

LIBRIS

CAVALORIS



ՏՊԵՏԱԻ ԳԻՐԲՍ ԱՐԴԵՑԱՐԲ
ԱԼԵԲՍ ԵՒ ՄԱՐԻ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՉԻՏԱԳՐԱՄԻ
ԱՌ Ի ՏԻՇԱՏԱԿ ԼՈՐՈԳ
ՀԱՆԳՈՒՅՆԱԼ ՄԱՐԻ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ



НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АРМЕНИИ
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. М. АБЕГЯНА

СМБАТ ШАХАЗИЗ

ПОЭТИЧЕСКИЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО НАН АРМЕНИИ
ЕРЕВАН

1993

891.38

SECRET

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
Ի. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՍՄԲԱՏ ՇԱՀԱԶԻԶ

ԶԱՓԱԾՈՒ ԵՐԿԵՐ

ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

A II
83116



ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1993

Տպագրվում է Հայաստանի ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվ. գրականության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ բանասերական գիտությունների գոհար
Պ. Հ. Հակոբյան

Բնագիրը պատրաստեց և ծանոթագրեց Ս. Ա. Կառապետյանը

Շահագրվող Ս.

Շ 163 Չափածո երկերու Լիակատար ժողովածու/Սմբատ Շա-
հազիրդ; [Պատ. խմբ. Պ. Հ. Հակոբյան]; Հայաստանի
ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվ. գրակ. ին-տ.—Եր.: Հայաս-
տանի ԳԱԱ հրատ., 1993. 411 էջ:

Ժողովածուն բնդրվում է XIX դարի հայ նշանավոր
բանաստեղծ Սմբատ Շահազիրդի շափածո ժառանգությունն
ամբողջությամբ: Գրքում բնդրված են Շահազիրդի երկու
ժողովածուները՝ «Աղատության ժամերը» և «Լեռնի վիշտը»,
ժամանակակից վեպը չորս գլուխ բաժանված և զանազան
բանաստեղծություններ, ինչպես նաև այն դործերը, որոնք
տպագրվել են պարբերական մամուլում և տարբեր ժողովա-
ծուներում:

Նախատեսվում է քնթեքցող լայն շրջանների համար:

4702080102

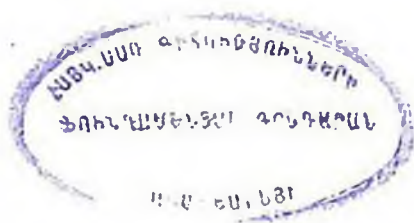
Շ 703 (02)—93 99—89

ԳՄԴ 84 Հ 1—5

ISBN 5—8080—0035—5

Հայաստանի ԳԱԱ հրատարակչություն, 1993





ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՆԱՀԱՅՈՒՄԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՖԱԿՒԼՏԵՏԻ ՎԵՐԻՄԵՆԻՆԵՐԻ

11. 12. 1981

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Սմբատ Շահագիզը (1841—1907) հայ նոր բնաբեր-
գության հանաչված դեմքերից է, Մ. Նալբանդյանի գրա-
կան աշակերտը և ուս 60-ականների գրական փորձի փո-
խադրադր հայ իրականություն:

Նա իր գրական բայերն սկսեց գրաբար ոտանավորնե-
րով դրանցից մի բանիսը լույս տեսան «Հռաֆաղ» հանդե-
սում (1859), իսկ մյուսներն ամփոփված էին «Ազատության
ժամեր» բանաստեղծական ժողովածուի զույգ հատորներում,
որոնցից առաջինը, սակայն, լույս աշխարհ չեկավ, իսկ ձե-
ռագիրը կորավ խորհրդավոր հանգամանքներում: Գրաբար
ոտանավորներին զուգընթաց, Ս. Շահագիզը սկսել է գրել
նաև աշխարհաբար բանաստեղծություններ՝ իր խոսքերով
ասած՝ «...հատուկ նրա համար, որ առավել մատչելի լի-
նի ժողովրդին»:

Իր ստեղծագործական ուժերը նվիրաբերելով հայրենի-
փ ազատության, ազգի առաջադիմության ու լուսավորու-
թյան գործին՝ Ս. Շահագիզը հրաշալիորեն գիտակցում էր,
թե ինչ հսկայական դեր կարող է խաղալ հասարակական
կյանքում գրականությունը:

«Նախ քաղաքացի և ապա պոետ»,—անա՛ երիտասարդ
բանաստեղծի գրական հավատամքը, որ նա արժարձեց և
որին հետևեց ողջ կյանքում՝ ջանալով նպաստել ազատու-
թյան ու լուսավորության հաստատմանը հայ իրականու-
թյան մեջ և աշխարհաբարի վերջնական հաղթանակին գրա-
կանության ասպարեզում: Շահագիզն անգիշում պայքար է
մղել քաղաքական ստրկության, խավարամոլության, կրոնա-
կան ֆանատիզմի, օտարամոլության դեմ, նոր սերնդի մեջ

բորբոքել հայրենասիրություն և անձնագոհություն: Նա անխնա ճաղել է ազգային հետամնացությունը, տգիտությունը, խաբեությունն ու ստրկամտությունը, դրամի պաշտամունքը և կեղծիքը:

Շահագիզի բանաստեղծություններից շատերը ժամանակին մտել են գրական ժողովածուների, երգարանների ու դասագրքերի մեջ, արտագրվել ու տարածվել («Առաջին սեր», «Առաջին տեսություն», «Սիրո կարոտ», «Սիրո կյանք», «Երազ», «Գիշեր» և այլն): Ինչպես վկայում է Եր. Շահագիզը, «...ոչ ո՛ր արևելահայ գրականության մեջ մինչև այդ այդպես համարձակ, այդպիսի անուշ ու ներդաշնակ լեզվով, այդպիսի բնույշ ու նուրբ երանգներով սեր չէր երգել, չէր գովաբանել»: Այդ կարգի հրատարակություններից հիշենք նաև «Փնար հայկական» երգարանը (1868), որ լույս է տեսել Մ. Միսնասարյանի խմբագրությամբ և պարունակում է Շահագիզի գործերից տասնմեկը («Գիշեր», «Ազգային վիճակ», «Խնդրեմ, վեր կացե՛ք...», «Աղջկա երգը», «Երգ մեռնող հայրենասիրի», «Երազ», «Խոտալացիք և խոտալուհիք», «Կեցցե՛ սուրբ գործը», «Հայաստան և նորա որդիք», «Այն երազ էր...», «Գերի հայի սղոթքը»):

Սմբատ Շահագիզի ստեղծագործությունների ինքնագրերը, չնչին բացառությամբ, մեզ չեն հասել: Միայն մի քանի նմուշ, հրաշքով փրկվելով ժամանակի ամենակույժեղից, ներկայումս պահվում են Հայաստանի կուլտուրայի նախարարության և Զարեհցի անվան գրականության և արվեստի քանդաքանում և Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարանում: Այդ իսկ պատճառով, ներկա հրատարակությանը ձեռնարկելիս՝ հենվել ենք բանաստեղծի կենդանության օրոք, իր իսկ մասնակցությամբ հրատարակված՝ «Ազատության ժամեր» (1860), «Լեռնի վիշտը...» (1865) և «Հոբեյյանի տարեդարձ» (1893) ժողովածուների վրա, որոնց մեջ բնոգրկված է Շահագիզի բանաստեղծական ժառանգության գերակշիռ մասը:

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Հայաստանում լույս է տեսել Շահագիզի բանաստեղծությունների մեծ

ու փոքր հինգ ժողովածու՝ «Ընտիր բանաստեղծություններ» (կազմեց, խմբագրեց և առաջաբանը գրեց Ս. Իննիկյանը, Երևան, 1941, բնդգրկում է 35 ոտանավոր և հատվածներ «Լևոնի վշտից»), «Երկեր» (կազմեց, կենսագրությունը և ծանոթագրությունները գրեց գիտության վաստակավոր գործիչ Նովանդ Շահագիզը, Երևան, 1947), «Բանաստեղծություններ» (բնդգրկում է 23 ոտանավոր, Երևան, 1955), «Երկեր» (կազմեց և խմբագրեց Ս. Ռամադյան, Երևան, 1961):

Վերջապես, Ս. Շահագիզի չափածո ստեղծագործությունները հրատարակվել են նաև «Հայ դասականներ» մասենաշարով, Հովհ. Հովհաննիսյանի, Ա. Ծառույանի և Վ. Միրախյանի հարևանությամբ (Երևան, 1980): Վերջին երկու հրատարակությունները տառացիորեն կրկնում են եր. Շահագիզի կազմած ժողովածուն և պատրաստած բնագրերը: Դա, ի դեպ, ցարդ լույս տեսածներից լավագույնն է և ունի ուշագրավ մեկնաբանություններ, այնինչ մյուսների մեջ ծանոթություններն ընդհանրապես բացակայում են:

Ներկա հրատարակությունը առ այսօր լույս տեսածների համեմատությամբ ավելի ամբողջական է: Հատորը լրացված է ոչ միայն «Ազատության ժամեր»-ի այն բանաստեղծություններով, որոնք դուրս են մնացել եր. Շահագիզի խմբագրած ժողովածուից, այլև «Հյուսիսափայլում» և այլու հրապարակված գործերով, որոնք անտեսվել էին բանասիրության կողմից: Նրբ 1947 թ. հրատարակված «Երկերում» գետեղված էր 83 բանաստեղծություն և մեկ պոեմ, ապա սույն հատորում դրանց ընդհանուր հասնում է 131-ի:

Շահագիզի երկերը հրատարակության պատրաստելիս նպատակահարմար գտանք «Ազատության ժամեր» և «Լևոնի վիշտը...» ժողովածուները տպագրել նույնությամբ, իսկ նրանցից դուրս մնացած նախորդ ու հաջորդ գործերը՝ «Այլ բանաստեղծություններ» բաժնում՝ ժամանակագրական հաջորդականությամբ: Ս. Շահագիզին վերագրված գործերը համախմբված են գրքի «Հավելվածում»:

Այսպիսով՝ ներկա հրատարակությունը Ս. Շահագիզի չափածո ժողովրդային առաջին լիակատար ժողովածուն է, ուր տեղ են գտել նրա բոլոր ավարտուն ոտանավորները՝ ինչպես հեղինակի կենդանության օրոք տպագրվածները, այնպես էլ եր. Շահագիզի ջանքերով այլևայլ ձեռագիր աղբյուրներից լույս աշխարհ հանածները:

Հրատարակման համար հիմն ընդունված բնագրերի մեջ, համարյա բոլոր բանաստեղծությունների վերջում Ս. Շահագիզը նշել է դրանց գրության քվականները: Առանձին դեպքերում, երբ այս կամ այն ոտանավորի գրության քվականը բացակայում է կամ, չգիտես ինչու, փոխված է հեղինակի կողմից, մատնանշված է առավել հավանականը:

Հեղինակի ծանոթագրությունները տրվում են համապատասխան էջերի սողատակերին, կազմողի ծանոթագրությունները՝ գրքի վերջում, հատուկ բաժնում, ուր տեղեկություններ են հաղորդվում հեղինակի կենդանության օրոք հրատարակված գույգ ժողովածուների, ինչպես նաև առանձին բանաստեղծությունների ստեղծագործական պատմության մասին, մեկնաբանվում են հրանցում առկա անուններն ու պատմական անցքերը: Այդ առումով՝ ամբողջությամբ օգտագործված են եր. Շահագիզի հավաքած նյութերը:

Նախորդ ժողովածուներում սպորդաձև վրիպակներն ուղղված են՝ մասամբ օգտագործելով հեղինակի ցուցումները, մասամբ էլ՝ եր. Շահագիզի կազմած ժողովածուի ուղղումները: Ուղղագրությունը և կետադրությունը վերանայված են ըստ ներկայումս զործող կանոնների:

ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԵՐ



ՀԱՌԱՋԱՐԱՆ

Մատուցանելով այս իմ փոքրիկ՝ գրույկը մեր այժմյան կարդացող հայոց ժողովրդյան դատաստանին՝ ես պարտ եմ համարում ասել մի փանի խոսք որպես իմ ոնի, նույնպես և ոտանավորներին մասին: Երկրորդ հատորը իմ շարադրության գրած է ժամանակակից աշխարհաբար լեզվով, որ եթե ո՛չ բոլորը, զոնե, ըստ մեծի մասին, ամենայն մտածող հայ մարդ կարող է հասկանալ առանց աշխատանքի և բառարանի: Շատ անգամ հարկ եղավ ինձ գեղեցիկ գրաբար ձևեր փոխել աշխարհաբար (քեպետե միանգամայն նշմարիտ զգացմունքով գրվածը չի փոփոխվում) հատուկ նրա համար, որ առավել մոտենայի լինի ժողովրդին, այնուամենայնիվ, ես շատ լավ գգում եմ, որ անհամար պակասություններ կան ոնի կողմից իմ ոտանավորներին մեջ, պատճառ, որ մեր այժմյան խոսակցական լեզուն շատ բերություններ ունի: Այս նոր բան չէ. շատ անգամ անկարելի է լինում բացահայտել մի լիակատար սրտի զգացողություն կամ մի ամբողջ գրույց. դեռ նա չունի այն կատարելությունները, այն դարձվածները, այն ձևերը, որոնցով կարող էինք արձակ խոսել և գրել: Բայց, սիրելի ընթերցող, ներեցե՛ք. ես ամենևին հեռացա իմ բուն նպատակից. ես ցանկանում էի սսել, որքան և չլինի, կանոնավոր և գեղեցիկ ոնով բան գրել՝ աշխարհաբար՝ հե՛շտ չէ, որովհետև նա չունի, ինչպես առաջ ասացիք, հաստատուն կանոններ և նոր իղեաների բառեր, և, ուրեմն, եթե հեղինակները այսպիսի դիպվածում կհանդգնեն մոծանել մի փանի տեխնիկական բառեր՝ ընդունած բոլոր ֆաղափականացյալ և լուսավորյալ եվրոպական ազգերից, նոր հայոց գրականության շրջանը, իհարկե,

մեր այժմյան մատենագրության սիրողները կներեն նոցա և չեն ձայն տալ արյունահեղ դատապարտության պատե-
րագմ՝ կոտորելով հազարավոր բամբասողական նաոեր:

Իսկ ինչ վերաբերում է իմ ողորմածներին, ես միայն
այնքան կասեմ, որ նոցա մեջ եղած կոտական անձինքը
սմեմենին ֆանատիկական կամ իդեալական չեն, ինչպես
ոմանք կարծում են, այլ տաճ են նշմարիտ աշխարհից.
այն անուհները, որ ես հիշել եմ իմ ողորմածներում, իմ մեջ
շատ ազնիվ և սրբազան զգացմունք են զարբեցրել:

Ինձ, ասել արդարապես, քեզետ դեռ վաղ է մտանել
գրականության ասպարեզը, սակայն հուսալով, որ մեր սի-
րելի ժողովուրդը ներողամիտ կլինի դեպ իմ նվաստությու-
նը, ես համարձակվեցա ցույց տալ Հայոց Պատմասի Երգիչ-
ներին, և, կարծեմ, նոցա անախորժ չի քվիլ այս իմ հան-
դուցն ձեռնարկությունը, այլ հաղցրիկ ժպտելով կնորդուեն
և կփառալենեն ինձ՝ հայրաբար կամ եղբայրաբար ներելով
իմ ամենայն պակասությունները:

Այժմ, ժամանակ է, քոի՛ր դու, հեգիկ զբոսիկ իմ, բն-
կեր մխիթարության և միայնության, քոի՛ր հեռու, դեպի
հեզ ցանկացողների զոգը, դեպի վաշղապսակ և անուշաբար
արեւելք. եքե շատերը անտես կանոնն հեզ, եքե շատերը
չեն արժանացնել հեզ յուրյանց ուշադրության, սակայն մի
երկու-երեք հոգի կընդունեն հեզ սիրալիր. գոնե մի չհնաղ
հայ երիտասարդ և մի հեհուշ հայ աղջիկ կհայեն քո մեջ՝
հաղցրածպիտ, ձեռն ի ձեռն նեմելով բուրստտանի վաղա-
վառ ափերում կամ ծաղկազարդ առվակի եզերում: Դե՛,
քոի՛ր, հոգյակ, աստվա՛ծ քո հեռ:

ԵՐԳ

Ըստ Լիդանսկին՝
В страну живали деды
Веселей своих внучат,
Как простую пили воду
Мед и крепкое вино*.

- Կար ժամանակ, որ և Հայերն
Արքա, իշխող ունեին,
Եվ զինավառ անթիվ զորքեր
Յուրյանց երկրում պահեին:
- 5 Կար ժամանակ, որ և նոքա,
Նման ծաղկած աղգերի,
Զարդարելով աշխարհ Հայկա՝
Փայլում էին անվանի:
- 10 Բայց այժմ անտեր, անթագավոր,
Գերի, ծառա ցավագին,
Այստեղ, այնտեղ խիստ չքավոր
Չարչարվում են զլիսովին:
- Այժմ նոքա անմըխիթար,
Հայրենիքից զրկվելով՝
- 15 Վա՛յ հն կանչում թշվառաբար,
Հալածանքներ կրելով:
- 1857

* Հնում պապերն ապրել են
Իրենց թոռներից ավելի ուրախ,
Սովորական չրի պես են համել,
Մեղր ու թունդ գինի:

ԵՐԿԻՐ ԵՎ ԵՐԿԻՆՔ

Նոգ ըստ Եղանակին՝

Մայր Արաֆսի ավերով
Քայլամուր զընում եմ,
Հին-հին դարուց հիշատակ
Ալյաց միջում պըտրում եմ:

Երկի՛ր, երկի՛ր, բերանդ բա՛ց,
Լսի՛ր ձայնիս ողբանվեր.
Դո՛ւրս վաղեցե՛ք շուտընթաց
Սրտյա, ուժեղ քաջ Հայեր:

5 Իսկ դու, երկի՛նք, պատառվի՛ր,
Թո՛ղ իջանեն փութապես
Սուրբ դնդեր մեր խաչակիր,
Թո՛ղ մտանեն մեծ հանդես:

10 Ելե՛ք, ելե՛ք, խնդրում եմ,
Ախոյաններ հայրենյաց,
Առե՛ք սուրեր, աղաչեմ,
Դեմ վաղենք մեր թշնամյաց:

Ջարդուփըշուր, կտոր-կըտոր,
Առնենք նոցա սրերը
15 Եվ հաղթությամբ փառավոր
Ցրվենք նոցա շար ղորքը:

1857

ՈՂՋՈՒՅՆ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆ ԱՇՏԱՐԱԿԻ ՀԵՏ

(Նվեր Կ. Սաղունյանցին, ուսանողին Մոսկովական
կայսերական համալսարանի)

Վերջին անգամ հս ճեմում եմ
Քո ծաղկազարդ ամիսերում,
Վերջին անգամ հս շրջում եմ
Քո բարետես վայրերում:

5 Հեռանում եմ հս քղանից
Դեպի հեռու երկիրներ,
Թողն՝ եմ քեզ արտասովալից,
Խոսք մի տալով ողբանկեր:

10 Որ հս երբեք չեմ մոռանալ
Քեզ, քո դաշտերն սիրելի,
Որ քո խնամք չեմ ուրանալ,
Խնամք ասեմ մայրենի:

Այլ հանապաղ քեզ կառաքեմ
Որդիական նամակներ,
15 Եվ ստեպ-ստեպ քեզ կնվիրեմ
Մխիթարական իմ ժամեր:

Քասա՛խ, Քասա՛խ, իմ սիրելի,
Քասախ պայծառ, պերճապսակ,
Վերջին անգամ ահ՝* ողբալի
20 Խմում եմ ջուրդ անուշակ:

Ո՛հ, աստվա՛ծ իմ, ընչո՞ւ համար
Պատկերահաս չեմ եղած,

* Այսինքն՝ ահա՛ (ձանոթ. հեղինակի):

Որ այս վայրերս ծաղկադալար
Նկարեի շքեղացած:

25 Ընչո՞ւ համար նրկարչական
Վրձինը չէ իմ ձեռին,
Որ այս ջրերս շվեյցարական
Գծագրեի քաղցրագին:

30 Շնորհակա՞լ են սիրտս և հոգիս
Քեզնից, բնություն անվախճան,
Որ շնորհեցիր Քասախ գետիս
Այսպես շքեղ տեսարան:

Վերջին անգամ, ո՞վ գյուղ սիրուն,
Ողջունում եմ քեզ սիրով
35 Եվ գոչում եմ ես բարձրածայն.
«Տեղի՜ ծննդյանս, մնաս բարով»:

Ահա՛ եկավ, ահա՛ հասավ
Հրաժարական ժամանակ,
Ո՛հ, կանչում է ինձ շտապով,
40 Ների՛ր, ների՛ր, Աշտարակ:

1857

ՊԱՆԻՐ ԵՎ ԳԻՆԻ

Հը՛, եղբայր իմ, ընկե՛ր անդին,
Քեզ տեսնելիս միտս եմ բերում
Ես այն կարմիր, անուշ գինին,
Որ կոնծեցինք մութ սենյակում:

5 Բայց քեզ, Գալուստ, ինչպես կտեսնեմ,
Կարծես, պանիր-նախաճաշիկ
Առաջ դրած ես ուտում եմ
Ձեր հետ, ընկե՛րք, գինով կարմրիկ:

10 Խնդրեմ, եղբա՛րք, դարձյալ զնացեք—
Այս անուշիկ է անպատում—
Գինի, պանիր, այլ ես զնեցեք,
Անենք կրկին մենք կերուխում:

1858

A II
83/16



ԱՄԵՆԱԽՈՆԱՐՀ ՆԵՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

(Նվեր Ս. Շահագիզյանցին)

Ես քեզ հրբեք չեմ մոռանալ,
Ո՛վ իմ հղբայր թանկագին,
Քեզ փա՛ռք, պատի՛ւ պայծառափայլ,
Քե՛զ, մեկենաս իմ անդին:

5 Միտք քո բացված մեծ է հղեւ,
Մե՛ծ ես հղեւ, Հովակիմ,
Բայց չիմացա ես դնահատեւ,
Ների՛ր, ների՛ր, հղբա՛յր իմ:

Մանուկ էի, տըգետ էի,
10 Անվարժ, անկիրթ գլխովին,
Ի՞նչպե՞ս թշվառս կարող էի
Ճանաչել քեզ, ո՛վ անդին:

Այժմ դգացի քո անմոռաց,
Քո հրախափքն անսահման.
15 Այժմ ողբագին, գլուխ խոնարհած՝
Կղզջամ ես հավիտյան:

Այժմ իմացա, որ առանց քեզ
Պիտի հովիւ լինեի,
Հովիւ ասեմ, որ սեւատես,
20 Թափառում է խղճալի:

Բայց դու, հղբա՛յր, ձայնիս լսի՛ր.
Ա՛հ՝ սկսում եմ ողբալից
Հյուսեւ քեզ թագ, թագ վարդալիր,
Նվաստ քնարիս տողերից:

25 Թո՛ղ գեղգեղե քաղցրահնչուն
Քնարիկս իմ լսելի
Քո սրբազան, անմահ անուն,
Անուն անուշ, մաքրալի:

30 Ահա՛, հոգյակ, իմ նվաստ տողեր,
Վեր կա՛ց, կանգնի՛ր դագաղից,
Ա՛ռ եղբայրիցդ թշվառ ՝վ անտեր,
Նայի՛ր երեսս ողբալից:

1858

ԻՄ ՎԻՃԱԿԸ

(Նվեր վեցերորդ դասատան աշակերտներին)

Ձորս սլառի մեջ փակված եմ ես
Ամբողջ տարին, պարոններ,
Գլուխս ծռած, լռիկ և հեղ
Անկած եմ աշտանդ անտեր:

5 Անկած եմ ես անհայր, անմայր, անծանոթ,
Աստված, ծագի՛ր ինձ նոր, պայծառ առավոտ:

Քեզ ի՞նչ անեմ, ա՛հ, իմ բախտիկ,
Ընչո՞ւ համար վճռեցիր

10 Ինձ աշտպիսի դառն վիճակիկ,
Կյանք և օրեր տրամալիր:

Անկած եմ ես անհայր, անմայր, անծանոթ,
Աստված, ծագի՛ր ինձ նոր, պայծառ առավոտ:

Ահա՛ Զատիկ, բոլորեցյանք
Ձեռն-ձեռն բռնած, անխափան,
15 «Եկե՛ք, հղբա՛րք, եկե՛ք գնանք»,—
Ասեն միմյանց և գնան:

Ահա՛ Ծնունդ, Բարեկենդան,
Ողջ ընկերներս զարգարած,
Վաղու՜մ են տուն, վարդանման,
20 Ուրախ, շքեղ, զվարթացած:

Անկած եմ ես անհայր, անմայր, անծանոթ,
Աստված, ծագի՛ր ինձ նոր, պայծառ առավոտ:

Միանդամայն, ասել, աշխարհ
Ձայն է տալի խնդության,
25 Եւ՛ հրգեհոն ուրախարար
Հնչում է խիստ քաղցրաձայն:

Միայն անբախտս լըռիկ-մընջիկ,
Անկյունում մի նստելով՝
Խիստ ցավում եմ ես անզրուցիկ,
30 Փռշի, ժանտախտ կուլ տալով:

Անկած եմ ես անհայր, անմայր, անժանոթ,
Աստվա՛ծ, ծաղի՛ր ինձ նոր, պայծառ առաւելոտ:

1857

ԾԱՂԻԿ

(Նվեր Կ. Արզանգուլյանցին)

Ո՛վ իմ ծաղիկ, դարդ դաշտերի,
Դու, որ երբեմն խնկահոտ,
Վառվում էիր զվարթալի,
Բոռոմեցար այժմ անհոտ:

5 Երեկ չէ՞ր, որ պայծառ դեմքով
Ժպտում էիր քաղցրալի,
Եվ հանդարտիկ դու շարժվելով
Բուրում էիր հոտ վարդի:

Բայց այժմ, ավա՛ղ, հողմն դառնագին
10 Փչեց, շնչեց տրտմարար,
Հանեց տեղիցդ, ձգեց դետին,
Եվ դու իսկույն չորացար:

Ավա՛ղ հաղար... ավա՛ղ և մեղ,
Ա՛յս է և վերջ մեր կյանքի.

15 Մե՛նք ևս մեկ օր այս ծաղկի պես
Կընկենե՛ք երկիր՝ գոդ հողի:

1858

ԱՇՈՒՆ

Փախաւ հեռու ամառն սիրուն,
Կանաչ դաշտեր արամեցան,
Եւ ծաղիկներ նախշուն-նախշուն
Գունաթափել սկսան:

5 Եկաւ ահա՛ սեպտեմբերիկ
Աշուն հողմոտ, տխրական,
Տերեւթափ ծառեր խեղճիկ
Չքնաղ դեմքից զրկվեցան:

10 Ա՛նձն իմ, ա՛նձն իմ, ուրախ, զվարթուն,
Մի՛ ծիծաղիր, սպասի՛ր.
Շուտով կգա և քո աշուն,
Դո՛ւ ևս կողբաս դառնալիր:

1858

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՄԻՆՈՆՅԱՆ
(նվեր Ս. Մեհրաբյանցիին)

Երգ ըստ եղանակին՝
Մեր քաջ Հայոց զորութունք,
Վեր կացե՛ք, ասաց Արամ.
Հառաչյալ բացեք նշան,
Գնանք, հայ լեզուն տարածենք:

Վարդան, մեր քաջ զորավար,
Թուրք ձեռին ոսկեվառ,
Կանչում է յուր քաջերին.
Ջարդել զլուխ Հազկերտին:

5 Հայոց զորքերն դունդագունդ,
Մեծաբարբառ, գոռով թունդ,
Հավաքվում են Արտաշատ,
Մայրաքաղաք մարդաշատ:

Հայոց զորքերն անհամար,
10 Դրոշակներով պայծառ,
Ամեն կողմից շտապած՝
Վազվզում են կատաղած:

Ղևոնդյանց խումբը անմահ,
Անվախ, անդող և անահ,
15 Խաչը բռնած Քրիստոսյան՝
Բորբոքում են զորքն Հայկյան:

Կանաչը համեստ, աննման,
Վառված սիրով աստվածյան,
Դուրս են թռչում տրեներից՝
20 Վազել դաշտը ծաղկալից:

Քաղցրախոսիկ և սիրուն
Օրբորդներ փափկասուն
Ոսկե ձրգում են շորեր,
Հագնում են սուր մահաբեր:

25 Փա՛ւք և պարծա՛նք հաղթական
Քեզ, սիրելի ազգ Հայկյան,
Որ քո սիրով բարբոքիչ
Միշտ եղել ես քաջ փրկիչ:

Դե՛ղնացեր, առյուծներ,
30 Ո՛ւլ աչքիս լույս, քաջ հալհր,
Ջարդեցե՛ք զորքն պարսկական,
Դըրե՛ք գետին անկենդան:

Դե՛ղուրս թռե՛ք ասպարեզ,
Ախոյաններ քաջասլես.

35 Փշրեցե՛ք դուք կատաղած
Սրեր, թրեր թշնամյաց:

1859

ՊՈՎԵՏ
(Նվեր Մ. Սաղաթյանցիւն)

Ինչ ժամանակ Պովետ՝ վառված
Կայծակի պէս երկնային,
Գրիչ ձեռին, ուղեորված
Զարկում է յուր Քնարին:

5 Ինչ ժամանակ՝ վազնիվ Ողին
Քաղցրաժպիտ խնդալով,
Բորբոքում է Պվետիկոսին,
Միտքը նորա վառելով.

Ո՛հ, ի՛նչ ժամեր բանաստեղծից
10 Այն ժամանակ սլանում են,
Ի՛նչ գրվածներ նորա գրչից
Արագ և շուտ թռչում են:

Պովետ զըվարթ և համարձակ,
Այլ մարդ փոխված զլիովին՝
15 Բարձրանում է քաղցրախորժակ
Սուրբ բնակարան Մուսային,

Ուր օկտավներն ապրումնյան
Ոգեխառնած հնչում են,
'վ ալիքներով դաշնակաձայն
20 Կենդանացալտ թնդում են:

Ուր պատկերներ վարդապսակ
Նկարվում են լուսափայլ,
Եվ բանաստեղծն բացերեակ
Տեսնում է յուր իդեալ:

- 25 Ուրաեղ Սեր այն անմեղութեան
 Անուշ գեմքով ժպտում է,
 Ուր և արդար Գեղն կուտական
 Վառվում է և վառվում է:
- Այս հրուշիկա նա չի նայում
 30 Հրապույրներին հարստութեան,
 Մի զերբնակա՛ն անձն է դառնում
 Սրբալեզու Պովետն տյն:
- Այս հրուշիկա ոգևորված՝
 Նա հարուստ է ամենից,
 35 Նորա Քնարն ոսկեկարած
 Մե՛ծ և վե՛հ է բոլորից:

1859

ՈՐԲԵՐ

- Դու, եղբայր իմ քաղցրիկ,
 Նընշեցիր հավիտյան,
 Եվ աշխդ անուշիկ
 Սկսեցած փակվեցան:
- 5 Դըլորվեց աստղի սիրուն
 Երկնքից կապուտակ,
 Դըլորվեցիր և խակույն
 Դու սառը դեմքի տակ:
- 10 Այժմ քո ամուսին՝
 Անփեսա, անմխիթար,
 Թափում է ողբադին
 Արտասուք դառնարար:
- Ո՛հ, որդիքդ խեղճ գեմքով՝
 «Հայր մեր, հայր» կանչում են,
 15 Եվ ողբով ու լացով
 Քո անունդ հիշում են:
- Մի կըտոր հաց՝ չոր հաց,
 Նոքա խիտտ խնդրում են
 Եվ ձեռներն տարածած
 20 Դեպ հարուստ մեկնում են:
- Տե՛ր աստված, խնդառիթ
 Նայիր մեզ, ողորմի՛ր,
 Եվ այս խեղճ որբերիդ
 Օգնի՛ր միշտ ու օգնի՛ր:

ԵՐԳ
(Նվեր Գ. Տեր-Մարտիրոսյանցին)

Ըստ Լյաճակին՝

Кубок янтарный
Полон давно.
Пеною парной
Блещет вино!
(ПУШКИН)*

Խնդրեմ, վեր կացե՛ք,
Նդրաշրք անգին,
Դաս-դաս կանգնեցե՛ք
Ուրախադին:

5 Ահա՛ բաժակներ
Ոսկեղօծած,
Առե՛ք, բնկերներ,
Իմ զվարթացած:

10 Ահա՛ խնդովյան
Նվ դինիներ,
Գուշն-գուշն, դանադան՝
Շամպայն, Մադեռ:

Ահա՛ Կախեթին
Կովկասյան մեր,

* Սաթև գավաթը
Լիրն է վաղուց:
Ոգեկից փրփուրով
Շողում է գինին:
(Պուշկին)

15 Ահա՛ թանկագին
 սերիս, Սոսերն:

 Առե՛ք բաժակներ
 Ուրախայի,
 Լցնենք ի նրվեր
20 Մեր Հայ ազգի:

 Կեցցեն, երգեցե՛ք,
 Հայ աղջիկներն,
 Կեցցեն, հնչեցե՛ք,
 Հայ զաւակներն:

25 Լցրե՛ք, կոնծեցե՛ք
 Դարձյալ, կրկին,
 Է՛լ մի՛ խնայեք
 Պաշտօնդ փողին:

 Խմեցե՛ք խնդագին
30 Սիրո համար,
 Սե՛րն է ձեր հոգին,
 Ձեր բախտն պայծառ:

 Երգած է վաղուց,
 Կյանք մեր կարճ է,
35 Այսօր կանք, էգուց
 Կըմեռնենք, գուցե:

 Այսօր կենդանի,
 Էգուց գետնում,
 Անեկանելի,
40 Պինդ դադաղում:

 Ուրեմն, գավաթներ
 Շխկացնելով՝
 Առե՛ք, եղբայրներ,
 Անուշ պաշով:

1859

ԳԱՐՈՒՆ

Ահա՛ եկաւ իմանալ Գարուն,
Ահա՛ ծառեր ծաղկեցան,
Ահա՛ թռչուններ նախշուն, սիրուն,
Անուշ երգել սկսեան:

- 5 Բայց ինձ համար գարուն չկա,
Ինձ համար չէ՛ այս գարուն.
Ա՛խ, ե՞րբ արդյոք գարունս կը գա,
Ա՛խ, ե՞րբ կլինեմ ես զվարթուն:

1859

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

(Նալեր Ն. Փոտինյանցին, ուսանողի Մոսկովական
կայսերական համալսարանի)

- Որպես սլացած ողջ երկրագունդ,
Արեմտից արեւելք
Թրուշում է խիստ արագ և թունդ,
Արեւի մոտ անարգելք:
- 5 Այնպես և իմ միտքս անդադար,
Արեմտից սլացած,
Դեպ՝ արեւելք ղվարձարար
Թռչում է խիստ և վառված:
- 10 Դեպի երկիրն շքնաղ, սլայծառ,
Այրարատյան պտղարիք,
Ուրտեղ երբեմն առյուծաբար
Ճեմում էին քաջ Հայեր:
- Դեպի դաշտերն ծաղկադալար,
Դաշտեր անուշ և քաղցրիկ,
15 Ուր օդ ղիվարթ ՚վ առողջարար
Փչում է միշտ խաղաղիկ:
- Ո՛հ, Հայաստա՛ն, սուրբ Հայաստան,
Արդյոք ե՞րբ քեզ կըտեսնեմ,
Ե՞րբ օդդ անուշ և պատվական
20 Պայծառ դեմքով կծրծեմ:
- Ա՛խ, ե՞րբ կլինի ինձ մտանել
Քո սուրբ դաշտերն հայրենի,
Ա՛խ, ե՞րբ կլինի ինձ համբուրել
Քո սուրբ հողը մայրենի:

25 Արարա՞տ իմ, ծե՛ր Արարատ,
 Հողուս պայծա՛ռ հիշատակ,
Ե՞րբ կըտեսնեմ արտասովակաթ
 Քո վեհ կատար ձյունապսակ:

 Էջմիածի՛ն, էջմիածի՛ն,
30 Լուսավորչյան և սուրբ Աջ,
Ե՞րբ սրտաշարժ, եռանդագին
 Ծունր կըղնեմ ձեր տռաջ:

1859

ԱՌ ԸՆԿԵՐՆ ԻՄ ՆՊՊՊՊՊՈՍ

Քանի անգամ ասացի քեզ՝
Մի՛ մոտենար աղջըկան,
Որ փայլելով պայծառատես՝
Շաղփաղփում է շարաբան:

5 Նորա աչերն նենգավոր են,
Քեզ կխաբեն անպատճառ,
Նորա աչտերն գեղեցիկ են,
Քեզ կըգերեն շարաշար:

Այժմ ասա՛ ինձ, դու իմ ընկեր,
10 Խնչ տեղ ես դու խորհրդով.
Գիտե՛մ, գիտե՛մ, նորա հետ ես
Թե՛ խորհրդով, թե՛ հոգով:

1858

ԻՄ ԸՆԿԵՐ ՀՈՎՆԱՆՅԱՆՅԻ ԱՆՔՈՄՈՒՄ

Ոտանալոր շորս տողանի
Գրում եմ քո ալբոմում,
Որ իմ անունս միշտ հիշելի
Մնա, ընկեր իմ, քո սրտում:

.1859

Ռ Ռ Մ Ա Ն Ս Ն Ե Ր

ՆԱԿԵՐ ՀԱՅՈՑ ԱՂԶԻԿՆԵՐԻՆ

Հայ աղջիկներ նորածաղիկ,
Հայտոյ քրնքուշ սիրուններ,
Առե՛ք, խնդրեմ, իմ նվաստ փունջիկ,
Վռե՛ք, հողուս հատորներ:

5 Ձեզ համար ես միայն անքուն,
Ձքնաղ կույսեր, նքոտեկ եմ
Եվ ռոմանսներ փափկահնչյուն,
Ձեզնից վատված, երգիլ եմ:

Ընդունեցե՛ք, ուրեմն, քնարիս
10 Ձնչին վաստակ ի սրտի,
Որ Ձեր ձայնիկն միայն լսելիս՝
Հոգևորված հընչում է:

1860 թվ

1 հունվարի

ՄԻ ՉՔՆԱՂ ԿՈՒՅՍԻ ԱՂՐՈՄՈՒՄ

Կանցանի սիր, կյանք մեր կրմաշվի,

Մենք կբռնենք բաժանված.

Ո՞վ կասե, որ մենք քաղցրալի

Սիրում էինք իրերաց:

5 Բէ՛ր աչք տեսարակդ, աղաչում եմ,

Ո՞վ կույս, իմ տեր, կույս հողյակ,

Անկեղծ զրշով դրսմեմ, կնքեմ

Սուրբ սիրտ մեր հիշատակ:

Ամարանոցում Շառ...

1859 թվի

Հուլիսի 15

ՌՈՄԱՆՍ

Ըստ Եղանակի՝

Ну ее-ли во сне
Я так часто видал,
И в своей я руке
Ее руку держал*?

Դու, աստղիկ թանկագին,
Վերջապես խաբեցիր
Եվ կյանք իմ վշտագին
Չարաչար մաշեցիր:

5 Եվ այժմ քարացած՝
Երեսիս շես նայում,
Բայց ես քեզ, դեռ վառված,
Պաշտում եմ անպատում:

Դու արե իմ պայծառ,
10 Մի՞թե չի մեղքացար.
Թողիր դու ինձ այսպես
Ողբալի, խղճատես:

Չեմ կարող, ո՛վ հոգի,
Մոռանալ քո անուն,
15 Որ սրտումս քաղցրալի
Տպվել է միշտ զվարթուն:

* Արագիս մեջ արդյոք նրան չէ՞ր,
Որ այնքան հաճախ տեսնում էի,
Եվ իմ ձեռքում ես
Նրա ձեռքը պահում էի:

Թո՛ղ դատի քեզ աստված,
Որ ինձ չի մեղքացար,
Որ հասակս, նոր ծաղկած,
20 Մաշեցիր շարաշար:

Թո՛ղ մտշվեմ ես խեղճիկ,
Քեզ համար, հրեշտակիկ,
Դու իմս ես հավիտյան,
Տանջի՛ր ինձ անվախճան:

1859

ԱՌ ԿՈՒՅՍՆ Ա.***

Երեկվան օրը խնդառիթ,
Դու աստղիկ իմ գեղալիր,
Երգը չիցըս նվաստամիտ
Ոտանալուր խնդրեցիր:

5 Ահա նստեմ, ո՛վ Չքնադիկ,
Ես քո համար փութապես
Գրել տողեր ոսկեղինիկ
Եվ առաքել, անշուշտ, քեզ:

10 Ինչ ժամանակ այս կստանաս,
Դիտեմ, որ դու մեծաւիտ
Քաղցրաժպիտ կուրախանաս
Եվ իմ անունս կըհիշես:

Կուրախանաս անպատմելի
Եվ քո հոգու մեջ կասես.

15 «Ապրե՛ս ինձ համար, սիրելի»,—
Եվ հատուցումն կշնորհես:

1859

ՆԱ**ՇԱ.

Նոր և աղնիւ հանդերձ հագած,
Անմիղ հրեշտակն փափկասուն,
Տեսն'ք, սքսկ'ս գեղեցկացած,
Անուշ է նա և սիրուն:

5 Շնորհադարդ նա ձեռներով
Ահա՛ սկսավ քաղցրաձայն:
Հնչեցրնել քաղցրիկ երգով
Պիանոն* այն խնդության:

1859

*Forte-piano (ծանոթ. հեղինակի):

ՄԱՀՈՒՉԱՓ ՀԱՐՎԱԾ

Երգ ըստ Լիպանկին՝
Моего вы знали друга?
Он был бравый молодец,
В белых перьях, статный воин,
Первый Данин боец.

(ШЕКСПИР)*

Ավա՛ղ բախախտ, ի՞նչ են ասում.

Նազեկիս իմ մեռել է:

Վա՛յ թշվառիս, ի՞նչ եմ լսում.

Հոգուս հատորն նընջե՛լ է:

- 5 Այլ չի՛ դարթիլ. նա նընջել է,
Ժպիտ, ծիծաղ քաղցրության
Երեսիցը վերացել է.

Գո՛ւյն է պատել զեղնության:

- Այլ նա չկա, որ ժպտալից
10 Երեկ իմ հետ խոսում էր,
Որ գիրկս անկած, ուրախալից
Բարբառում էր քաղցր բաներ:

Բայց ի՞նչ եղավ այն գանձն անդին,

Այն փափկալի մարմինը.

* Դուք ճանաչո՞ւմ էիք ընկերոջն իմ:
Նա կարիճ երիտասարդ էր,
Սպիտակ փետուրներով, պարթև ուղմիկ էր,
Առաջին մարտիկը Դանիալում:
(Շեքսպիր)

15 Ո՞ւր տեղ դըրին, ո՞ւր պահեցին,
Շուշանագեղ ձեռները:

Ո՛հ, տեսե՛ք, ցա՛վ անմերժելի,
Դագաղի մեջ նընջած է.

Ո՛չ ձայն հանե և ո՛չ խոսք մի,
20 Համեստ, մընջիկ, անշարժ է:

Ո՛վ իմ աստղիկ, դու լուսավոր,
Այդպես շուտո՞վ ծածկվեցիր.

Ո՞վ էր կարծում, որ դու այսօր
Կըմտնես հող անհարիր:

25 Մընա՛ս բարով, դնա՛ առ Տեր,
Քույրիկ, իմ քույր անմոռաց,
Վերջին համբույր ողբանվեր
Տամ երեսիդ թարշամած:

Այսուհետև թո՛ղ մտանի
30 Արև իմ մայր գլխովին,
Եվ պակասեն անխնայելի
Կյանքիս օրեր վշտագին:

Այսուհետև ես չե՛մ ուզում
Մընալ աշխարհի վերա.
35 Այսուհետև ինձ քո կողքում
Նընջել լա՛վ է անըզգա:

Ե՛կ, Մա՛հ դու գող, իմ մահճիս մոտ,
Ի՛նչ ես փախչում ինձանից.
Ե՛կ և սփռի՛ր քո ժանտահոտ
40 Իմ վերա ցավ սըզալից:

Եթե, Անգո՛ւթ, չըմեղքացար
Այն նորաբույս հասակին,
Եթ* խլեցիր անգըթաբար,
Ի՛նչ ես խնայում իմ կյանքին:

185...

* Այսինքն՝ Լթե (ծանոթ. հեղինակի):

ԱՌ՝ ՍԻՐՈՒՀԻՆ ԻՄ Ա***

- Ասա՛, խնդրեմ, չքնաղ Ա***,
Դու թագուհի գեղեցկության,
Ո՛ւմ համար դու այդ փվռակրյա
Բացել ես լանջդ երջանկության:
- 5 Ո՛ւմ ես ուղում քեզ մոտ գերել,
Դուխդ վառ-վառ զարդարելով.
Մաղերդ շքեղ ես դու հյուսել՝
Շարած, պատած ծաղիկներով:
- Դիտեմ, որ դու ման ես պալի
10 Պատշաճավոր քեզ փեսայի.
Թըշիկներդ այդ վարդավառ
Պատրաստել ես նորա համար:
- Հաղար ահգամ երջանիկ է,
Ով քո գեղիդ կարժանանա.
15 Նա՛ բոլորից բախտավոր է,
Ով կըզրկի քեզ, Սեաշյա՛:
- Հավերժ հարսանյոց գեղեցկություն
Սովեր է քո գեղեցկության,
Եվ վեհերի չքնաղություն
20 Քո առաջին շունի հարդանք:
- Այդ մրահոն քո հոնքերը,
Այդ սևորակ քո աչքերը
Սիրելի են, աստված վկա,
Քան Վրացուհուն կերմոնտովյա:

25 Զէ՛, մի՛ պնդոիր դու ուրիշին,
Քեզ սուրբ սերն ինձ է պարգեւել.
Դու, Ա.*** իմ, հրեշտակ անդին,
Ինձ հարս քնքուշ պարտեալս լինել:

Բայց դիտե՞ս դու, մեր տարիքը,
30 Ո՛հ, մեր ծաղկած, մատաղ կյանքը
Անց<ա>նում են հրազորեն,
Եւ չե՛ն դառնալ հոգա նորեն:

Ասյա ուրեմն՝ ե՛կ, փութացի՛ր,
Ազաւնյակ իմ դու սիրալիր,
35 Քաղցրաժպիտ ձեռքս սեղմի՛ր
Եւ սուրբ սիրո հույս խոստացի՛ր:

1858

ԻՄ ՍԻՐԱՆԻ ԵՐԳԸ

Ըստ եղանակի՝

Ангел мой
Образ твой
Дар небес
Вдруг исчез
Предо мной*.

- Հրեշտակ իմ
Մըտերիմ,
Մոռացար
Ինձ իսպառ,
5 Հալիստյան:
Ո՛հ, հոգյակ,
Փութացի՛ր,
Վըշտերըս
Բշուրավոր
10 Հալածի՛ր:
Ես ցնորած՝
Օրն բոլոր
Քայլամոլոր
Շըրջում եմ:

- Հրեշտակ իմ
Պատկերը քո,
Պարզեւ երկնային
Հանկարծ չբացավ
Իմ առջևից:

- 15 Դու միայն
Կարող ես
Յավերըս իմ
Փարատել:
Դու, Հույս իմ,
20 Մի՛ տանջի՛ր,
Ահա մաշիմ,
Ողորմի՛ր:
Վա՛յ բախտիս
Թշվառական.
25 Բոլոր հնարքս
Իզուր կորան.
Ես մնացի՛ր,
Ես միայնա՛կ:

1858

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆ ԱՆՄԵԻԹԱՐ

Երեկ տեսաւ հա մարմարյա,
Հրեշտակազիզ Ա***յին,
Իսկույն առաջ շտապեցա,
Որ համբուրեմ ձեռն անդին:

5 Երակներումս սարսուռ վազեց,
Ես ցնոբվեցա տխրալիւր.
Կարծես մեկը ինձ բարձրանայ՝
Չի՛ սիրում քեզ, հեռացի՛ր:

Կանչեցի հա արտառվագի՛ն՝
10 Ա** ա՛, հոգյակ, սպասի՛ր.
Բայց նա գոչեց ինձ բարկագին՝
Չե՛մ սիրում քեզ, հեռացի՛ր:

Ասացե՛ք ինձ, ո՛վ քնկերներ,
Ինչո՞ւ համար եմ ծնվել,
15 Սի՞րբե միայն ողբանքովեր
Կենալ, տանջվել և մեռնել:

Ո՛հ, ի՞նչ դառն են օրերս երկար,
Ի՞նչ թրշվառ է իմ վիճակ,
Լա՛վ է ննջել ինձ անմիտութար,
20 Սառն և հանգիստ գիտնի տակ:

Այնտե՛ղ, գուցե, անշարժ դրրած՝
Խաղաղ, անհոգս կընընջեմ.
Այնտե՛ղ, գուցե, անշնչացած՝
Հանգստություն կըզըտնեմ:

25 Ո՛վ աղջիկներ, ո՛վ աղջիկներ՝
Տիրող գոռոզ կտրիճների.
Ո՞վ է տվել ձեզ մահաբեր
Այդ շար լեղուն թունաւի:

1859

Փետրւարի 25

ԱՅՅԵԼՈՒԹՅՈՒՆ

Հստ եղանակին՝

*Гляжу как безумный на черную шаль,
И хладную душу терзает печаль.*

(ПУШКИН)*

- Այսօր զընացի տուն իմ սիրեկանի,
Երկու վարդ և մի նուռն ես իմ հետ տարա.
Սենյակն երեկցաւ. մըտա շուտ այնտեղ,
Ուր հանգիստ քընած էր հոգյակս երկնագեղ:
5 Շրթթունքները էին վարդագույն, կարմիր,
Մարմինը թըվում էր համեստ, գեղալիր.
Անմեղության նըշան փայլում էր վառված,
Չըքնաղ երեսին նորա դեղեցկացած:
Զարթեցընե՞լ, թե ոչ, ես մտածեցի,
10 Բայց սիրտըս ինձ տաաց, թե՛ չէ՞, թո՛ղ նընջի.
«Նընջի՛ր դու,—ասեցի,—նինջ քաղցր է, անգին,
Մուսաջք և Դիցուհիք քեզ պարգեկեցին»:
Դըրի վարդը և նուռն սեղանի վերա,
Եվ խոր հառաչելով՝ լուռմուռ գուրա ելա:

1858

* Ասես, խելագար նաչում եմ սե շալին,
Եվ սառած հոգիս տանջվում է վշտից:



Այն ո՞վ է, որ աստվածային
Հրեշտակի պես անմեղ է.
Այն ո՞վ է, որ զըվարթագին
Միշտ սրբություն երգում է:

5 Այն ո՞վ է, որ պեղով վառ-վառ
Բորբոքում է պովետին,
Որ ծագում է սրտումս արդար
Հզգացմունքներ սրբածին:

Նա իմ Ա** աս է, լույս աչքիս,
10 Եվ իմ սրտիս ջոկածը.
Նա՛ է, որ ինձ իբրև մազնիս
Միշտ քարշում է յուր մոտը:

Շնորհակա՛լ եմ քաղցրանքվեր,
Զքնաղ աստղ իմ հայկունհի,
15 Դու իմ սրտումս սուրբ խորհուրդներ
Զարթեցրիր, սիրունհի:

Շնորհակա՛լ եմ անկեղծաբար,
Ո՛վ իգեալ մաքրության,
Որ շնորհեցիր աղնիվ, պայծառ՝
20 Ինձ ախորժակ սրբազան:

8
18 $\frac{8}{11}$ 5)

ՀՐԵՇՏԱԿ-ՊԱՀՊԱՆԻՉ

Դուք տեսե՞լ եք գեղեցկաւառ
Ա**յիս իմ ման գալիս,
Դուք տեսե՞լ եք նորա պայծառ
Գլխի վարդը փայլելիս:

5 Ինչպէս շքնա՛ղ և սիրո՛ւն է,
Երբ որ, բացված վարդի պէս,
Նա շարժվելով հեզ ժպտում է,
Անուշ, քաղցրիկ, պարզերես:

Ինչ տեսարա՛ն և ինչ պատկե՛ր
10 Նկարվում է երեսին,
Երբ նա ցըցած երկինք աչեր՝
Օրհնում է յուր արարչին:

Կարծես, անմեղ հրեշտակ արդար,
Իջած դրախտից երկնային,
15 Պետք է լինի մեղ մխիթար
Նվ խնդովյուն մեր կյանքին:

Դուք տեսե՞լ եք գեղեցկաւառ
Սիրեկանիս ման գալիս,
Դուք տեսե՞լ եք նորա պայծառ
20 Գլխի զարդը փայլելիս:

1858

ՍԵՐՍ ՍՊԱՌԵՅԱՎ, ՓԱՆՌՔ ԱՍՏՈՒԾՈ

Ա՛հ, ընկեր իմ, ինչ ուրա՛խ եմ,
Ձայնիս լըսի՛ր, աղաչում եմ.
Միտքս անխռով, սիրտս խաղաղ է,
Հոգիս թեթև և հանգիստ է:

- 5 Փա՛ռք աստուծո ուրախարար,
Սպանեցա՛վ սերս անմխիթար.
Այժըմ եղբայրդ փոփոխվել է,
Որ առաջ էր, այլ նա ա՛յն չէ.
Այժըմ աղաւտ մարդու նըման
10 Ձի՛ հնազանդում դեղեցկության:

1859

A MON AMOUR*

(ԷԼԵԳԻԱ)**

Հստ Եղանակին՝

Ты для меня душа и сила,
Ты для меня огонь святой,
Ты мне жизнь новую открыла,
Спи, ангел мой, спи, Бог с тобой!***

Մ'ի սիրուհի իմ գեղեցկավառ,
Սիր իմ անուշ, սիր իմ քաղցրիկ,
Դու ինձ համար մի աստղ ես պայծառ,
Մի երկնային սուրբ հրեշտակիկ:

5 Արի, արի՛, Ա*** իմ անդին,
Արի՛, ցրվի՛ր իմ ողջ վշտերս.
Ես առանց քեզ, միշտ արտասվադին,
Անց հմ կացնում իմ դառն օրերս:

10 Ես քեզ համար գերի հմ դարձել,
Քեզ համար ես, ո՛հ, տանջվում եմ.
Մահին զրկել, սև դադաղ մըտնել,
Ի սիր անվանդ ես պատրաստ եմ:

1859

* (Ֆրանս.) իմ սիրելիին:

** Էլեգիա է մի այնպիսի քնարերգական ոտանավոր, ուր բացա՜հայտվում է տալավորութուն հոգեկան վշտի կամ թախծի:

(Մանթ. հեղինակի):

*** Դու ինձ համար հոգի ես և ուժ,
Դու ինձ համար կրակ ես սուրբ,
Դու ինձ համար նոր կյանք բացեցիր,
Քնի՛ր, հրեշտակ իմ, քնի՛ր, աստված քեզ հետ:

ԱՌ ՆՂԻՍԱՐԵԹ

Ինչ ժամանակ ման ես դալի,
Անգին քույր իմ ականհրե,
Համարյա՛, նոր կյանք ես տալի,
Նոր ծագում ես ինձ աբե:

5 Ողջ բնություն զըվարթացած՝
Ջայն է հրնշում խնդադին,
Եվ քե՛ղ միայն, քե՛ղ հնազանդած՝
Նայում է քո սլատկերին:

Ո՛ւ իմ հողչակ, քեզ տեսնելիս
10 Արյունս սաստիկ ջեռնում է,
Եվ բորբոքված իսկույն հողիս,
Կարծես, կրակից այրվում է:

Քեզ տեսնելիս մոռանում եմ
Իմ ցավերըս տրտմալից.
15 Քեզ նայելիս ես ասում հո՛ւ
Երջանիկ եմ թուրքից:

Ո՛ւ թագուհի պայծառառես,
Կույս աննման, կույս անբիծ,
Քեզ ո՛ւ ծնավ, դո՛ւ ուստի ես,
20 Երկընթի՛ց, թե՛ Եդեմից:

1858

Ս Ե Ր

Լսեցե՛ք ինձ. այս աշխարհում
Սերից հրդուր բան չըկա.
Նա երբեմըն տեր է շինում,
Եվ երբեմըն՝ խեղճ ծառա:

5 Նա այն սոսուզ, հրսլարտ մարդին,
Որ փքվելով ուռչում է
Կնոջ առաջ բոլորովին,
Կնո՛ջ դերի կըշինի:

Նա աղջրկան այն սլաշտելի,
10 Որ աստղի պես փայլում է,
Պաշտո՛ղ կաննի աղքատ տղայի,—
Ահա՛ սերը ինչ բան է:

1859

ՀԱՅ ԱՂԶԻԿ

Ինչ սիրո՞ւն ես դու, հայկա՜հի,
 Ինչ շքնա՜ղ ես, հայ աղջիկ,
 Աննրմա՜հ ես և պաշտելի,
 Բախտավո՜ր ես և երջանիկ:

5 Արի՛, արի՛, խնդրում եմ,
 Քե՛զ մի անգամ համբուրեմ:

Մաղերդ թուխ-թուխ և երկնադեղ,
 Ուսովդ անկած նազելի,

20 Զարդարում են հասակդ շրջեղ,
 Հասակդ, ասեմ, հրեշտակի:

Արի՛, արի՛, խնդրում եմ,
 Քեզ մի անգամ համբուրեմ:

Թըշերդ վառված վարդի նրման,
 Հոտ են փչում անուշիկ,

15 Եվ ձյունափայլ վիզդ մարմարյան
 Շողշողում է գեղեցիկ:

Արի՛, արի՛, խնդրում եմ,
 Քեզ մի անգամ համբուրեմ:

Անհավա՛րար են քո աչեր,

20 Աչեր սև-սև, սիրալի,

Սիրելի են քո՛ թուխ հոնքեր,

Գա՛նձ են հարուստ պովետի:

Արի՛, արի՛, խնդրում եմ,

Քեզ մի անգամ համբուրեմ:

25 Մարմինըդ է հրեշտակային,
 Հոտո՞ւլ է դու վարդորեն.

- Անմեղ ես դու, քույրիկ անդին,
Ոչինչ չունես հողեղեն:
- 30 Արի՛, արի՛, խնդրում եմ,
Քեզ մի անգամ համբուրեմ:
- Երկրային չե՛ս, երկրային չե՛ս,
Չնաշխարհիկ ոմն ես դու.
- Մահացո՛ւ չես, մահացո՛ւ չես,
Այլ անմահիկ կենսատու:
- 35 Արի՛, արի՛, խնդրում եմ,
Քեզ մի անգամ համբուրեմ:
- Ո՛հ, տանջո՛ւմ է ինձ անդադար
Քո այդ ժպիտդ անուշակ,
40 Զարթեցնում է սրտումս արդար
Եվ սուրբ սիրո ախորժակ:
- Արի՛, արի՛, խնդրում եմ,
Քեզ մի անգամ համբուրեմ:
- Մոտ ե՛կ, մոտ ե՛կ հանդարտ, հեղիկ,
Մոտ ե՛կ, միակ իմ մխիթար,
- 45 Տո՛ւր համբուրել աչերդ քաղցրիկ
Սուրբ համբուրով հեշտարար:
-
-
-
- 50
- Նայի՛ր, ահա՛ ոչ ոք չըկա,
Լռություն է ամեն տեղ.
- Անկի՛ր իմ գիրկս, անկի՛ր, Ա***,
Սեղմեմ մարմինդ երկնագեղ:
- 55
-
-
-

MA CHÈRE ET TRÈS AIMABLE*

Ա***

Պայծառատես բախտն իմ անդին,
Շորեր հագած ըստ նոր ձևին,
Այսօր եկել էր սուրբ Տաճար՝
Փրկչից խնդրել օրեր երկար:

5 Ողջ կույսերից նա, ճշմարիտ, գեղեցիկ էր,
Ինչ սիրո՞ւն էր, ինչ սիրո՞ւն էր, ինչ սիրո՞ւն էր:

Աչքեր նորա փայլում էին,
Անուշ ժրպիտ էր երեսին.
Թրշեր նորա վառված կարմիր
10 Գիրում էին խնձ գեղալիք:

Հրեշտա՛կ էր նա, հրեշտա՛կ էր նա, հրեշտա՛կ էր նա,
Երես փայլուն, վիզն դեղեցիկ և մարմարյա:

Նորա վարսակըն երկնագեղ,
Իբրև գիշեր՝ սև, թուխ, շքեղ,
15 Այնպես, ասեմ, գեղեցիկ էր,
Որ տեսանողն կրցնորվեր:

Նորա համար դադաղ մըտնել ես սեռտես,
Պատրա՛ստ եմ ես, պատրա՛ստ եմ ես, պատրա՛ստ եմ ես:

Բայց առավել սրբաշարժիկ
20 էր հայեցված նորա քաղցրիկ.
Սիրելի՛ էր հայեցվածն այն,

* Իմ Թանկագին և շատ սիրելի (Յրանա.):

Ո՛հ դու, Ա^{***}, ո՛հ դու, Ա^{***}, ո՛հ դու, Ա^{***},
Տանջեցի՛ր ինձ, տանջեցի՛ր ինձ, աստված չկու՛ս:

Ո՛հ, ի՛նչ շարժվածք, ա՛հ, ի՛նչ զրնացք Ջըբհադն
30 ունիւր,
Երկնայի՛ն էր, Երկնայի՛ն էր, Երկնայի՛ն է՛ր:

Առանց նորան, պարոններ իմ, արդար տանմ,
ես կրմեռնեմ, ես կրմեռնեմ, ես կրմեռնեմ:

Մենամ պաշտող, Սիր իմ, միշտ քեզ,
Բալլը իմացիր, մաշվում եմ ես:

Ասացի՛ր ես, ո՞վ պարոններ, ալլ չի տեսա,
Ո՛ր գրծաղ նա, ո՛ր գրնայ նա, ո՛ր դրնայ նա:

* Մնաս դարով, իմ հրեշտակ, իմ թահկազին Ա՞ռա:
Մնաս դարով... (Ֆրանս.):

Ես կարո՞ղ եմ մտքիցս ձգել
Նորա պատկերն լուսափայլ.
Ես կարո՞ղ եմ սրտիցս ջնջել
Իմ սրբազան իդեալ:

- 5 Նորա ծպտում սուրբ կուսական
Փայլում է պոեզիա,
Եվ շարժվածքում հրեշտակական
Որքա՞ն հոգի և կյանք կա:
- 9է՛, մոռանալ նորան երբեք
10 Ես չեմ կարող, մի՛տ շունե՛մ,
Ատեցե՛ք ինձ, բամբասեցեք,
Անուն «Աննա» ես կիրգիմ:

1859

ԳՐԱԲԱՐ ՇԱՐԱԴՊՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ՕՐԻՈՐԴ

Դեղեցիկդ իմ Հայկեան քնքուշ,
Գեղաղէշից Թադուհի,
Մատի՛ր առիս, դու գիցանոյշ,
Առ փեսայդ քո սիրելի:

5 Դու Հայկուհի, դու չքնաղիկ,
Դու գլխովին մըրայօն,
Դու նման վարդից կարմըրայտիկ,
Ո՛հ, և փափուկ քանի՛օն:

10 Ես Հայկածին՝ վառեալ ի գեղ
Ի հասակի մանկական,
Վայելչակաղմ և աչաղեղ,
Դիմօք պայծառ և դունեան:

Ոյր աղադաւ՝ և աղաչեմ քեզ,
Ե՛կ, փութացի՛ր, նազելի,
15 Ե՛կ, մտցուք մեք ի յայս պարտէզ
Եւ ճեմեսցուք ի մարդի:

Զի յոգնաղան են զբօսանք,
Աստ պարք և կայթք կուսական,
Ե՛ւ բերկրութիւնք, և՛ խըրախճանք,
20 Այլ և հրճուանք անսահման...

Ե՛կ, երագեա՛ց, ե՛կ արդ կթե՛լ
Պըտուղս քաղցրիկ, դանաղան,
Եւ բոցաւիայլ վարդըս քաղել
Յոսկի ի փունջ քեզ բուրեան:

25 Ա՛նդ սիրաւառ գեղգիղեսցես
Զերգս հրաշալի և գողտրիկ.
Ա՛նդ և զբաղուկս կարկառեսցես
Առ փեսայդ քո գեղեցիկ:

1858

ԱՂԱԽՆԵԱԿ

Երգեա՛, աղանեակ,
Հնչեա՛ հեղիկ,
Դիցանոյշ իմ
Զնաշխարհիկ:

5 Արա լըսելի
Քոյդ ըզրարբառ
Ինձ՝ փեսալիդ,
Ո՛ր, լուսավառ:

Դէմք քո են շքնաղ
10 Նըման վարդից,
Փայլին զըւարթ
Եւ ժպտալից:

Հերքդ են հիւսեալ
Մարդարութեան,
15 Բուրեն ըզհոտ
Խընկանըւէր:

1859

ՈՐԻՈՐԴԲ

- Արնգ սիրուն
Տերկնից կամար
Մառէ զփայլուն
Նշոյլ պայծառ:
5 Անփառն հընչէ,
Հողմիկ շընչէ,
Արօտք հոծ հոծ,
Շարժեալ ճօճին,
Տերեք արնկոյ
10 Խիստ տառանին:
Անդէն զետակ
Սրբայտտակ
Փրփրազարդիկ,
Հոսմամբ սաստիկ,
15 Ահեղաբոշ
Հանէ խոխոջ.
Պուէտ՝ Սոխակ,
Ի թուխս կանաչ
Յոյժ ներդաշնակ
20 Բառնայ զսւաշ:
Կարան շքնաղ
Ի բլեր կատար
Հնչէ զկաղկաղ
Զխր քաղցրարար:
25 Ահ՝ օրիորդք Հայկաղնուհիք,
Գան կուռն ի կուռն բերկրաւից,

- Ըղգեղ բերեալք չքնադազեղ
 Յաւերժ հարսանց անմահից,
 Ժպիտ քաղցրիկ փայլին ի յայտս,
 30 Այտքըն վառին յոյժ պայծառ.
 Հիւսակք վարսիցըն ծածանին
 Առ ի թիկանց պերճափառ,
 Դիտակս ունին հրեշտակահայ
 Երկնակենցաղ, նազելի,
 35 Եակատս փայլուն, յօնս մրայօն,
 Աչքունս սեաւ, թուխ, քաղցրալի:
 Հասեալ նոցա հանդարտաքալ
 Յափունս ծաղկեայ վտակին,
 Քաղցրախորժակ և սիրալիր
 40 Վէպս զրուցից սկսէին:
 Ոմն ի նոցունց փափկամարմին,
 Տեսլեամբ դունեան-չքնաղիկ,
 Բացեալ շրթունս ըզվարդադեղ՝
 Զերդս յօրինէր ըզդողտրիկ:
 45 Զիարդ անո՞յշ էր ձայնիկ այն,
 Զիարդ ազդէ՞ր ի սրտիս.
 Ես դմայլեալ անդր հայէի,
 Վազէր, վառէր սուրբ սէր յիս...

ՀԱՅ ՄԱՆՈՒԿ ՅՕՏԱՐՈՒԹԵԱՆ

- Ո՛հ, ե՞րբ եկից ես ի դրախտ Եդեմայ,
Ի ծաղկածաւալ տունըդ Թորգոմայ.
Ըզքարինսըդ քո ե՞րբ համբուրեցից,
Որք ողողեալ են արեամբ վկայից:
- 5 Ե՞րբ ճաշակեցից յանոյշ պտղոց քոց,
Որք հասեալ փայլին ի վերայ ծառոց.
Ե՞րբ արբից արդեօք ի քօց ազբերաց,
Որք խոխոջելով հոսին ի վիմաց:
- Ս՛հ, նման ծաղկանց անկեալ Բարշամիմ
- 10 Յայս հիւսիսային հրկրիս սխերիմ.
Չի՛ք ինձ ոք ծանօթ, չի՛ք ոք ազդական,
Ընդ որում լեզուաւ խօսեցայց Հայկեան:
Հայաստա՛ն, թշուառ, դժբա՛ղդ հայրենիք,
Հայեա՛ց, յս՞ր վայրս են ցրուել քոյդ որդիք:

1857

ԵՐԳ

Էանց ձմեռն՝ խամբիշ ծաղկանց,
 Փախեալ ցուրարն խոտաշունչ.
 Եհաս դարուն՝ բընուկեան թագ,
 Յարեաւ և օդ բարեխառն:

5 Նորափետուր դարգարեցան
 Մարդիկ, աչգիք և պարտէղք.
 Զըմրէտագոյն վայրք զգեցան
 Ըղպերձ հանդերձ շքնաղիկ:

Սօսիքն ուղէշք և սրբաղգեսց
 10 Սրմենակալ գիւցաղան
 Ժպտին տեսիամբ քաղցրահայեաց,
 Ծափս հարկանենն ընդ դարնան:

Երամք հաւուց ճշիւ դողտրիկ՝
 Հնչմամբ անոյշ, բարձրաձայն,
 15 Երգեն, խօսին յոյժ գեղեցիկ,
 Իբրեւ քնարն Մուսայից:

Զեփիւռն անտի մեղմիկ գոլով՝
 Հնչէ, փչէ անուշակ,
 Յանգ զտերեւ տառանելով
 20 Յոգունց տընկոց սրբաղտն:

Հմայք Հայոց պերճասլակ
Ընդ սաղարթուց սօսաւին,
Բազմեա՛դ ծառոց դասակ դասակ,
Ճիշտ հըմայեն զապագայս*։

1858

* Այս է, զի հեթանոսական ժամանակս ի Հայս մարդիկ ցանկային գիտել զապառնի վիճակ իւրեանց, ոյր աղագաւ երթային և հարցնէին ի թրմաց կամ հմայից, որք ի մեհենեաց շատութեանց տային նոցա պատեթանիս Սոյնպէս էր և ի Յոյնս. ըստ խոխոքմանց աղբիւրց և ըստ բօսսաւին սրբազան եղնեաց, իսկ ի Հռովմայեցիս՝ հաւօւց Թուլմանց (Շանթ. հեղինակի)։

ԵՐԳ Ի ԴԻՄԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Մերժի խաւարն աղջամղջին
Եւ արհաւիրք գիշերային.
Հնչէ հողմիկ հանդարտ պոլով,
Տերեւ տնկոյ տատանելով:

- 5 Ահա՛ վառեալ գայ յերևան
Այդ վարդամատ առաօտեան,
Եւ քնշոյլ ճաճանշարձակ
Ծագէ յաշխարհ սուրբ արեգակն:

- Յառնեն թռչնակք ուրախ, զըւարթ,
10 Քաղեն զծաղիկքս առ ի դարդ.
Ի աւաշ բարձեալ հնչեն զողորմիկ
Յերգս ի բերան ոսկեղինիկ:

- Սոխակ սիրուն կարկաշաձայն
Երգէ, խօսի ի վարդս բուրեան.
15 Յայսկոյս թռչի, յայնկոյս ճախրէ,
Յոստոց ի յոստս տոփամբ կայթէ:

- Չքնաղ մանկունք զըւարթագէմ
Առ սիրելի ծնողս ճեպին,
Ի ի տղայական լեզու թոթով
20 Կանչեն «մայրի՛կ» համբոյցս տալով:

Միայն թողեալ դաւակք Հայկեան
Զիս՝ յետս խուսեն փախստական,
Զորս սնուցի հս մայրաքար
Կաթամբ իմով մաքուր, տրդար:

ԻՂՁ ՍՐՏԻՍ

Տո՛ւք ինձ ճիւղակ, ճախրասըլաց,
Օղապարիկ երիւլար.

Տո՛ւք, զի սլացեալ թռեայց ի բաց՝
Ի շքնաղիկն իմ աշխարհ:

5 Այո՛, սլացայց յիմ Հայաստան,
Յերկիր յաւէրժ ծաղկաղարդ,
Ուր խոխոջան անմահութեան
Գետք Եգեմայ ալէղարդ:

Ուր բարձրանայ խըրոխտ ի վեր
10 Արարատն իմ օրօրան.
Ուր հոտ բուրէ խնկանըւէր.
Հոտ զուարթարար Հայութեան:

Ուր և երբեմն պայծառացեալ,
Քաջ բանաստեղծք Թորգոմեան,
15 Քնարօք իւրեանց ոսկէլարեալ
Գեղգեղէին սրբաբան:

Ո՛հ, ածէ՛ք ինձ զիմն սիղաքայլ,
Սիրտ իմ մաշեալ նուաղի.
Քանի ա՛մք են, զի չեմ տեսեալ
20 Ըղհայրենիս ցանկալի:

Հայաստան իմ, սո՛ւրբ Հայաստան,
Հո՛գւոյս պայծառ յիշատակ,
Է՞ր թողեր զիս ի բացական
Վայրս դառնաշունչ, դժնդակ:

25 Մաշիմ, մաշիմ ես աստանօր,
Ընդ աստեղօք հիւսիսի.
Հալիմ... աւա՛ղ, ես չքաւոր...
Ո՛հ, հայրենիք քաղցրալի...

ԱՆԳՈՐՐՈՒԹԻՒՆ

Երկինք անդորրիկ,
Լերինք են ի քուն.
Թռչունք անուշիկ
Ննջեն յիւրեանց բոյն:

- 5 Մայրիք են հանդարտ,
Ուղիք են խաղաղ,
Կա՛ց և դու, ո՛վ մարդ,
Մե՛րձ է քեզ դուզաղ:

1859

ԱՄԱՐԱՅԻՆ ՏԵՍԱՐԱՆ

Ի լայնատարած դաշտի տեսանեմ զվայրիկ մի շքնա-
ղիկ, որ կանաչազգեստ յառաջ մատչի ի տես աշացս և դամ-
քան զզամ պայծառացեալ՝ թուի բնաւին շնաշխարհիկ-
եղիկին սորա առլցեալ և ակաղձեալ է բոլորաւեա բարո-
թեամբ, ունելով յինքեան դակտնակիտ վտականիս, յորոց
ոմանք բաղցրիկ կարկաչանօք և սրբնթաց փռման ի ճոց
բացական գետակի, իսկ ոմանք հանգարտ և մեղմիկ սա-
հին և վազեն զծելք բերց և դալարացել մարդաց՝ թա-
ւալեցուցանելով դալիս իւրեանց սպիտակասիւտ: Յայսմ
վայրի ամբառնան ծառք երկնուղէշք, ամիւնամիւղք և վա-
յելչատերեք՝ դոցեան ի կրանան բնակեալք, զկաղամա-
խեաց ասեմ, զսփեաց, ըզշօճից և զբարտեաց, որք թէպէտ
ոչ բնաւորեցան բերել զպտուղ, սակայն առ յոյժ պիտոյա-
նան ի շինուածս աղբի աղցիս: Ընդ ոլորսոս դաշտին շր-
ջափակեալ պատեն լերինք սոսկավիթիարք և երկնաբերձք,
որոց արտեանունք, հանապազ յամալս ծաւրեալ, յօրինեն
զբաղմամբառ տապարէզ պարմանալեանց: Ի գաղաթանց սոցին
զահալիժեալ իջանեն հեղեղք փրփրակեալս Գեղձամբ և
խոյս տուեալ գնան անցանեն ընդ խորաշացեալ վայրս:
Փոքր մի հեռագոյն տարածանի երկիր պարարտարեա,
ուրանօք նախիրք կոլուց, սոնքացեալ գիրովեալք, բառա-
շեն և լիզեն զսրթիկս իւրեանց նորածին, անգանօք արօրք
անդէոց և ոչխարաց զհետ տուարածաց երթալով խալտան
ուրախաղէմք, և դառինք խալտամամուկք մայեն ընդ նոսա
ի դալարոջ անդ: Յետ այսօրիկ խորամուխ լեալ ստեղծիկ ի
վայրս յայս՝ գոյին և ծանօթային ինձ պարտեղք յոքնա-
թիւք, յորս էր տեսանել խիտ առ խիտ զծառոց բաղմովմ:

զնոնենեաց, զխնձորենեաց և զղեղձենեաց, որք խայծեալք
 էին ի պտուղս քաղցրաճաշակս, կարմրակիղեալս ի ջերմու-
 թենէ արեղական։ Իսկ վարսագեղ ծառքն ծիրանեաց, պրտ-
 ղատուք քան զամենեսին գտեալք, վայրաբերէին յերկիր.
 փայլէին ի նոսա ծիրանք անուշակք և քաղցրահամք։ Տեսա-
 րա՞ն շնաշխարհիկ, տեսարա՞ն կենսաբեր. զի ի սմա գե-
 ղեցկաբուսեալ գեղազարդեն գունակ գունակ աղղը երփներանդ
 ծաղկանց և իբրեւ զբազմանկար հանգերձ ծածկեն զերեսս
 ամարնային պարտիզար և բուրեն զխնկանուէր բուրումն ի
 հոտոտելիս մարդկան. հոգէզուաբթ վարդենիք պար առեալ
 պարփակեն զշրեսին կողմանս բարաստեանց՝ յարդարելով
 պայծառազարդ զննարան. աղբւրք մարգարոտյատակք
 զերթ դակն վանեայ սպիտակափայլ ալեօք խաղան, ճեմեն
 ընդ յարագալար մարմանդս ամանց և ընդ ծաղկունս գե-
 ռափթիթս՝ առողանելով զմատաղ և զգեռահասակ տունկս և
 զամենայն տճեցեալս ծաղկոցին։ Այն ինչ այսպէս յականէի
 սքանչալեալ, և ահա՛ տեսանեմ կուռն ի կուռն ճեմ առեալք
 օրիորդք հրաշապայծառք՝ զգեղբերեալք յաւերժհարսանց
 անմահից, յառաջ դիմեն յեցեալք զմիմեամբք. հանդերձք
 նոցին էին ի զանազան երանդոց. ոմանք զգեցեալք էին
 զքեղավառ մենթանս, որք ի փշմանէ մեղմիկ զեփիւռոսին
 ուռուցեալք, մերթ բարձրանային և մերթ զնստուին. և ո-
 մանք զգեղեցկատառն արկեալք էին զանձամբք զսամոյրս.
 մանեակք ոսկեայ և բազմադանձք կախեալ ծածկէին զլանջս
 նոցա սպիտակափառս, և ազամանդեալ աղարանջանքն՝ ի
 շողշողուն ականց յեռեալ, փայլէին զեղեցկանշոյլ ի շուշա-
 նագեղ բաղուկս նոցա։ Այսպէս սորա շքեղացեալ ըստ
 ամենայնի՝ պաճուճանօք և դեռաբողբոջ առողութեամբ,
 ոչինչ ընդհատ և ստորին երեւէին քան զփափկասուն և ճո-
 խափարթամ օրիորդս թաղաւորաց կամ արանց հոյակապից
 ոմանց։ Այլ եթէ որ հարցցէ զգեղոյ սոցա, ընդ երկար գե-
 զերեսցի, զի չիք գրիշ, որ նկարագրեսցէ զայն ամենայն
 շքնաղութիւնն և զքաղցրութիւն, որ ի նոցայն վառեալ նշմա-
 րէին յերեսս և շարժուածս. հատակք նոցա էին հեղապատ-
 շաճք, իրանք շաստուածուհեաց, հերքն նոցա՝ զեղածփեալք

քաղցրահոտ ծաղկօք, մերթ սփիւռ իջանէին զուսովք և զծնօտիւքն այտից և մերթ քարձրացեալ ի հեղասիւզն զհփիւռ շարժլէին յայսկոյս և յայնկոյս հանդարտիկ, յօնքն նոցին էին նուրբ և մրազեղ, այտքն էին պայծառավառք՝ իբրեւ զկարմիր ճղած խնձոր, շրթունքն էին վարդագոյն, աշկունք գեղեցիկք, յորս նկարեալ փայլէր աղնուլթին և սրբութիւն, և երեսք նոցա, միանգամայն ասացից, սպիտակագոյն քան զմարմարիոն, զանմեղ եղեմայինն հրեշտակուհեաց բերէին զմանաութիւն:

Եւ ի ծագիլ ծայրակարմիր արեգական արփիաղարդ նշուլից, որով բնութիւնն համայն, բոյսք համասփիւռք կենդանածնին ցօղածաւալ, բուրիւով զհոտ քաղցրութեան, յորժամ մռայլն շողիամէգ ի բաց մերժի, և զհփիւռն առաւօտեան տատանէ զկանաչագէղ տերեւ տնկոց, յայնժամ զարմանազանեալ երամբ սոխակաց մերթ, ճախր առեալք զվարդենեօք, հնչեն փափուկ և քաղցրաբարբառ, և մերթ զգալալիկս ի բիւր եղանակս փոփոխելով՝ զովանան ի թուփս զուարթարար. իսկ այլ թռչնակք բազմազան խառն ի խուռն գեղգեղեն անդանօր՝ ի սաղարթախիտ դարաստանին, ճուղեն հեշտարար նուագօք՝ թօթափելով զգեղանշոյլ թեճակս իւրեանց: Աստանօր ամենուրեք բուրէ անուշութիւն, աստանօր լսի զուարճարարն երկնային ներդաշնակութիւն, և կենդանացայտ պատկերքն ծաղկածաւալ վայրաց անդէն և անդ գրաւեալ յափշտակեն զմիտս և զհայեցուածս անցաւորին: Օրիորդքն նախաճառեալք, որք որպէս յերէկն և յեռանդն ըստ սովորութեան եկեալ աստանօր բերկրէին, անբարբառ և եթ զմայլեալք և զուարճացեալք կային ի լուր երգոցն թռչնոց, սակայն ոմն ի նոցունց՝ մեկուսի յնկերուհեաց յօտն կացեալ, մերթ լսիկ մնջիկ յորդառատ արտասօք թանայր զգալարագեղ զարօտս պարտիղին և մերթ տխուր և տրտում՝ զաչս դարձուցեալ ի զոնակն կոյս բուրաստանին, գոզցես կայր մնայր ումեք: Թախիծն այն անփարատելի և ցաւազին հայեացքն, որ յերեսս և յաչս նորա նկարէին, տային գիտել զխորին վիշտսն վարանական օրիորդին և զչարաբաստիկ հարուածս բախտին նո-

րաւ Այն ինչ ամենեքեան, ծծեալ և շնչեալ զքաղցրիկ օդն, զուարթանային շնորհօք կենդանարար բնութեան, նա ելոյծ զընդհանուր լռութիւն և ասէ.

— Ո՛հ, քանի՛օն երջանիկ էք դուք քան զիս, սիրեցեալ ընկերուհիք իմ. քանի՛ բախտաւոր էք քան զհէքս: Եւ առ.սաստիկ հառաչանայ դադարեցոյց զխօսան:

Մի ոմն ի նոցունց, որոյ անուն էր Հեղինէ, շարժեալ ի դուրբ վշտալի կուսին, պատասխանի ետ և ասէ.

— Եւ ի՞նչ աշխատես, հոգեակդ իմ նստալիւ, զիս՞րդ աշխատես խորհիս դու:

— Պայծառ նշոյլքն արեգական և հեշտալուր նուազքն թռչնոց վասն ձեր են զլիսովին, ուրախութիւնք և բերկրութիւնք, որք լսին աստանօր, ի վայելս ձեր հնչեն. ես տակաւին զուրկ և անմասն եմ յայդ զուարթարար տեսարանաց. ինձ սպասեն ցաւք և արտաւեր, — ասաց նա նուազ ձայնիւ և դաշն յածէր շուրջ զինեւ:

— Փութա՛, աղաչեմ, քոյր իմ անուշիկ, փութա՛ բացալտել զշարարկած վիշտս, որք զքեզ հաշեն և մաշեն, — ասաց այլայլեալ Հեղինէ և մնայր պատասխանատւութեան:

— Եւ մի՞թէ ոչ կարիցես, քոյրիկ իմ, դու ինքնին առանց բացատրելոյ վերահասու լինիլ ցաւոցս, — ասաց նստալիւ սրտաշարժ ձայնիւ, և ասլա՛ կալեալ զքիւ բանից, շարունակեաց. — Զոր սիրէի առաւել ջրան զամենայն, զոր պաշտէի ի հոգւոջ և ի սրտի, դաւաճանեալ է ինձ, դաւաճանեալ է անգթարար, բոլոր բոլորովին:

— Եղիցի Տէր նմա դատաւոր, մի՛ վշտանայր, քոյրիկ իմ նազելի, ընդ դէպսդ, զի ոչ միայն ընդ քեզ, այլ և բնդ բազումս պատահին անգթիսի դաւաճակիծ արկածք, — զոչեաց Հեղինէ, և յառեալ յաշտ նորա հայէր անթաքթափ:

— Եւ զիս՞րդ մոռանալ ինձ զայն սրբազան վասն իմ պատկեր, զոր հանապազ զառաջեաւ նկարեալ ունիմ. զիս՞րդ կարիցեմ ջնջիլ զքաղցրիկ յիշատակ ի մտացս, որ միակ միթիթաբութիւն է իմ, — պատասխանի ետ նստալիւ, և հեղոյր զքաղցրածաւալ արտասուս:

— Բարոճ է, Նատալիա իմ Թանգադին, եթէ նա սիրէր ղքեզ, իհարկէ, և դու պարտ էիր սիրել ղնա. բայց առաջիկ սոստանես, զի չէ կամեցեալ նա վաշելիլ ի գեղ քոյին. ի սրտի նորա չէ՛ հղեալ այն սրբազան սէր, որ զմարդիկ ղուզէ ընդ միմեանս անքակտելի կապանօք:

— Ո՛հ, ընկերուհիդ կարեկից, ահա մատանին, ղոր ետ նա ցիւ ի նշան սուրբ և անմոռաց սիրոյ. ահա... ո՛հ... ղիսրդ քաղցր է սա վասն իմ, ղորպիսի ժա՛մս յիշեցուցանէ սա ինձ, ղգամ միայն ի սրտի, ալ ի բան բերել ոչ ղօրեմ,— գոշեաց հեղձամղձուկ լեալ Նատալիա և եդ ղմատանին ի վերայ ուշաց և ելաց քաղցրակաթիլ արտասօք:

— Մոռա՛, սիրեցեալդ իմ, մոռա՛ ղնա, ղի նա մոռացաւ ղքեզ, ղի նա չյիշեաց ղկուսական մաքրութիւն քո,—ասաց Հեղինէ և կալաւ ղձեռանէ նորա:

— Ո՛հ, ղի՞նչ խօսիս, քոյր իմ, ղի՞նչ բարբառես,— ասաց Նատալիա,— «մոռանալ ղնա» ասացեր, ո՛չ. մի՛ լիցի այդ երբէք, մի՛. լա՛ւ է ինձ այսուհետեւ մեռանիլ, քան թէ կեալ, լա՛ւ է ինձ անկենդան մտանել ի մշտառաւոյց դադաղ, քան թէ այսուհետեւ շնչել ղօդ: Զոր միանգամ սիրեցի ի մշտասուրբ և ի ջերմեռանդն սրտէ, ո՛չ երբեք մոռացայց ղնա. թէպէտ նա ղիս մոռացաւ, սակայն ես մինչև ի յետին շունչ կենաց իմոց յիշեցից ղքաղցր անուն նորա, յիշեցի՛ց և ո՛չ յազեցայց... Ո՛հ, Աղէ՛քսանդրէ, հատոր հոգեոյս և կենացս...—աղաղակեաց նա, անդէն և անդ ղգայարանք նորա թմրեցան, և խելայեղեալ անկաւ ի վերայ բաղկացն Հեղինեայ:

Իսկ Հեղինեայ բարձեալ ղնա ի վերայ շուշանագեղ բաղկաց իւրոց, մխիթարէր ղնա ողջազուրեալ և համբուրէր կարեկցաբար ղվարդագոյն շրթունսն նորա:

Եւ մինչդեռ այս այսպէս լինէր, արեղակն շառագունեալ ղամպոս արևմտից ներկարէր և առ սակաւ սակաւ տեղի տուեալ ի մայր մտանէր, օրով և աշխարհ համայն խառնեալ ղգեներոյ ղպատմունճան ղիշերոյ. ապա ղայլին յերևան առեղծ ղամբարաշարք և պայծառանշույլք, սկիռելով ղճա-

ռագայթս իւրեանց ճաճանշաւառ, ընդ նոսին ի դուրս ոստ-
նոյր յամպոց և հրաշէկ լուսին՝ արկանելով զաղօտափայլ
զլոյս իւր ի վերայ կանաչադարձ ծառոց պարտիզին. իսկ
շրիտորդք ողջունեալք միմեանց և շրթունս զշրթամբք զրոշ-
մեալ, երագէին իւրաքանչիւր ի սննեակ առ ի հանգուցա-
նել զանձինս:

1859 ամի

ի 17 օգոստոսի, յամառանոցին Պիս...

ԼԵՎՈՆԻ ՎԻՃՏԸ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՎԵՊՔ

ԶՈՐՍ ԳԼՈՒԽ ԲԱԺԱՆՎԱԾ

ԵՎ ԶԱՆԱԶԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ազնի՛վ ընկեր, չըմոռանաս.

Անդալանան, ջերմ սիրով

Ես սիրել եմ իմ հայրենիք,

Գնա՛ և դու նո՛ւյն շավիղով:

(«Երգ մեռ<նող> Հայրենասիրի», 202 Երես):

ՆՎԻՐՈՒՄ Է ՏՈՆԱԽՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՄՅԱՆ ՀՈՐԵԼՅԱՆԻ
ԼԱԶԱՐՅԱՆ ՃԵՄՍՐԱՆԻ
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԼԵԶՎԱՑ,
ՈՐ ԼԻՆԵԼՈՒ Է 1885 ԹՎԱԿ. ՄԱՅԻՍ ԱՄՍԻՆ

Հիսներորդ տարին ճեմարանիս նիմնադրության անա-
յրանում է՝ մի ցանկալի տպավորություն բերելով բոլոր
բարյացկամ սրտերին: Այո՛, ՀԻՍՈՒՆ տարի ապրել է նա
գեղեցիկ հառաչադիմությամբ. ՀԻՍՈՒՆ տարի գնացել է
յուր դժվարին և լի՝ ծախորդությամբ նախապահի: Գոհու-
րյո՛ւն հորա անցյալին, որ կազմել է մեզ մի գալարուն ներ-
կա, և գոհություն հորա ներկային, որ տալու է մեզ մի
առավել նախանձելի ապագա:

Դեռաբո՛ւյս պատանի՛, ժրաջա՛ն եղե՛՛ք այդ սուրբ աս-
պարիզի վերա. պատրաստեցե՛՛ք ձեզ որդի մարդկության և
ազգության. ո՛հ, քանի՛ մեծակշիռ էր ձեր մատաղ կյանքի
խորհուրդը, քե՛ ձեր քանկագին ժամանակը գործ դնելիք հո-
րա զարգացման և հաստատության, քանի՛ բարձրանալու
էր ճեմարանը արժանի պարծանքով, որ պատրաստ է
օժանդակել ձեզ ամենայն միջոցներով, եթե միայն կամելիք
ուսանել ազնիվ ու անխռով աշխատասիրությամբ:

Ազնի՛վ սրտեր, լցվեցե՛՛ք ամենախաղցր շոշափմունքով,
պատրա՛ստ կացե՛՛ք բերել ձեր անկեղծ շնորհակալիքը այդ
փառավոր օրի տոնախմբության. գիտե՛՛ք, սիրո և երախ-
տագիտության զգացմունքն է, որ մեծարելի է կացուցանում
մարդուս անունը: Շնորհակալ՝ լինին՛ք խոստովանող սըր-
տով պատվական Հոգաբարձուիս Խաչատրո Հովակիմյան
ԼԱԶԱՐՅԱՆ, որ լուսավորյալ գործակցությամբ բարեկարգել

է վիճակը ճեմարանիս և ոչինչ չէ՛ խնայել նորա պայծա-
ռության համար քե՛ր նյութապէս և քե՛ր բարոյապէս:

— Խաղաղությո՛ւն Ձեզ, ազգասե՛ր Հիմնադիրք ճեմա-
րանիս. Ձեր անունը անմոռաց է, Ձեր գործը անմահ, որ
[ահա՛] վերստին անմահանո՛ւմ է այս տոնախմբության
օրը:

ԵՐԱՆՏԱՆԻՑ ՀԵՂԻՆԱԿԸ

1864 թվակ.

սեպտեմբերի 10

ԱՌ ԸՆԹԵՐՑՈՂԸ

Թե ծանրը պիտույքն հասարակության
Դարձավ քո համար նյութ մտածության,

Թե սրտիդ վերա ճանրացավ ներկա,
Որպես քո կյանքի մի մեծ առարկա,

5 Քե՛զ, ազգի անդամ և ազգի որդի,
«Լևոնի վիշտը» առաջարկեցի:

ԼԵՎՈՆԻ ՎԻՇՏԸ

ՆԱԽԵՐԴԱՆՔ

*Довольно людей кормили сластями:
у них от этого испортился желудок:
нужны горькие лекарства, едкие
истины,*

ЛЕРМОНТОВ

(«Гер. наш. вр.»)*

I

- Ժամանակակից դրոժ եմ լնվվով,
Որ ամենայն մարդ կարդա, հասկանա,
Որ նա շնայն ալլ ակնոցներով,
Որ յուր սեփական քննությունը առա:
5 Կյանքը ինձ ասաց. «Մանո՛ւկ, քեզ դափնի,
Դնա՛ նոր խոսքով բան մի զրուցել
Եվ լաբիրինթոս մոլթ գրվածների
Հանցա՛նք համարիր ազգիդ նվիրել»

* Մարդկանց բավական կերակրել են քաղցրավենիներով: Դրանից նրանց ստամոքսը փչացել է, հարկավոր են դառն ղեղեր, կծու ճշմարտություններ:

Լե. Վախտով, Մեր ժամանակի հերոսը

- 10 Եւ իս հնազանդ այդ առողջ ձայնին,
 Չկամիմ նմանիլ անառակ որդուն.
 Զոհում հմ գրիչս կենդանի լեզվին,
 Որքան ձեռնահաս իմ կաբողություն:
 Մանո՛ւկ հրաշագեղ, թոթո՛ւլ եգիլից,
 Դու, աշխարհաբար, մեր սրտի թաղման,
 15 Դո՛ւ մեղ հարազատ ծննդյան օրից,
 Թո՛ղ քեզ նախատեսն մարդիկ հնության:

III

- Նորա տեսնում են միայն թիրություն,
 Միայն դեռ անհյութ, մանուկ լավություն.
 Զին լսում ձայնը մարդարեական՝
 20 Նորա ապաղա ներդաշնակության:
 Նա ևս կըբացվի, կաճն ղվարթադին,
 Կըծանրաբեռնի բրպես պերճ ամառ,
 Եվ քնքուշաշարժ սրտի լարերին
 Կըզտնեն և՛ խոսք, և՛ հնչյուն հարմար:

IV

- 25 Չկամիմ հարկ տալ անպիտք ապրանքին,
 Այն ոլորածո ճարտասանության,
 Ես համարել հմ նորան մահի գին,
 Ամենամեծ դործ բթամտության:
 Նորա մեջ տեսա մոռլը հնության,
 30 Բայց երբեք չտեսա ներկայի հոգին.
 Խորամանկահյուս բաներ խոսեցան,
 Ես հետևեցի պարզ լողիկային...

V

Եւ օդ սղոցել կայնեն բառերով,
 Եւ միջնադարյան տարածել փռշին,

- 35 Բողոքում է խիղճս երկսայրի սրով.
Այդ սեփական չէ մեր ժամանակին:
Ալեկոծվեցան ծերերն հնասեր,
Փրփուրը ժայթքեց մորուքի վերա.
«Վա՛հ, անմիտ կարծիք, վա՛հ, անմիտ խոսքեր,
40 Հե՛, անտե՞ս առնենք լեզուն Ադամա».

VI

- Որդեր եռացին, և լայն բացվեցան
Նոցա առաջև դժոխքի դռներ,
Եվ, ո՛վ կատաղի մոլեռանդության,
Եկա՛ն, կիտվեցան նախանձի լեռներ:
45 Լեզո՞ւ սրեցին, աղե՞ղ լարեցին,
Որ առատ-առատ նետեր արձակեն.
Դատապարտելի գործ ձեռնարկեցին—
Ինչո՞ւ—որ աղգին խավա՞ր ժողովեն...

VII

- «Խելքդ ցնդել է, լեզվագա՛ր լակոտ,
50 Անպետք ապրա՞նք է ճարտասանություն».—
Եվ նոցա գողը դըլըրդում է օդ,
Որպես մրմռող քամու սոսափյուն...
«Բթամտությո՞ւն»,—գոչում են Ծերեր,
Անհծք է վիժում անդուռն բեշանից.
55 Եվ մորուքների մի կանգուն ձարեր
Դողում են որպես ահագին հողմից...

VIII

- Անխռով եմ ես, եթե իմ վերա
Ամբաստանության դան, դիզվին բեռներ.
Ե՞րբ են բան տեսիլ, ինչպես որ նա կա,
60 Ծշմարտութենից վշտացած աչքեր:
Կորի՛ր, Չարահե՛ր: Լոի՛ր, Ամբարի՛շտ,

Ես պիտի ճեղքեմ քո նենգ մեքենան,
Պիտի խորտակեմ սրտիդ սատանան,
Պիտի ժամանեմ ես նավահանգիստ:

IX

- 65 Ո՛չ քեզ, ո՛վ Մուղա, բարձր Ուրիմպից
Կանչում եմ այստեղ, հողանյութ հրկիր.
Դու ինձ մի՛ հյուսիս սլակ դափնիքից,
Այն քնարներին կիսաթել շնորհի՛ր:
Խմաստակների ցնդած ուղեղին
- 70 Դեռ ունիս աղղել թովիչ զորություն,
Հաշի՛շ, ո՛վ Մուղա, թո՛ղ թևավորվին,
Թո՛ղ հարբեն, հետո ի՛նչ ճարտարություն:

X

- Առասպելական կեղծյալ տիտաններ
Թո՛ղ իսկականի ընդունին պատկեր,
75 Հրեշների շարքն հրեութանան,
Եվ բոլոր ցնորք լայնափոր հնության:
Վեհափա՛ռ սագե՛ր, քնա՛ր լարեցեք,
Ո՞չ ձեր պապերը Հոռոմ փրկեցին.
Առանց հանաքի զուռնա փշեցե՛ք,
80 Թո՛ղ աշխարհ լսե, թո՛ղ փառք տա երգչին:

XI

- Ծաղրածունների գործերն ցավագար,
Աղաչում եմ հս, ժամ մի դադարեն,
Որոնք համոզմունք, ուխտյալ զաղափար
Այսօր պնդում են, որ էգուց հերքեն:
85 Անտաշ մրողներ, որ դարձ ջսություն
Հանապաղ ունիք ձեզ հաղորդակից,
Կապեցե՛ք սակավ ձեր սողուն լիզուն,
Առավել օգուտ ունիք դորանից:

XII

- Անցաւ ժամանակն երեւիայել
 90 Աւլադուտ դաշտում դալար ծաղիկներ.
 Եւ դադարեցե՛ք ցնորաբանի
 Հայի մեծության ոսկի երազներ:
 Մեք խաւարի մեջ մինչ ղլուխ թաղած՝
 Կամինք հասանի երկնի բարձրութեան.
 95 Մեք բարոյապես անշափ հեռ ընկած՝
 Ծխում ենք մեզ խոռիկ և հարգոս անուն:

XIII

- Մեք զարմանում ենք և ծափ ենք տալի,
 Որ Հայը զարթեց յուր երկար քնից.
 Բայց մեք շինք ահանում աշխ ապրտափելի:
 100 Փոսը, որ նորան փորում են տակից:
 Ե՛ւ մեղ գովելով, և՛ մեղ խաբելով,
 Զե՞նք բացում արդյոք դուռը կերտոյան.
 Ո՞չ անմատոյցամբ, ո՞չ շար ձեռներով
 Զգում ենք կամուրջ մեր թշվառութեան:

XIV

- 105 Մաշեցինք մեր խելքն անօգուտ դործով,
 Դիշեր ու ցերեկ անպտուղ անցան.
 Մեք չխրատվեցանք անցածի սխալով,
 Եւ ձեռնարկեցինք մեք ամենայն բան:
 Ծախեցինք զրիչ ոսկու ճաճանշին,
 110 Վաճառեցինք սիրտ և աղնիւմ հոգի.
 Լռեցաւ մեր մեջ խիղճը մարդկային,
 Եւ մնաց ավեր կյանքը հայ ազգի...

XV

- Ե՛ւ աղպ գոշեցինք, և՛ օդի վերա
 Դրեցինք հիմքը նորա կրթութեան,
 115 Եւ մեք խաբեցանք, որպէս երեխա,
 Եւ Հայի վերքը մնաց անդարման:

- 120 Խաւար գրւածներ, կաղ, կտւր, բոնագատ
 Բանաստեղծություն և թարգմանություն
 Տվեցինք Հային, և նա հուսահատ
 Փակեց ականջներ և մտաւ յուր տուն:

XVI

- 125 Զգեցե՛ք փետուրն աղաւնեական,
 Մերկապարանոց եկե՛ք դուք հանդես,
 Թո՛ղ լավ ճանաչե աշխարհ ամենայն,
 Որ ազնավ եք դուք կամ բու սևատես:
 Այստեղ կտրում եմ իմ խոսակցություն,
 Ես շտապում եմ իմ վեպքը պատմել.
 Մեք էլ ըհանդիպենք. մինչ ի տեսությո՛ւն.
 Զեր հետ հաշիվըս դեռ չէ՛ վերջացիլ...

XVII

- 130 Ո՛վ դու Մոսկվա, քո փողոցներում
 Արդեն խոնում է հանդեսն շտապով.
 Այլք ժողովում են մագաղիններում՝
 Պատրաստել տոնին ընտիր ճաշակով
 Նորագույն վարդեր. փողապատ, ձեռնոց,
 Քորոց, նուրբ բեհեզ, շալեր մետաքսի,
 140 Պատմութեան, սալտայ, լոռնետ, հովանոց,
 Թաշկինակ բատիստ, մանյակներ ոսկի:

XVIII

- 145 Քողեր մեծարվեստ ասեղնագործած,
 Բուռնուս գույնզգույն վերջավորներով,
 Ե՛վ նոր զլխարկներ ոսկեթել նաշուած,
 Ե՛վ բարակահյուս ժաշակեհներով.
 Ե՛վ ամենայն բտն, և՛ ամեն յաթեր,
 Որով պարազ մարդ կտրող էր պճնել,
 Ե՛վ որ գեղադետ, և՛ որ նորասեր
 Ֆրանսիացու խելքն է ստեղծել:

XIX

- 150 Լի են բաղմոթյամբ ժողովարաններ:
 Թնդում է թատրոն քաղցր հրաժիշտով:
 Աջ-ձախ թեքելով ճոճում է ոտեր
 Դերասանուհին,— և ի՞նչ արվեստով:
 Ծափահարությունք ցածից, վերելից,
 155 Խլացնում են մարդու լսելիք,
 Եվ թատրոնասերք բաղկաթուռներից
 Ջոնում հն առատ սիրո հետ դափնիք:

XX

- Բայց նայի՛ր, Մոսկվա. սենյակ մտնելով՝
 Փակում եմ դռներս երկար միջոցով.
 160 Ծածկվեցե՛ք, ուրեմն, աղմուկ աշխարհի,
 Եվ թեթևաքայլ դերասանուհի...
 Ողջույն ձեզ, պատե՛ր, ամրաշեն հիմնած,
 Եվ ծաղկանկար թղթով զարդարած,
 Ողջույն ձեզ, գրի՛չ և թանաքամա՛ն,
 165 Ողջույն ձեզ, աթո՛ռ և դրասեղա՛ն:

XXI

- Դեպի գո՛րծ, ուրեմն, միգուցե հանգչի
 Սրտիս փափագը ոտեր հյուսելու.
 Ի՞նչ պիտի անեմ, թե աչքըդ դիպչի,
 Եվ կիսատ գործիս ուրախանաս դու:
 170 Այժմ խնդրում եմ. թե՛ բարեկամներ,
 Թե՛ շարյացակամք, ինձ հետեկեցե՛ք.
 Զծռե՛ք գրածս ըստ հաճույքին ձեր.
 Ահա՛ և Լևոն,— հապա՛ լսեցեք:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ I ԳԼԽԻ

Լեոնի նկարագիրը. նորա մայրը և ծանոթների անբարեցակամությունը: Լեոնի ուսման բարի հետևանքը. նա նման չէ յուր ուսումնակիցներին: Մեք ինչպե՞ս կարող ենք լինել հասարակաբար ազատ և բախտավոր: Լեոնի ցուրտ տխրությունը: Եվրոպայի աղվային քաջազործությունքը և իտալական սպառազինությունը, որպես շարժառիթ Լեոնի ազգասիրության: Լեոնի հայ ընկերակիցքը: Նորա Սերը. սիրո բնությունը, ախտը և հետևանքը: Առաջին խոսքը Լեւինի՝ Հայի անշարժության վերա: Կենդանի զրույց ազգության հետ և սուտ ազգասերների: Պարսավանք ուսումնառու հայ երիտասարդության և ոգելից հրավերք ազգասիրության: Ամենայն բան մեռանում է. միայն բարի գործը չէ մեռանում: Ցավակցաբար խորհրդածություն ազգի վերա. Լեոն հոժար է գնալ հայրենիք: Սրտաշարժ հրաժեշտը յուր անցած Սերի հետ, որ ներկայանում է նորան: Լեոն թողում է Մոսկվա և պատրաստություն է տեսնում՝ այց գնալ հայրենիքին և դարման տանել նորա խեղճության:

Հեղինակի պարսավանքը ախտավոր ընթերցողներին:

ՔԼՈՒԽ I

*Ты хочешь знать давно—о чем моя печаль,
Которой никогда я не могу забыть!
Не спрашивай о том; тоску мою
Кто может излечить?*

БАЙРОН.

(«Чаильд-Гарольд», пер. Миннаева)*.

- 5 Ոչ ջրերի մոտ, ուր թռչունների
Նվազում է պարն քաղցր մեղիզիք,
Կամ անտառներում, ուր տերևալի
Եվ կանաչադարձ աճում են սոսիք,

Կամիմ Լեոնի կյանքը նկատել.

- 10 Այնտեղ սրբազան էին մեհյաններ,
Որ քերթողները հաճեցան պատվել,—
Այժմ շե՛ն կենում այնտեղ մուղաներ:

Այլ քաղաքի մեջ, և այն՝ ահագին,
Ուր կենցաղական հոգսերն հոռում,

* Վաղուց դու ուզում ես իմանալ՝ ի՞նչն է պատճառն իմ վշտի,
Որը ես երբե՛ք չեմ կարող մոռանալ:
Այդ մասին մի՛ հարցրու. իմ թախիժը

Ո՞վ կարող է բուժել.

Բայրոն

(«Չալլդ Հարոլդ», թարգմ. Մինասի)

15 Ուր ամենայն մարդ տեր է յուր գործին,
Այնտե՛ղ է Լևոն ձեզ ներկայանում:

Թե ո՞վ էր Լևոն, և ի՞նչ նորա ցեղ,
Ձեզ ասելու չեմ, այդ ավելորդ բան.
Մի հին հայ տանից, և այն ո՛չ շքեղ,
20 Ծագում էր Լևոն: Այսքան բավակա՛ն:

Ոչ թե երկյուղ կա, իմ բարեկամներ,
Որ մեր Լևոնը մնում է ծածուկ,
Ո՛չ. ինչո՞ւ ասեմ, երբ օգուտ չուներ,
Եվ խնդրում հմ ձեզ շնորհանք դուր:

25 Մայր մի ունեի ծեր: Նորա տեսության
Խիստ փափագում էր Լևոն. կարոտից
Քաղվում էր հոգին, և առվի նման
Արտասուք հարուստ թափվում էր աչքից:

Մի մայր էր միայն. ծերության ալիք
30 Արդեն խորշումած ճակատի վերան
Տալվորել էր յուր տխուր կնիք,—
Մաւամբ Լևոնը պատճառեց նորան:

Եվ սիրում էր շատ այդ ավերը.
Երբեմն, առում են, մաշված վշտագին՝
35 Կրմեններ Լևոն. բայց պառաւ մայրը
Յուր հիշատակով սաստում էր ջալին:

Ունեի մի քանի և բարեկամներ,
Որ, ինձ անհայտ է, մի կուրութենով
Խորտակել նորան ոտով ու զլխով
40 Ջանադիր էին,—Լևոն այդ գիտեր:

Եվ այդ վայրահաշ անառակներից
Խիստ վշտացել էր առաքինություն,

Եվ խռովել էր աստված դոցանից.
Խռով էր, այո՛, և ճշմարտություն...

- 45 Մարդիկ սովոր են, մանավանդ անկիրթ
Եվ ասիացի նեղատես հոգով,
Հայհոյել մի մարդ, մի անկաշառ սիրտ,
Եվ ամեն գործին նայել շար աչքով:

- Ինչ ատելի է բարեխոհ սրտին,
50 Դոքա գրկում են և համբուրում են,
Ողջուն շրտալուվ սուրբ հըրեշտակին՝
Բանսարկու դեռ նախապատվում են:

- Իմ ցավըս այն է, որ այդ գարշելիք
Պղտորում են կյանքն պարզամիտների.
55 Թեև ի վերջո են այսպանելիք,
Պատճառ, չկա բան, որ չհայտնելի:

- Միտ շունելով ես երկարաբանել
Լեռնի նախկին կրթության մասին,
Ընթերցողներից կամհի խնդրել,
60 Որ այդ պարսավանք ինձ չհամարին:

Այսքա՛ն. Լեռնը նման չէր նոցա,
Որ մտանելով համալըսարան
Կամ թե բարձրագույն մի ուսումնարան,
Զկամին դնել պարտք յուրյանց վերա:

- 65 Ողջունել հոգով մայրենի լեզվին,
Շնչել նորա կյանք. նորից մկրտվել,
Որպես մտածող անդամ յուր ազգին,
Ընդունակ անձը նորան նվիրել:

Եվ մի ազգ թշվառ, որ բարոյապես

- 70 Հասել էր, գրեթե, յուր անփառք մահվան,
Կարող էր հուսալ դոցանից մի պես
Վերանորոգիչ հարության նշան:

Լևոն յուր բոլոր ուսման շրջանից
Այսքան ինչ կարաց հետևեցրնել.

- 75 «Ես պիտի լինիմ մարդ աղատ, անբիծ,
Եվ ես կարող եմ իմ ազգը սիրել»:

Աղատ մարդ... որքա՛ն սա ավետական
Խոստանում է մեզ անդին հավաստիք.

- Առանց լիաձեռք ազատության
80 Չկա լիաձեռն և կյանք երջանիկ:

Եվ ազատություն կարող է լինել,
Թե՛ դադարենք երազ երազել,
Թե՛ գործելով դաշտ մտավորական՝
Խեղդենք ցնորք—տգետին սեփական:

- 85 Եվ բարոյական ուղղություններից
Մինը ուներ նա հաստատուն կանոն.
«Բարի գործել, այս,—ասում էր,—կյանքից
է այն հաղվագյուտ մեզ մավզուկոն:

Բարի գործելով՝ մեք ընդհանրաբար

- 90 Կարող ենք գտնել բախտը աշխարհիս.
Ես բախտավոր եմ, թե այդ բախտն ունիս
Ե՛վ դու, և՛ հարուստ, և՛ տնանկն անճար»—

Ո՛վ հայրենակիցք, քանի՞ եք թրվով,

Որ այդ աչքերով նայեիք կյանքին,

- 95 Որ վայելեիք խաղաղ, անխռով
Այդ բարի վիճակ, այդ բախտ քաղցրագին:

Քանի՞ եք թրվով, որ վեհանձնաբար
Սկսեիք գործը հասարակության,
Որ ծլեր, ծաղկեր, ամուր բարձրանար
100 Ոսկե աաճա՛րը սուրբ բարօրության:

Որ լույս և ուսում այցելու լիներ
Ծ՛վ քո պալատին, և՛ քո խրճրթին,
Որ յուր բախտն ու կյանք առատ անձրևեր
Քրտնած, աշխատած աղգիդ ճակատին:

105 Տխուր, միակերպ անցանում էին
Լեռնի օրերն. սրտառուչ դրված
Հարադատներից, ավել էր վշտին .
Աճելով աճել, աշխարհից փախած:

Բայց և հարազատը, արժան է ասել,
110 Զկարծեմ, որ վիշտն Լեռնի սրտի
Կարողանային մի օր փարատել. —
Ո՛վ: շատ կարծր է սիրտն ալդարեա մարդի:

Նա կյանք չէր վարում ճշմարտական.
Եվ, միշտ խնդրելով խոսք ու զրույցներ,
115 Պատրաստ էր մեկնել ձեռն մտերմության,
Բայց ընդդեմ էին դորան շատ փորձեր:

Ո՛չ մեծ հանդեսներ, ո՛չ այլ խրախճանք
Կարող չէր նորան հաղորդել ծիծաղ.
Նա որոճում էր մի ներքին վարանք, —
120 Ինչպե՞ս կարող էր լինել նա ուրախ:

Եվ ցրտասառույց խաղար դադաղի
Երբեմն ճակատին ալեկոծվում էր,
Եվ կծու խաչթը ներքին տանջանքի
Խաղաղ բուպեք թռնավ: . ում էր:

125 Ոչ ոք չգիտեր հարցանել նորան՝
Ի՞նչն է պատճառը այդ դառն դրուօթյան.
Եվ համըր կտրծքից ո՛չ ձայն, ո՛չ հնչյուն
Զէր գալի վշտի բացահայտութիւն:

Բայց թե խորամուխ հայացք ձգելիք,
130 Փոքր առ փոքր նշմարանք ցավի
Գուշակում էին, որ նա վշտակիր
Սրգում է կորուստն հարազատ ազգի:

Նա տեսանում էր, որ անօրինակ
Ողևորութեամբ ներշնչած ցեղեր,
135 Ելանք են նվիրում որպէս նահատակ,
Մահաբեր դաշտը ծածկում են զոհեր:

Նա տեսանում էր և խաւաւական
Շաղկապյալ սիրո միութեամբ կնքած
Հաջողակ գործը, և գարիբալդյան
140 Զինքի հաղթութիւն, այնքան հռչակւած:

Փրկութեան Քրիստոսն հորդորիչ ձայնով
Ընթացավ ահա՝ աղբերի միջին.
Զարթեց բեռնավորն նորոգւած ոգով,
Ողջունեց սիրով հասարակ գործին:

145 Փայլում է դրոշն մեծահոգութեան,
Թափւում է արշուն հայրենասիրի.
Իրավունք, պատիւ, նշանք աղբութեան
Վերականգնում են որպէս մի կաղնի:

Ո՛վ ձայն Աստուծոյ,— և աշխատյալներ
150 Գալիս են հանդիլ մեծ վաստակներից.
Երկրպագութիւնք, դափնի պսակներ
Բերում են նոցա ամենայն կողմից:

Լուսավորություն, որսիս արեգակ
Հարազատ հողի երկնակամարին,
155 Սկսում է սիրել ճառագայթարձակ
Ե՛վ ուսում, և՛ կյանք, և՛ բախտ մեծագին:

Եվ բռնությունը, այդ վատթար գաղան,
Անգույժ կորստի գրկում է հաքված.
Մոլի իշխաններ և ոգեկործան
160 Բարձր դահուլքից պարվում են ցած:

Գլորվում են ցած, և այգեակ դոցա
Պատրաստ է դամբան արհամարհանքի.
Ազատ ճանապարհ բացվում է ահա՛
Ե՛վ մարդու հագու, և՛ մարդու մտքի:

165 Բայց Հայոց ազգը՝ տխուր անապատ...
Անբույժ հետերով խոցված, վիրավոր.
Խաւար, նշուխտաշտ, երկչոտ և վհատ,
Սիրող շարություն և փառք անդամոր:

Ահա՛ որսիւսի՞ մտածություններ
170 Խոր շարժում էին Լեոնի հոգին.
Նա մինչև անգամ միջոց չգիտեր,
Որով ձեռնառու լինիր յուր ազգին:

Եվ սորա համար առավ նա յուր ձեռն
Այս մինակ հնարս. որոշեց ջրել
175 Թյուր սկըզբները այն կորստաբեր,
Որով Հայի կյանքն իսպա՛ռ էր խախտվել:

Լեոն համատիք ընկերների ունի:
Նոցանից շատերն պարծենում էին,
Որ Հայ են ծնել, բայց Հայի խոցեր
180 Նոցա խաղաղ կյանք խանգարում չէին:

Նոցա նպատակ՝ անափառություն,
նոցա խոսքերը՝ աննշան հնչյուն:
Աղգ ու հայրենիք, պարծանք ու պսակ
Կրկնում էին, որպես մի թուփակ:

- 185 Անգործ պճնասերը, փառքից մոլորված,
Քան թե երազել կանգնումը Հայի,
Լավ լինելու չէ՞ր, որ կռկված, ձգված
Կուլ տալիք փոշին դուք մեծ աշխարհի:

- Այնտեղ կարող եք գտնել սիրեկան՝
190 Տասնուհինգ, տասնումը, տասնյոթ տարեկան.
Հիշատակի լիզվով ֆրանսիացիք,
Ն՛վ ուսու, և՛ լեհ, և՛ գերմանացիք:

- Նոցա կերպարանք փայլում են սիրով,
Բայց միայն, ափսո՛ս, ջահերի շնորհով.
195 Երբ օրի լույսը դոցա ողջունեց,
Ա՛խ, սերը փախավ, գաղտնիքը բացվեց:

- Այդ ձեր բան չէ՛. դուք ծառայական
Կարող եք հարկ տալ դոցա հաճույքին,
Դողդաջուն սրտով, եղեգնի նման
200 Երեք տակ ճկվել և մնա՛լ վարձին:

Հայտնի է, որ Հայք խիստ են այս մասին,
Եվ չեն ընդունում խնձորն փորձության,
Թեև սիրո ախտ դոցա ցույց տալին
Շքեղ առյուծքը մեծ աշխարհական:

- 205 Այսպես սովոր ենք կոչել «մեծ աշխարհ»,
Ուր խալտաճամուկ ամբոխը ունայն,
Զիթը վեր քաշած, սիրում է տխմար
Պերճությամբ փայլել, ձայն տալ մեծության:

Մեծ են խոսքերով, բայց վհատ՝ հոգով,
210 Վերջացած ազնիվ ձգտողութիւնից.
Դատարկության մեջ կյանքը մաշկիով՝
Ողորմելի են թշվառականից:

Չըսիրեց կեռն և ո՛չ իսկ մեկին,
Ապագինեցավ լուռ առանձնության.
215 Փախավ ժպիտը, և խեղճի հոգին
Չըզոտով կայծ մի մխիթարության:

Նա զուրկ չէ՛ր սերից. մի ժամանակ կար,
Երբ սիրո առույշ խորհրդածություն,
Որպէս անձր՛ւր դարնան զովաբար,
220 Տալիս էր և՛ կյանք, և՛ նոր զորություն:

Ո՛վ սեր, ո՞ւմ արդյոք, որի մեջ մատաղ
Դեռ է գալի մանկական արշուն,
Քնքուշ պատրանքով, ո՛վ սղի շքնաղ,
Չես դրել թանկարդ գեպ ի գերություն:

225 Եվ պոետական երևույթներով
Ո՞ւմ շրջակայքը չես լուսավորել,
Որ կենդանությանդ վառված նշույլով
Քեզ սրտի խորքում սեղան է կանգնել:

Սա՛ռն է այս դարը, և հո ավելի,
230 Քան թե մեկ այլ սք, արհամարում հմ
Նյութապաշտությունն նորա անհոգի,—
Հակառակ դարիս, Սե՛ր, քեզ երգում հմ:

Երգում հմ թույնը դառն հարվածներիդ,
Որից ծաղկում է բաժակը կյանքի,
235 Եվ քո, որպէս օձ, գալարուն ժպիտ,
Եվ դժո՛խք, և դրա՛խտ հրապուրանքի:

Սիրելով միայն ևս հանաչում քմ
Զարդարո՞ղն աշխարհ, Մտնդծո՞ղն երկնի.

Սիրելով միայն ևս բարձրանում եմ
240 Դեպի վեհավայրն Արարչապետի:

Եվ ևս մտախոհ կուսի աչքերում
Գտնում եմ այն, որ գիրք մի դեռ ևս,
Որ ո՛չ իմաստուն յուր գրվածներում,
Ո՛չ սրտան երգով շավանդեցին մեզ:

245 Թե ցուրտ կանոնը նյութապաշտների
Սուրբ շեմիդ վերա ոտք կոխեր, ո՛վ Սիր,
Մեկ կրկաշկանդեր ձմեռ սոսկայի,
Եվ հեաքըդ անգամ երևելու չէր:

Այլ ևս ուրախ եմ. դու ենթակա չես
250 Ոչինչ իմաստակ եղբայրակույթյան,
Եվ դավանում եմ քեզ առաջվա պես.
Կանոնը շունի մուտք քո ավաղան:

Բայց, ներողություն, որ ևս այս անգամ
Ընդմիջեցի խոսքս և թեկ դրուցիս.
255 Ինքրդ մտածի՛ր, ազնի՛վ բարեկամ,
Չե՛մ կարող լռել, ի՛նչ թանկ է սրտիս:

Եվ ևս մի մտրդ եմ ո՛չ առանց մեղքի,
Եվ ևս սիրել եմ առանց հանաքի,
Սիրել եմ մեհնակ, և բախտն անարդար
260 Չէ՛ վարդարեկ իմ սիրո ճանապարհ:

Թեև Լեոնը սիրեց անհաջող,
(Դուք այդ կիմանաք—այլևս երկու տուն).
Բայց այս դիպվածից չկարծես, ընթերցո՞ղ,
Որ Լեոն և ևս նույն ենք, մի արյուն:

- 265 Լսի՛ր, առնում եմ թիւը պատմության,
Թո՛ղ նստի ախտը քո ինքնահավան.
Այդ ներելու չէ երբեք քեզ աստված.
Խորթ է սիրո հուրն սրտիդ քարայցած:
- Լեռն սիրում էր մանկության օրին:
270 Այն մի նաղելի պարկեշտ, աղջիկ էր.
Փռքրիկ, փափկամորթ ուներ նա ձեռներ:
Նորան շուտ թողուց հողով վրդովված,
Երբ նախանձն ձգեց նորա մեջ կասկած,
Եվ ա՛յս է սիրո բնկեր անմեկին:
- 275 Իսկույն նկատեց աչքը սրատես,
Որ գիշեր-ցերեկ, որպես մի սավեր,
Հածում են ախտոտ այն դժոխերես
Նորա հեաքերով երիտասարդներ:
- Որքան ջերմեռանդ սիրում ենք մեկին,
280 Նույնչափ հեամաճում ենք նորա սրտին.
Ամեն մի կասկած, խոսք վատահամբավ
Սիրուհու վերա՝ պատճառում է ցավ:
Սպառում է դուք. կրակված աչքեր
Թափում են նախանձ վրեժխնդրության.
- 285 Եվ պատահում է, ո՛վ ախտ մահաբեր,
Որ զո՛հ է դնում քնքուշ առարկան:
Արյունաշաղախ անկավ Դեղդեմոն
Կատաղութենից սիրող ամուսնու.
Բայց մեղավո՞ր էր կրակոտ Օթիլլոն.
- 290 Նախանձը խռովեց կուրծքն ամբիկացո.
Թեև դժվար է, որ մեր ժամանակ
Մի երիտասարդ, գրգռված նախանձից,
Խեղդեր ամուսին յուր բարձերի տակ
Եվ ինքր խեղդվեր ահագին ցավից:
- 295 Այժմ աղամարդիկ, բոտ մեծ մասին,
Մեր կանանց համար երկյուղալի չեն.

- Նոքա հետևում չեն այն ռ՝ Մալքին,
 Բն անսրբության հետք-ինչ նշմարեն:
 Բայց միայն նոքա մի այլ կին կընտրեն,
 300 Առնելով լոկ-ինչ հավատարմություն.
 Եթե սա խաբեց, և նոքա նորեն
 Կըգտենն յուրյանց բախտախորություն:
- Արդին մանուկ այդն արձակվեցավ վառ.
 Փալեից արևելք. օրի հոգսերով
 305 Կրվեցավ աշխարհ: Քաղցր դալալիկով
 Ողջունեցին օր թռչունների պար:
- Անդործ ժողովուրդն արդեն կառքերով
 Ենդրում է յուրյան բարախություններ,
 Բայց Լեոն. Լեոն հուսահատվելով՝
 310 Թափում է սրտի կսկիծ ու վիշտեր:
 Եվ նա քայքայված հողով և մարմնով
 Նման է, ասես, ծովին ալեկոծ.
 Արատավախառն հոնքերն կիտելով՝
 Վերջապես հանեց մի շատ խոր հոգոց.
- 315 «Տխուր նայում եմ ներկայի վերա—
 Բոլոր զոյությունս արյո՛ւն է կոխում,
 Եվ Հայի կյանքը կոբակոր տհա՛
 Մի աքսորանքի խուց է երևում:
- Սրածայր նիտեր, դաշնակ և նշտար
 320 Ցլվում են սրտումս, դեղաթափ շունի՛ն.
 Խոցված է ուղեղս, լիռնացած խավար
 Պաշարում է ինձ. նո՛ր զոհ Տարտարին:
 Հա՛յն, որ կործանիչ արծաթասիրություն
 Պաշտում է որպես նոր ավետարան,
 325 Հա՛յն, որ ծախել է յուր ազատություն,
 Կարո՞ղ է հաշվիլ անդամ մարդկության:
 Որ բարոյական ցավի մեջ խեղդված՝
 Գարշում է գիտել խորհուրդը կյանքի,

Որ անշարժությամբ վիճակագրած՝
330 Կարո՞ղ է հուսալ մի ասպագայի:

Հա՛յն, որ չէ ողբում յուր հայրենիքի
Հոյակապության փլատակները,
Որ մոռացել է յուր դյուցազների
Հիշել արյունով կնքած բորժերը.

335 Հա՛յն, որ չէ ծածկում կուրծքը դրահով՝
Այրիւ խաւարը անշեջ կրակով,
Գնալո՞ւ չէ դո՛հ անգարձ կորստյան,
Որպէս զնացին մարդիկ աննշան:

Չկամիմ այսօր, ո՞վ սուրբ ազգութիւն,
340 Զրուցել քո հետ կաշառված դրշով,
Հեռու մեզանից շողսքորթութիւն,
Թո՞ղ սղջունեն քեզ ծերերն պիղծ գրկով:

Քե՞ղ, ա՞ղպ, սիրում եմ, բայց ո՛չ այն սիր.
Որով սիրել են քեզ մինչև այսօր.

345 Այն մեղք է եղել լի շարութենով
Եվ արդիւնության կեղծավոր ցնոր:

Եվ այդ նման էր այն հիւսնդության,
Որից դարչեղան հմուտ բժիշկներ.

350 Չունեիր նշան դու կենդանության,
Լուծվել էր մարմնիդ զգայարաններ:

Եվ ահա՛ ինչու, թշվա՛ռ հայրենիք,
Չունեիր դու բախտ և ազատութիւն,
Եվ ահա՛ ինչու քո ցավոտ որդիք
Խեղդվեցան, անկան անգարձ գերության:

355 Ա՛խ, թե մի ժանտախտ կառիւ բերել
Այդ հայրենասեր խելագարներին
Եվ մի ահադին գերեզման գլորել,
Եվ նո՛ր սկրդբունք ավետել հային:

Ապօրինաւոր որդիք ազնիւ մոռ,
360 Զեր հետ է խոսքս. եկե՛ք հրապարակ.
Դուք, որ անդում եք թաղել այն հզոր,
Այն անթաղելին՝ ներկա ժամանակ:

Դո՛ւք, ազվեսք, որոնք առաջաստ պարզած՝
Առատ շահւում եք հաջողակ հողմից,
365 Որոնք սուրբերի զգեստով ծպտած՝
Ծծում եք հյութը խեղճ Հայի կյանքից:

Որոնց մեջ տարերքն այնպես են խառնւում,
Որ բնությունը ինքը սարսափած,
Կարող էր դռնել. «Ահա՛ ձեզ մարդիկ,
370 Գնայուն մեռյալներ, գեհենի որդիք»:

Ո՛հ, խեղճ Հայ, խեղճ Հայ, քեզ պատառեցին
Այդ ոչխարներով փաթաթված գայլեր.
Գլխիդ զարկեցին, դանձերդ խեցին՝
Վաւաշ հարճերին տանելով նմիր:

375 Եւ եղիպտական դժնյա ախտերով,
Անբա՛խտ ժողովուրդդ, վարակված ես դու.
Հարստահարող երկաթի բազկով,
Ո՛հ, կըլափես քեզ կորուստ մահացու:

Անգի՛ն հայրենիք, ցավերիս պատճառ,
380 Մահ է ընթանում ճակատիդ վերա.
Հափշտակության ոգին շարաշար
Սրում է երկսայր սերանդին դժնյա:

Սոսկալի տանջանք, անթաղ դիակներ,
Շղթայք և կապանք, և դառն արտասուք,
385 Անզուժ կոտորած, և՛ մրմունջ, և՛ սուգ,
Ե՛ւ հարազատիդ արյան առուններ,—

Դեռ այս դժոխքի՛ն դու պիտի տանես.
Թշնամու կողմը դարձյալ կըշարժվի,
Դեռ վերջին բաժա՛կը պիտի ըմպես,
390 Եվ այն բաժախն է օրհասականի:

Իսկ թե հորիզոն բացվի կրթության,
Կրբացվի և քեզ դուռը փրկության.
Նորից կըծաղկեն քո բուրաստաններ,
Նոր կյանք կըշնչեն մեռած անդամներ:

395 Եվ Հայությունը... և ո՛վ դու ցնոր,
Ի՞նչ ես ինձ տանջում. աշխարհի առջև
Ուրացանք Հային և Հայի արև:
Ի՞նչ պիտի ասեն հետինք սրբավոր:

Հայրենի ազգ իմ՝ ախուր անասաւ,
400 Դեռ կարող էի խեղդել արտառուր,
Թե դառն անցածից քաղելով խրատ՝
Քո վատ սերունդը մեկներ քեզ բաղուկ:

Թե այդ քո թշվառ վիճակի վիշտը՝
Մերկացած գեմքով յուր դժոխսային,
405 Ուտեր, թափանցեր թոռներէդ սիրտը—
Բոպե՛ք քեզանով զոնյա ցավեին:

Որդի՛ք մոլորյալ, դուք պիտ հասկանաք
Այդ նախատինքը հայրենի անվան,
Պիտի հետ բերեք ազգության պսակ,
410 Թե չկամիք դուք զնալ գերեզման:

Դո՛ւք ազգ, ո՛վ նոր ազգ, դու չես խոստանում
Հայության լինել պատվար և նեցուկ.
Հայն հառաչում է, դու չես նվիրում
Համազգացության նստան արաւասուր:

415 Նո՛ր ազգ, անփառք է կյանքիդ առաւարիդ,
Թի ազգիդ համար քրտինք չըթափես.
Մեռած էիր դու որպէս գերեզման,
Թի չգնացիր մշակ ազգութեան:

Ա՛խ, դուք ղգացե՛ք ձեր մոր խիստ կապանք,
420 Դռքան կարես է թշվառ հայրենիք.
Ապա եթե ոչ՝ անջինջ անարգանք
Ազգը կը դընէ ձեր վերա կնիք:

Թո՛ղ քաղաքական մեծամեծ դոքձեր
Այսօր շանցանեն ձեր համար ունայն,
425 Թո՛ղ ծաղկեն այսօր քաջառողջ սիրմեր
Անգին շինվածի ազգասիրութեան:

Թո՛ղ տխուր անցյալ մեր համար փոխվի
Մի պայծառազարդ փառավոր ներկա,
Որ վերաճելով ազգութեան ծիւեր՝
430 Երեսն հանն ոսկի առաջադա:

Եվ այն ժամանակ, ո՛վ օր ոգեկից,
Որոտալու է ձայն ազատութեան.
Զախջախված, փշրված անարգութենից
Փողփողելու է դրոշն ազգութեան...

435 Փառավոր ճակատ հայրենասիրի
Զարդարելու հն դափնիք փառավոր.
Որ նահատակ է փրկութեան ազգի
Արձան կբանկեն մշտնջենավոր:

Դարեր են դնում, դարեր են դալի՝
440 Ավանդութիւնքը անհետանում են.
Միայն արդասիր ազգաշէն դոքձի
Հասարակ երգով անմահանում են:

- Ծա մեռանում եմ, որպես շնչավոր,
 Բայց բարի դորժերս մեռնել կարող չեն.
 445 Նորա անմահ են, որպես երկնավոր
 Արարչի տիեզերք, թեև դարք սահեն:
- Այսօր ծնել ենք, որ էլուց մեռնենք,
 Որ մեր հողիցը նոր ազգեր դուրս գան.
 Մեք, որպես ալիք, միջանց փոխում ենք,
 450 Այսպես է վաղին մարգիկոնն կոչման:
- Եվ նորա համար իմ կյանքն ունի: Դեն
 Որ պիտի ջնջվի և ոչնչանա,
 Որպես ծաղիկը աշնան միջոցին.
 Շնչեց փոթորիկ, և ահա՛ շրկա:
- 455 Եվ նորա համար ես բանավոր եմ,
 Որ մինչ հեռին շունչ պիտի մշակեմ.
 Միշտ մտածելով և բարձրանալով,
 Գիտություն Հո՛րը ձեռներս պարզեմ:
- Ո՞վ սուրբ հայրենիք, այդ ի՞նչ զորություն,
 460 Որ կապի քո հետ սերը մեր սրտի.
 Ինչո՞ւ մեք պայծառ, երբ բարօրություն
 Արտերիդ վերա՝ զեղում է ոսկի:
- Ինչո՞ւ մեք ամուսն, երբ խոնարհում ես
 Փառավոր ճակատ, — մեք մորկալից
 465 Չարի առաջ կանգնում ենք, որպես
 Դարևոր կաղնին անշարժ նեոներից:
- Մի՞թե, ընթերցս՛ղ, դու չես նկատում,
 Որ վառ է Լևոն որպես մի հրնոց.
 Տես, ի՞նչ հոսանքով է նա ծաղկում
 470 Ազգասիրության այն սրբազան բոց:

Այդ հառաչանք է հոգով խոցվածի,
Մի խորին կսկիծ վշտալի սրտի.
Սիրտ, որ պատրաստ է իսպառ պատահել
Եվ հիվանդ եղբոր փրկություն գնել.

475 «Ցերեկ մրրկված, դիշեր դիվական...
Ցուրտ երա՛ղ... բժժա՛նք... և քունը աչքիս
Հափշտակվում է—վշտի ուրվակա՛ն:
Ո՛չ վերջ, ո՛չ հանդիստ ալեկոծ մտքիս:

480 Ես չարագործ չեմ, ինչո՞ւ կապուտակ
Ձէ ժպտում երկինք: Ո՞ւր օրեք վարդի.
Ավա՛ղ, վաղ ընկան Տարտարի հատակ,—
Աշխա՛րհ աստուծո, բանտ ես զղվելի:

Թարշամում է սիրտս. ակա՛նջ դրեցեք.
Այնտեղ կըլսեք մի տխուր շրշյուն,
485 Որպես տերեւ ծառից կիսաբեկ,
Տալիս է մահին հիվանդատ աշուն:

Թեև տվեցե՛ք և մի ժամ պարապ,
Դեպի արեւելք կանաչազդեցիկ,
Ահի պարանոց, որպես մի կարապ,
490 Ուրախ կըթռչեմ անգին հայրենիք:

Կըթողում հյուսիս, բնության դազաղ,
Ե՛վ հիշատակներ պատանեկության,
Ե՛վ բարեկամներ, և՛ կույս մի չքնաղ,
Որ սեր շնչեց ինձ պղատոնակա՛ն:

495 Այո՛, այն կույսը, որ իմ սրտիս մեջ
Ծավալեց և՛ սեր, և՛ խաղաղություն,
Երբ ցնորների քաղցր ելեէջ
Բացեց ինձ դրախտ և անմահություն...»

500 Եվ հիշատակը հեռու անցյալի
Հիշեց Լեոնին երջանիկ օրեր,
Երբ ողեղմայլիկ և հրաշալի
Առաջին սիրտ փայլում էր լսողտեր:

505 Եվ ներկայացավ նորա առաջև
Մաքուր առադաստն հրեշտակ դեղեցկի,
Եվ մեզի տակից նշմարեց արև,
Երգե՛ց ակամա աշտպես մեղեդի:

1

Թո՛ղ չըսահեն ցողոտ շիթեր,
Փա՛յլ է, որ ոռոգում են.
Ո՛չ մանուշակ և ո՛չ վաբդեր
510 Այդ շիթերից կըբսնեն:

2

Ո՛չ սեր իմ մեջ մշտածաղիկ
Կընորոգեն քաղցրագին.
Ա՛խ, դժոխք և վիշտ շարաբաստիկ
Արդեն դոքա շարժեցին:

3

515 Որպես Հբեա Բափառական
Ամեն տեղ հմ, ո՛չ մի տեղ.
Ո՞ւր է վարում բախտիս ուռկան,
Մի՛ հարցնիր, կո՛ւյս անմեղ:

4

520 Ես չկամիմ, որ խանդարվի
Ոսկի դրախտը մանկության,
Որ քո աչերդ ցավով լցվի,
Կամ թե հայացքդ՝ սիրարժան:

- Դու տեսն՞լ ես ալեկոծ ծով,
 Երբ փոթորիկ մի ուժգին
 525 Տարբերվում է մրմռալով,
 Այդպես է և իմ հոգին...

- Իմ կյանքը ինձ բեռը դարձավ,
 Վերա հասավ սև զիշեր,
 Անուշ ժպիտը հոգուս փախավ,
 530 Աստվա՛ծ օրհնե քո օրեր.

Ծիածանի խաղարկություն
 Թո՛ղ փայլե քո երեսին,
 Եվ սոխակի նվազածություն
 Միշտ հնչե՛ք քո ականջին:

- 535 Ես քեզ մի օր փայփայեցի,
 Որպես պայծառ աղալնչակ,
 Սիրո ծոցին քեզ կոչեցի
 Ե՛վ երկնային, և՛ հրշտակ:

- Այլ այժմ ների՛ր, ճակատագիր
 540 Վերաս դրեց լուծ սաստիկ.
 Ես պիտ շրջեմ երկրից երկիր,
 Մինչև գտնեմ հայրենիք:

- Եվ հայրենիք... բայց ո՞ր է նա.
 Քանի՛՜ գնաց արտասուք.
 545 Երբեք նորան ես չտեսա...
 Գե՛թ երազում վաղանցուկ:

Եվ հայրենիք... բայց ո՞ր է նա.

Ահա՛ սարեր ծածկվեցան.

Եվ արեգակն, և՛ ծով ահա՛

550 Մեր աչքերից հեռացան:

Ա՞յն հայրենիք, որ կապարյա

Շղթաներով կապկապած,

Անբույժ խոցեր կուրծքի վերա,

Բնավ դարձել է ավերած:

560 Սի՛րտ իմ, սի՛րտ իմ, վշտի հատակ,

Պարտե՛ղ թունոտ բույսերի,

Զդացի՛ր ցավդ և այդ վիճակ,

Գուցե վերջը է բարի:

Գուցե, գուցե մի օր կըզա,

565 Մի թանկագին ժամանակ,

Երբ Հայի բռն կրհեշտանա.

Կըմպի կրթության բաժակ:

Մնա՛ս բարյավ, մաքո՛ւր հրեշտակ,

Թո՛ղ քո սիրտը շմարմոքե.

570 Թեև մեռնենք այլ աստղի տակ,

Բայց մա՛հը մեզ կըզուզի:

Պետք է նկատել, իմ ընթերցողներ,

Որ Լևոն հաջող դիտեր, շսերտած

Գրքերից, առդել ոգելից հրդեր.

575 Ազդու էր քնարն, լարերը՝ վարժված:

- Երբ առանձնություն տիրում էր նորան,
 Երբ հարձակվում էր դեւ վիշտերի,
 Ճապուկ մատներով ներդաշնակաձայն
 Զարկում էր քնարին. խիստ ախորժեղի
 580 Տարածվում էին դաշըն ակորդներ.
 Եվ գիշերային անդորրությունը
 Նորա կախարդիչ կյանքով լցվում էր.
 Քամում էր կնոն յուր տաղտկությունը:
- Երբ կենցաղական փոթորիկներից
 585 Ալեկոծվում ենք երկար միջոցով,
 Երբ ներքին, ծանր պատերազմներից
 Խռովում ենք մեք կամքով և հոգով.
 Մեք գործնալու ճիշում ենք օրեր,
 Ամենապայծառ բույներ մեր կյանքում.
- 590 Մանկության դուստրը՝ այն առաջին սեր,
 Մեր մոռյլ մտքում է կենդանանում:
 Մեզ մի անդամից չեն թողնում հրճվանք,
 Հանկարծ չէ գնում և վառ մանկություն.
 Եվ մեք զգալու չէինք մեծ զրկանք,
- 595 Թեև ուրանար մեզ ուրախություն.
 Բայց անմահ դրախտն այն նվիրական,
 Որ նախկին սերը հառաջ է բերել,
 Բայց ոգևորյալ ժամերն դուրժական
 Երբեք չենք կարող մեր մտքից հանել:
- 600 Արդարեւ, այդ սերն կարող էր թաքչել
 Կամ թե խավարել, բայց ոչ թե հանգչել.
 Այսպես երկինքը, ծածկված ամպերով,
 Յուր հստակ կապույտ գիտե պահպանել.
 Որ գիտե սիրել, և որի սիրտը
- 605 Բերել է յուր հարկ սիրո տաճարին,—
 Զէ՛ մոռանալու այդ քաղցր վիշտը,
 Թեև ծերանար ծերություն խորին.

- Եւ ոչինչ չկա աշխարհի,
 Երբ մեք կտրում ենք, հրաժարովիով,
 610 Հիշողությունքը և կապը սրտի,
 Անհրաժեշտին հնազանդելով:
 Դեռ երիտասարդ է, իմ բարեկամ,
 Լեռն, քո մի՞տքն է, որ նա սիրում էր.
 Խնչ զարմանք բան է, թե վերջին անգամ
 615 Համլիտյան նորան հրաժեշտ ասեր...

Լեռն տխուր էր. շրջում էր մենակ,
 Սիրաբ ճնշում էր վիշտ և տաղալուծյուն.
 Եւ թե կատարված էր յուր նպատակ,
 Խնայելու շէր կյանքի գոյություն:

- 620 Եւ բարոյապէս յուր կոշման վերա
 Խորհրդածելով, որտեղից ձգել
 Ռուսաստանի մայր քաղաք Մոսկովա,
 Հետ շնայելով փախչե՛լ և փախչե՛լ:

- Առաջին գլուխը Լեռնի Վշտի
 625 Խնդրում է աշտեղ ճաշակել վախճան,
 Իսկ մնացորդը կըշարունակվի,
 Այն իրավո՞ւնք է ոգևորության:

- Նա հարավ կերթա, հյուսիս կըթողնե,
 Շատ բան կըտեսնե կովկասյան կողմեր.
 630 Նորան կովկասը ժամ ինչ կըգրավե,
 Որ վարդյա քաղե նորանից փուշեր...

- Որ զգայալից է խեղճ Լեռնի,
 Գիտեմ, աչգ աղնիվն էրցավե նորան.
 Բայց որ գրկել է նախանձը շարի,
 635 Նոր վաբմ կըլարե կատակերգության:

Եվ այդպէս են միշտ ընթացել/Հալիտ.
 Խորթ է նոցա ձայն սրտի համարման.
 Նախանձ ու նախանձ—խաղարի սերմեր—
 Առատ, լիաձեռն վիժել են միայն:

640 Թո՛ղ կոծվի կուրծքը խավարասիրի.
 Նորա վաստակը նորան կըծածկի,
 Եվ արդարութեան թաղմ արմավենի:
 Անարվեստ վաստակն միշտ կըզստակի:

Թո՛ղ բառահյուսը, բզկալով անքուն,
 645 Մըն յուր առդերն, սր քանի դածան,
 Նուշնշափ ցրվածի և արժողութեան,
 Նուշնշափ քերթողը հաճ և բավական:

Իմ ընթերցողներ, պարծանք կուտնին.
 Նորան չէ դիպչում պատարանքը փառքի,
 650 Բի պիտ սպասե՞ք դեռ դատաստանին՝
 Հրապարակ հանած կատակերդակի:

Երեկյան տղետը, որոնց պիտու էր,
 Որպէս խարավիլակ պահ դրան դնել,
 Այժմ, իմ աստված, առատ դովնատներ
 655 Զիզած տաղանգով կարծում են ինձ էլ...

Այո՛, խմբագիր մի խելացնոր,
 Գուցի ձեր գործին կըծափահարեմ,
 Բայց կրիախկոսն, այդ սուրբ դատաւոր,
 Խոն վարձ կամ վճիռ պիտի հատանի:

660 Խոն է ցանկութեանդ, անբախտ իմաստակ,
 Արդեն քիչ խելդդից հնութեան փոշին,
 Գալոց սերնդի, թշվառ նշավակ,
 Ինչո՞ւ դու ծնար, վա՛յ այդպէս կյանքին...

ՔՈՎԱՆԴԵԿՈՒԹՅՈՒՆ II ԳԼԽԻ

Ներածութիւն: Հայի կյանքի առհասարակ խանդարումը: Աղբյուրը այդ խանդարման: Դպրոցների պակասութիւնը: Հայ վարժապետները, նոցա հետամնաց ուղղութիւնը: Հայ կրօնուսույցը: Կրօնի մեծութիւնը: Կրօնի թուր դասաւորութիւնը: Լեոնի վիշտը բացահայտում է: Լեոն, շատ դրժեր յուր հետ առած, ճանապարհ է ընկնում դեպի Կավկաս: Ճանապարհին պատահում է նորան հայ քաղաք. այստեղ ժողովուրդը քարկոծում է յուր հովիւը: Հովիւը: Լեոն գնում է հառաջ: Կաղբեկ սարի արծիւը: Նկարագիր բնության: Լեոն առժամանակ-ինչ կամի մոռանալ յուր վիշտը: Խոսակցութիւնը քնարի հետ: Հայի ընչասիրութիւնը: Տխուր մտածմունք ազգասիրութեան մասին:

Հեղինակի արհամարհանքը անաղնիւ տաղաչափին:

Գ Լ Ո Ւ Լ Յ II

*Люди привыкают к злу до такой
степени, что считают жалобы
неразумием, если не преступлением.*

ՃՋ. ՏՏ. ՄԻԼԼԻԿ.*

Երանի՜ նորան, որ նախապաշար
Մերժելով կարծիք, սիրել է լսել
Սրտի համոզման և անհիշաշար
Սուրբ ճշմարտության կողմն է համբուրել:

5 Երանի՜ նորան, որ նախամեծար
Սոնհելով պատիվ սնոտի լիառքին,
Ազատ դնում է կյանքի ճանապարհ՝
Ջեռը պարզելով յուր նպատակին:

Որ բացել է սիրտն ուսման առաջև,
10 Զրահավարժան ընդդեմ շարժված,
Որ ներշնչելով գիտության անձրև՝
Պաշտպանել է հոգու անդատտան:

Իցե՞ թեև Հայն, մի օր սթափված
Խաղարկի դրկից, նախանձող յինևր

* Մարդիկ շարժված են ապստամբ և ընտելանում, որ գանգատները համարում են անխելամիտ, եթե ոչ՝ հանցագործություն:

Ջ. Ստ. Միլլ

15 Այս մեծ խրատին և պայծառացած՝
Յուր մեռելություն լուսով փարատիր:

Իցե՞ թե, աստված, Հայն խոստովաներ
Յուր անոսրամիտ առաջնորդների
Վարդապետություն, յուր մտքի վերքեր,
20 Եվ թափե՛ր դոցա, որպէս թույն իծի:

Հայն դոսաղել է, վա՛յ նորա օրին,
Անգուժ խավարի դավադանի տակ.
Ե՛վ խեղճի կյանքը, և՛ խեղճի հոգին
Ապականելով՝ դարձել է փլուտակ:

25 Խավաբն է Հայնն ճակատագրել
Կապույտ երկնի տակ հրաշյուժ շանթի:
Եթե ոչ այգուես, պիտո էր կարծել,
Հայը կըփայլե՛ր, Հայը կըտիրե՛ր...

Ո՞վ են վարժապետք այդ անբախտ աղգի,
30 Ո՞վ քարոզիչներ լուսավորության.
Ո՞ր են դպրոցների զիտությունների,
Քանի՞ աշակերտ ուսումնառության:

Հա՛յ աղգ, ինձ ասա՛, ի՞նչ վարժապետներ*
Ունիս դու քո մեջ դաստիարակիչ,

* Ոչ որ թող կողմնակի մեկնություն չտա մեր խաբերն, իբրեւ թե մեր հարձակում էինք հայանի անձին վերա. այգուես մտածողը տմե-
նեին չէ հասկացել մեր դործի ներքին կապը ու խարհուրդը՝ վարժապետ
և, ի վերջո, ազգասեր, կրօնասույց ասելով՝ ունինք սպացույց ոչ թե
մի Մարկոս, մի Կիրակոս, մի Մարտիրոս, այլ, համարյա, ընդհանուր
ազգային վարժապետությունը: Եթե մեզ ներքե մեր դործի չափը ու
պատշաճը, մեզ կարող էինք մեծաբեղի փռատելով համոզել այդ բանի
մեջ և նույնիսկ ինքնահավան հակառակորդը մեր Բայց թագնեք այժմ.
մի այլ ժամանակ, գուցե, ձեռնարկենք (ծանոթ. հեղինակի):

- 35 Որ հատաննին խավարի պերմեր,
Քո բարօրության այնքան խափանիչ:

Հայ ա՛ղբ, ինձ ասա՛, ի՞նչ ես ինձ տանջում:
Եվ լռում է աղբ, շունի պատասխան.

- Նա յուր արտասուքն է միայն սրբում
40 Եվ ցույց է տալիս վերքը խեղճության:

Նա կամի ասել, որ անապատ հմ,
Ուր շատ վարժապետ մտավ և ելավ,
Շատ բաներ խոսեց լոկ և անխոհեմ,
Եվ դորանով ցավս չըթեթեացավ:

- 45 Այն մարդիկ էին անբարոյական,
Ճշմարիտ լուսից միշտ աքսորական,
Անկյանք, անսլուղ, ծերությամբ ճնշված,
Հնության փոշով համարյա մեռած:

- Այն Փարիսեցիք, որ տրտնջալով
50 Խաչեցին Քրիստոսն առողջ կրթության,
Եվ հոժարասիրտ խավար գնալով,
Որդե՛ր նոցա մեջ միայն շատացան:

- Նա կամի ասել. շունիմ աղբասեր.
Սո՛ւտ է ամենայն աղբասիրություն,
55 Որ դրդեց օդ որսկես մի հնչյուն,
Որ շրերեց կյանք, ո՛չ նյութ, ո՛չ գանձեր:

- Դոքա Հայասեր և ոչ Աղգասեր.
Մեկը անցավոր, մյուսը հաստատուն,
Մինը կույր պարծանք, մյուսն կենսաբեր,
60 Եվ մեծակշիռ առաքինություն:

Այսպես է խոսում Հայն անմխիթար,
Սո՛ւր է ամեն բառ, որպիս լին նշտար.

«Զունիմ վարժապետ, շունիմ աղգասեր».—
Ո՛վ իմ սիրելիք, դատարկ չեն խոսքեր:

- 65 Հայ վարժապետներ խելոք են միայն,
Որ Սաղմոս, Նարեկ սերտել են բերան,
Որ գիտեն Չամչյան քերականություն
Եվ ափեղ-ցփեղ ճարտասանություն:

- Որ աշակերտի գիտեն կամք ճնշել,
70 Նորա մատաղ կյանքն անապատ դարձնել,
Եվ թե այդ խեղճը օգնություն կունչի,
Ապտակ, փալախա և դա՛ն հարկանիլ:

- Ձա՛յն տուր, պեղադոգ, թե կենդանի ես,
Ընդդեմ շարության զրահավորվի՛ր.
75 Մարդկության որդիքն, տե՛ս, անասնի պես
Բեռնավորված են լծով մահակիր:

- Հայ վարժապետներ խելոք են միայն,
Որ խիստ դահիճ են դասատվության,
Որ շատ են ապրել երկրիս երեսին
80 Եվ դորա համար մեծ հարգանք ունին.

Որ ծերությունը հիվանդոտ գունով
Խլել է վերջին դոյության նշան,
Եվ հոգաբարձու հայրական ձայնով
Կանչում է դոցա փոսը հանդսության:

- 85 Ինձ դուք ասացե՛ք, որքա՞ն դոցա մեջ
Ծաղկած է հոգին դաստիարակչության.
Զգիտեն ուսման դեռ այբ, բե՛ն, դա, եչ-
Եվ ահա՛ աթոռ վարժապետության:

- Որքա՞ն հայ զավակն ուսումնարանից
90 Կարող է քաղել կրոն և հոգի:

Չէ՛, հույս չկա այդ վարժապետներից,
Հի՛ն է շինվածք. պե՛տք է նորոգվի:

Դ՛րա ամբարիշտ և շատ չարաչար,
Վա՛հ, ուրիշի սիրտն կամին բաբվոքել.
95 Դոքա հնասեր, կրոնի տաճար
Ինչպե՛ս կարող են մեր մեջ հաստատել:

Գիտության մեջ է աստուծո տաճար
Եվ մեծությունը ճարտարապետի.
Ով չէ բմբռնել այն վերին Հանճար,
00 Որով ենթարկվեց տիեզերք օգնելի,

Չէ կարող այսօր յուր խղճի առջև
Ուսուցանել մեզ գործը Աբարչի:
Եվ աղոթում ենք, որ այսուհետև
Այդ կրոնուսույցն որպես կայծ՝ հանգչի:

105 Կրոնն է վերին ըզգացողություն,
Այն զգացմունք է անեղրականի.
Կրոնը նույն է, թի ճշմարտություն,
Որի թարգմանը—միաջը է սրտի:

Կրոնը չունի որոշյալ տաճար,
110 Նորա տաճարն է ընդհանուր աշխարհ.
Կրոնի համար սահման հատանել,
Նույն է, թե նորան լիովին ժխտել:

Բայց դուք, ո՛վ խեղճեր, փակած աչքերով
Կամիք տեսանել կրոնի մեծություն.
115 Եվ ահա՛ ինչու մեռած և՛ սրտով,
Երբե՛ք ձեզ չկա մի խաղաղություն:

Եվ ահա՛ ինչու մեք ձեր բեռանից
Չենք լսում մի խոսք, որ մխիթարեր

Կյանքիս տրտունջը:—Ո՞ւր են ոգիլից
120 Կրթնի ուսմունք, ո՞ւր ասն մտքոր Ենր:

Ո՞ւր է ասն հզոր քրիստոնեություն,
Որ կամեր բերել մեզ արքայություն,
Որ կամեր մեր բռն թեթևացնել
Եվ բոլոր աշխարհ լուսով ծավալել:

125 Ո՞վ կրթնուսույց, ծանոթ է այս քեզ,
Հասկանում ես դու, ինչ եմ խոսում ես.
Բացատրե՞լ ես դու այս ըսկզբնիր,
Որ սեր խոսեին քո աշակերտներ:

Դու վարժապետ ես, բայց մեզ արձալ,
130 Դու աստվածայի՜ն տառերի թարգման.
Կրթեցի՞ր սրտեր, որ մի սլառարագ
հնկեն անկեղծ կրթնաթրության:

Կակաղ է լեզուդ, և հագլել տհա
Հնչում է խոսքըս, որ արդարանա.
135 Թե «քո բանը չէ, դու աշխարհական,
Ուրեմն չունիս մասքն քննության»:

Ո՞հ, իմ հալ հղբայր, ես ցավում եմ քեզ,
Ցավում եմ հոգով և ոչ խոսքերով.
Անապատ քո սիրտ, հղբայր իմ, խեղճ ես,
140 Անապատ ես դու ցամաք ավաղով:

Դու շունիս քո մեջ ոչինչ ուսուցիչ,
Թե ունիս՝ գալլ են ոչխարի մորթով.
Ո՞վ պետք է լինի սրտիդ սփոփիչ,
Երբ մեք չափում ենք մեր օգտի չափով:

145 Եվ մի՞թե կեոն իրավունք չուներ
Տանջվել ծովի մեջ հուսահատ վշտի,

Եվ մի՞թե կենն դռնէ կ'արող շէր,
Որ Հայի կյանքն է խո՛ւց ամսորանքի:

Բովական է այս. մի ա՛յլ ժամանակ
150 Զոհելու եմ այդ մեծագնի գործին:
Բայց այժմ, խնդրեմ, եկե՛ք և գնանք,
Հետեւենք ստեղծած մանկի կենին:

«Ի՞նչ եղաւ կենն,—տարակուսելով
ինձ հարցնում է ընթերցասիրողն.
155 Կամի՞ս, որ լսենք, սկսի՛ր շուտով,
Տա՛ր կենն Կավկաս, հառաջ աւար, քերթող:

Այդպե՛ս է. ուրեմն, թո՛ղ հյուսիս օտար,
Թո՛ղ քո սիրածը, գնանք միասին,
Ուր բարձրանում է Կաղբեկ մեծաւիառ,
160 Եվ այն ժամանակ ողջո՛ւյն Կավկասին,
Իսկ թե սա ծածկվի՝ ողջո՛ւյն դաշտերին,
Փրփրածալալ գետերին ողջո՛ւյն,
Ուր հառաջ կըզա քեզ նոր բնություն»:

Ների՛ր ինձ, Մոսկվա.

Կրկին տեսության քեզ խոսքըս տալով,
165 Երկար միջոցով կամիմ բաժանվել
Եվ սրտիս հուզման հնազանդելով՝
Իմ կեննի հետ ճանապարհորդել.
Պատրաստ կամ: Ահա՛.

Սիրած դրժերից մեծ պաշար առած.
170 Տխուր մեղեդիք Հեյնե պոետի,
Գեոտեի «Ֆաուստ», այս անմահ քերթված,
Բափառաշրջիկ արկածըն Հարոլդի:

Երգիծանիշ գործը Հոբէնալի,
 Եվ Բերանժեի ոգելից երգեր,
 175 Եվ պատմությունը լրջամիտ Բեռքլի;
 Եվ Շեքսպիրի ողբերգություններ:

Մի քանի համար «Մեղվից» Պոլիսի,
 Մի քանի երգեր մեզ ծանոթ Կոմսի,
 Եվ այս բոլորը ամուր կապկապած,
 180 Անմեղ Լազարի թերթերով փաթթած,

Դնում է Լեոն: Խոտորնակ որպես
 Յուր սլացման մեջ ծիծառը դարնան.
 Թռչում է Լեոն հետու աստաբեղ,
 Դյուրիշ արեւելք՝ ճնշված Հայաստան:

185 Արձակ ձգում է յուրյան ճանապարհ
 Օգում սավառնող արծւի թռիչքով,
 Նա հատանում է դաշտեր ծաղկավառ,
 Հայքենի երկիր ուղիղ դիմելով:

Եվ ահա՛ քաղաք... և այն հայ քաղաք.
 190 Այստեղ խռոված ժողովրդականք,
 Պախարակում են վարքը անառակ
 Ամբարիշտ հովվի անբարոյական...

Խավար բռնավոր և ծնունդ դահճի,
 Դահիճ արարքով և դահիճ հողով,
 195 Հովվում է հոտը մեր Լուսավորչի
 Անուղղա բարքով, թյուր քարոզներով:

Մեծ արվեստ ունի հրապուրանքի,
 Եվ խորամանկ է այդ շարի հողին.
 Որպես անդունդը օվկիանոսի,
 200 Գիտե բանտարկել յուր ահեղ դադտին:

Բրայես գիշերի թանձրամած խավար,
Նորա կուրծքի մեջ անճոռնի միտքեր
Ալիկոծւում են. նա ստրակաբար
Լսում է նոցա, պարզում է ձեռներ...

- 205 Եվ ամբողջ դժոխքն ամբարշտության
Ճնշում է Հովիւն. նա գաղտագողի,
Պղծելով կնիքն ձեռնադրության,
Նա դավաճա՛ն է յուր Հայրապետի:

- Կըճնշվես բախտից, ևղվի՛տ ինքնիշխան,
210 Եվ կըճնշես քեզ առաքինություն.
Եվ այս քո պատիժ. խորամանկ շղթան,
Որ ծնանում է քո մեջ ցանկություն.

- Շղթայիկ կամբը խեղճ ժողովրդի,
Բարօրությունը ստնալիս առնել,
215 Ճնշելու է քեզ, Լոյսլի բրդի,
Պատրա՛ստ է քեզ փոսն, որ դու ես փորել:

- Այն գործը միայն փառք է պահանջում,
Որ քաղաքացու փայլում է կյանքով,
Որ աղբի վիճակն է բարեկարգում,
220 Որ զարգարում է աշխարհս շնորհով:

Դու չար ես գործում և կամիս, որ այդ
Հանցանքի իժը մեք բարի՞ հաշվենք,
Եվ ճշմարտության լարել որոգայթ
Դու խիստ հոժար ես, մի՞թե չգիտենք:

- 225 Ընկեր քո գործին՝ դժոխք սկամած,
Եվ բոլոր դեկր քո հետ զինվորված,
Ուր շարագործ է մատնիչ մի տգեղ:
Դու տասնապատիկ Հուդա ես այնտեղ:

Պատասխանի՛ր մեզ, ո՞ւր է արդար
230 Քո վաստակների. ինչո՞վ կարացավ
Քո անբախտ հոտը լինել երջանիկ,
Դու զիան՞ս, Հովի՛ւ, քանի վշտացավ...

Մթին ախտերով զբաղված է նա,
Կամի գրավել սիրտը քաղաքի,
235 Որ յուր հանցանքը անպատիժ մնա,
Որ նա առավել հասանն փառքի:

Բայց ժողովուրդը հուով բարկացած՝
Շատ վշտացած է դավադանի առեւ.
Բողոք է կարգում ձեռք-ձեռքի տրված,
240 Պատրաստ է հանել նորան հրադարակ...

Կանգնում է Լեոն, կամի բան խոսել,
Բայց լծած է կառք: Հովիւն շտապով
Դիմում է Հյուսիս. կամի գանդատել,
Որ օրենքն լինի նորան շատադուլ:

245 «Անմի՛տ, սե եղբայր,— գոչում է Լեոն,—
Դառն է քո գալոցք, ո՞ւր ես շտապում,
Ահա՛ մթնեցավ կյանքիդ հորիզոն,
Ինքը օրենքը քեզ մահ է վճռում...»:

Եվ հառաջ Լեոն: Սարեր, հովիտներ
250 Անհետանում են նորա աչքերից.
Մի շնաշխարհիկ բացվում է լուսուկեր
Սպիտակափառ Կապրեկի դլխից:

Սպիտակ կառարն բարձր լեռների,
Կարծեա, երկնքի դիպչում են ամառն,
255 Եվ ձյունից հյուսած թաղ ազամանդի
Պճնում են նոցա հալարտ գազաթին:

Եվ քաղաքն ձաւից արծիւ մէնաւոր,
Թիւերը լայնած, դիտե սալառնել
Այնքա՛ն անթափանց և այնքա՛ն հզոր,
260 Մինչև հետամուխ աչքերից կորչել:

Ո՛ւլ արծի՛ւ, արծի՛ւ, քանի՛ օդապար
Վերացել ևս դու կապուտակ սահման.
Ա՛խ, եթե Հայի դրոշը քարծրանար
Անարդ կապանքից մինչ ա՛յդ աստիճան...

265 Ա՛խ, եթե Հայի ուսերը ճեղքեր
Ոխերիմ լուծը յուր բռնաւորի,
Որպէս ճեղքում ևս դու արծակ եթեր,
Շքեղ կազմութեամբ կարո՞ղ թեկրի:

Ի՛նչ գեղեցկութեամբ փովում են դաշտեր
270 Հայացքի առջև նորատես մարդի.
Ոսկի հոսանքով դույն-դույն ծաղիկներ
Ճռճվում են, որպէս խաղաղքն առվակի:

Բայց, ախա՛ս, ինչպէս շտապ քայլերով
Ճանապարհորդը ոտքը է կոխում,
275 Նա սկսում է անիծել հոգով
Այն, ինչ առաջուց դրախտ էր թրվում:

Տեղ-տեղ պղծած է ավադակների
Գաղանաբարո ավերածներից.
Աչքերդ լցվում են արյունով ցաւի,
280 Խոր արձակում ևս հոգոց ու կսկիծ:

Անպիտա՛ն ցեղեր, արժանի՞ հը դուք
Վայելել բարիքն այդ պերճ երկրի.
Քանի՞ թափել է ձեր վայրագ բազուկ
Անմեղ արյունը խեղճ անցաւորի:

285 Քանի՞ ծնողներ պառն արտասուքով
Ողբացին կորուստ հարազատների,
Քանի՞ ծովացան լացով, կսկիծով
Առազատները նորեկ հարսների:

Ահագին ժաշուեր և ապառաժներ՝
290 Մովալված լուսով նոր արշալույսի,
Ցրցված են այստեղ: Մարգագեախններ
Առողված ցողով հանգես են դալի:

Հառաջ և հառաջ. և ոչ մի վայրկյան
Չէ կանգնում կեռն: Թեքվում են սարեր:
295 Մածկվում են կաղնիք. և նոր տեսարան,
Նոր փոփոխություն, և նո՞ր հրաշքներ:

Թո՛ղ մեզի, նրբասեր որդիք բնության
Չսիրեն կեռն, որ, թափառական,
Չափում է վայրեր, անմարդ անապատ,
300 Վերջ չգնելով աստին հաւաստո:

Ոչինչ հաճութուն թո՛ղ չպատճառե
Նոցա, որ անբաժ են կնոջ ծոցից,
Որոնց գատարկ կյանք անհոգ սահում է
Ջրասանքի մեջ աղաղակալից:

305 Լեռնի հոգին, որ այնքան ցավով
Ատում է հանդիստ, նման է կյանքին
Հարազատ ազգի, որ լի բաժակով
Ճաշակում է թույն դադաղի կողքին:

Զմրխտյա դաշտեր. այստեղ համասփյուռ,
310 Մանուշակ, հասմիկ—գարուն սիրելի—
Դալար հովիտից փչում է զեփյուռ,
Քաղցր, որպես շունչ դեռաբույս կուտի:

- Տե՛ս, ականակիտ այստեղ ջինջ առվակ
Հնդիկ վաղում է ծաղիկների տակ.
315 Վայրի շուշանը գլխիկը կախած,
Գդվում է ջուրը և է զմայլած:

- Լևոն կարծում է, որ այդ պարզ ջրեր
Հեռու կըտանեն կսկիծը սրտի.
Կրժպտա դարուն. կըզան ծիծառնեդ.
320 Փոքր-ինչ կըզարթի վշտացած հոգի:

Զարկում է քնարին, բայց նա հնչում է
Մի սրտասարսուռ, տխուր եղանակ.
«Ողբա՛, պատանի,—նա շշնջում է,—
Քեզ վաղ է ըմպել փրկության բաժակ:

- 325 Դու կորցրեցիր այն բույսից
Բախտի ժպիտը, եբք Հայաստանի
Փշրեցավ փառքը քո հատուկ ձեռնից,
Եվ կըդտանես, Երբ նորից կըկանգնի:

- Ո՛հ, մի՛ խնդրիր ինձ, իմ դեն՝ թախծություն,—
330 Ուտում է հոգիս այնպես կատաղած:
Անմի՛տ պատանի, ի՞նչ ուրախություն.
Հայի սրտի մեջ դժո՛խք է ծածկված:

- Դժոխք է, ասեմ, այն տգիտության,
Որ, որպես ճճի, ուտում է նորան,
335 Որ խանդարելով և՛ ուտում, և՛ լույս,
Զէ թողել նորան բարօրության հույս:

- Նա ամենայն բան պատրաստ է գործել,
Հայրենիք, պարծանք թշնամուն մատնել.
Փո՛ղ նորան տվեցեք, նա փող է սիրում,
340 (Միայն առանց փո՛ղի դադաղ է գնում):

Նյութապաշտ է Հայն, ցուրտ որպէս սառուց,
Հաշիվների մեջ թաղված և մեռած.
Նա արդեն սրտից մերժել է վաղուց
Գեղեցկի տիպը. լկա է աստված:

345 Արծաթ, և նորան փալկեցաւ արեւ,
Վառվում են աչքեր, թաշտ է հողով.
Ո՞վ Արծաթ, դու միշտ Հայի տաջի
Ներկայանում ես դրախտի գեմքով:

Ով և դու լինիս, թե՛ շատ անտակիր,
350 Թե՛ պիղծ խաբեբա, թե՛ աղնիվ հողի,
Հայն կառաջացի քեզ միշտ մի՛ խնդիր.
Ի՞նչ է, հարս՞ւնս ես, ունի՞ս շատ ոսկի:

Մեծատուն ես դու, բոլորի առջի
Դռներդ բաց են, սեղանդ ծածկած.
355 Եվ լի՞ք են պարկերդ, մեք աշուհետի
Հա՛յր և որդի՛ ենք, ուխտով հաստատած:

Եվ այս են նոցա օրի հողերը.
Ինչ որ կարող ես, քանդի՛ր, կործանի՛ր.
Ո՞վ է հարցնում, դանձ քեզ ժողովի՛ր,
360 Թող մեռնի՛ տնանկ, կորչի՛ արդարը:

Գեթ մի ցավ, մի դուժ, մի կարեկցություն
Անտուն աղքատին ցույց տալին դոքա:
Այգպէս ես դու միշտ, ո՞վ հարստություն,
Երբ քեզ տիրում են կարողք անդգա:

365 Գեղեցիկ է կյանք և հարստություն,
Թե անոռակից է և գիտություն,
Բայց թե վերջինը, լույսը պակասեր,
Լի աղտեղությամբ կյանքը դամբան էր:

Լռեցա՛վ Քնարն, արտասանելով
 370 Մտառությունքը այս նշանավոր:
 Կանգնած է Լեոն, ցավից խեղդվելով
 Բացաւանշում է նա կասկածավոր.

«Դիտե՛ք, բարեկա՛մք, ի՞նչ զղաց հոգիս.
 Բայց ինչո՞ւ խնձորն երկպառակության
 375 Ձգեմ անվրդով ձեր կյանքի շրջան.
 Ա՛խ, դուք շեք կարող օգնել ցավերիս:

Նիրհեցեք ահո՛ւյշ, թո՛ղ թևատարած
 Հսկին ձեր վերաւ անմեղ հրեշտակներ.
 Կանխակա՛լ կարծիք. անլույս թանձրացած
 380 Խավարում շրջող մահաթո՛ւյն դեեր:

Մանր ընկան վերաս անգութ շղթաներ,
 Եվ այն ժամանակ ես ստուգեցի.
 Քանի՞ խավարեն հայրենի առտղեր,
 Խավա՛ր է սիրտն հայրենասիրի:

385 Եվ շրշնչել օդ սարերի աղատ,
 Նույն է, թե չկա և երանություն.
 Եվ շարեւ հոսանք կյանքի հարադատ,
 Հիվա՛նդ է, հիվա՛նդ և մահկանացուն:

Եվ երբ գիտության կրփայլի դրոշակ
 390 Իմ անբախտ եղբոր՝ հայի ճակատին,
 Ես այն ժամանակ, ես այն ժամանակ
 Կրտսեանեմ կյանք իմ ազդի ծոցի՛ն»:

Ասաց այս Լեոն. աչքերը ձգեց
 Դեպի արևելք, մի խոր ա՛խ քաշեց.
 395 Այն կայծակնահար վերքի նշան էր,
 Որ դեպ Հայաստան նորան զրավում էր:

Նա վշտանում է, բայց վշտի հարված
 Ոչ ոքի աչքին տեսանելի չէ.
 Եվ այդ գաղանի դեռ, աղեղը լարած,
 400 Հանապաղ նորան առաջնորդում է:

Նորա ներքին կյանք՝ թախի՛ծ տրտմության,
 Մտքի շարժմունքը՝ ալեկո՛ծ մի ծով.
 Ուրախության դուռն՝ կնքած հավիտյան,
 Այլ փչելու չէ՛ նորան գարնան հով:

405 Նորա մատաղ սիրտ, որ երբեմն պաշտառ
 Ծաղկում էր, որպես պարտեզ նազելի,
 Խնդրված կուրծքի մեջ՝ քամում է իսպառ
 Փորձության բաժակ, որ նորից լցնի:

— — — — —

Կնճուռում է ճակատն և դողգողալով
 410 Բացում է Հարուստն դանձիրը պարկի.
 Նա ոսկի ունի և նա դորանով
 Կարող է գնել սիրտն հեղինակի:

Վառվեցավ Զոյիլն, նայեց գեպի վեր.
 «Պիտ՝ կորչի Չարը, պիտ՝ կոբչի՛ Լեոն», —
 415 Դուչեց սաստկությամբ, թոթափեց թևեր,
 Թռավ, ոտք դրեց բարձր Հելիկոն:

Ների՛ր դու, Երգիչ անշարժ աշխարհի,
 Գերեզմանատան ուրվականների.
 Կոխում եմ անեծքդ հաստատ քայլերով,
 420 Խորին նախատինք քեզ նվիրելով:

Ասա՛, ո՛վ Զոյիլ, ի՞նչ ես մտածում,
 Ի՞նչ ծածուկ թափարդ ես ինձ պատրաստում.
 Դու կարմրո՞ւմ ես, հրե՛շ անհեթեթ,
 Կապվե՞լ է լեզուդ, է՛հ, աստված քո հետ:

425 Թշվա՛ռ ծաղրածու, մահապա՛րտ դադան,
Քերթի՛ր ճաշակը բանաստեղծության.
Բայց մեծ է քո մեղք և անհերիքի,
Մեր պարսաւանքը քո վերա լինի:

Սև գործի հետքը կնքած ճակատիդ,
430 Քեզ խոստանում է վարձ մի խայտառակ,
Եվ, կամիմ կարծիք, անպարծանք գլխիդ
Նա կիջուցանե մի դժնյա պսակ:

Ո՛ւր է զգացմունք մարդկեղեն պատվի,
Ո՛ւր ազնւություն, ո՛ւր է գրոշակ
435 Այն ուրբ: վաստակի: Ա՛խ, թի կործանվի
Քո վերա, Երգի՛չ, մեղքիդ աշտարակ:

Թո՛ղ կատաղի Չարն, բայց ես հանդիստ եմ.
Ինձ հասկանում են մարդիկ բանադետ:
Իսկ երկրորդ գլխին, բարեկամք, կարձեմ,
440 Արժան է դնել այստեղ վերջակետ:

Այո՛, այստեղ վերջ. մյուս արկածներ
Հետո կըպատմեմ. չկա՛ դորություն,
Ա՛խ, արթո՛ւն մուգայք, ա՛խ, յո՛թը քույրեր,
Գե՛թ մինը ձեզանից դար ինձ օգնություն...

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ III ԳԼԽԻ

Արեգակը, դուրս փաշիկով՝ փախստական է առնում դի-
շերը: Համառոտ նկարագիր բնության: Լեռն տխուր և տըր-
տում մտանում է Կավկաս: Նորան հրեում է մի նոր քա-
ղաք: Կիրակի է: Անգործ և պերճասեր հարստականքը: Հայ
աղջիկները: Լեռն հավանում է նոցա զեղեկություն, բայց, ի
վերջո, չգտնելով նոցա վերա ազդության նշան, մեղադրում
է հանգիմանելով: Լեռնի ազդասիրական զբույցը դուրս
հետ: Եղիշե. Հինգերորդ դարի օրիորդները և մեղադրած աղ-
ջիկների պատասխանը: Հայ ծնողների անհոգությունը դուս-
տիարակության մասին: Կանանց ազատությունը (emancipa-
tion,) որպես շարժառիթ ազգային լուսավորության: Պա-
խարականք Հայ ծնողներին: Լեռնի վսեմ հրդեհաբանու-
թյունը: Տխուր մտածմունք ազգի խեղճության: Շքանշանից
կաշառված Մեծատունքը:

Խոսք անկոչ քերթողների և մատենագրների հետ:

Գ Լ ՈՒ Խ III

Ուր զանձն ձեր են, անդ եւ սիրտն ձեր եղիցին:
Աւետարան

*Гласность не препятствует злу и не побуждает к добру, если общество не обращает внимания на самое дело; но без гласности, как препятствовать злу, как поощрить добро, если и видеть то их нельзя?**
Дж. Ст. МИЛЛЪ.*

Դիշերը փախավ: Երկնակամարից
Նուրբ և թափանցիկ վարագույրն բնկավ:
Ծածկվեցավ լուսին: Եթերն աստղալից
Քրքում-ծիրանի հանդերձ զգեցավ:

5 Վարդյա աշգածին
Ավետում է օր: Որպիս զուտ ոսկի,
Սփռելով նշույլ նիրհոզ լեռներին,
Հանդես է գալիս Սկայն երկնքի:

Ահա՛ թռչուններն եղանակում են
10 Մի հեղմային հրաժշտություն
Եվ լույս Տըվոդին նոքա կարգում են
Բացատրական օրհնաբանություն:

* Հրապարակայնությունը չի խոչընդոտում չարությունը և չի մղում դեպի բարին, եթե հասարակությունը ուղադրություն չի դարձնում տվյալ գործի վրա. սակայն առանց հրապարակայնության ինչպե՞ս խոչընդոտել չարին, ինչպե՞ս խրախուսել բարուն, եթե զրանք տեսնելն էլ անհնարին է:

Եվ կրօնասերն երկյուղած սրտով
Ջախնում է՝ աստված, տաք արտասուքով,
15 Եվ բարձրանում է նորա օթեան
Աղոթքը, որպես ցողն առավոտյան:

Ջարթում է Լեոն: Ահա՛ աշխարհ նոր՝
Շատ խայտաճամուկ բնակիչներով.
Հայ, թուրք, օսեթին, չերքեզ ահավոր,
20 Հրեա խորամանկ, ռուս ինքնագով:

Եվ թեթևամիտ աղգը վրացի՝
Անտես առնելով փառքը հալբենի,
Միշտ դատարկածեղն, շոր շունի հագին,
Անգամ կարոտ է օտար փշրանքին:

25 Ասելու բան կա և լսելու բան,
Շատ հետաքրքիր վեպք ու դրույցներ...
Եվ շատ ցավում եմ, որ ես չեմ իշխան,
Որ արձակ խոսել կարելի լիներ:

Ի՛նչ ձայն, դղրդոց: Լայն մեկտաններում
30 Խռնում է ամբոխ: Եվ ի՛նչ պերճութուն.
Զըլինի՞ Մամոն՝ ոսկեվառ կառքում,
Տոնախմբում է յուր իշխանություն:

Ա՛ղգ, մի՛ խաբիր քեզ անտի հույսերով,
Երբ սոված, ծարավ մոտեցար մահին,
35 Որ այդ մարդիկը քո խեղճ վիճակով
Վայրկյան մի պոնե, ասեմ, շարժվեին:

Թե՛ շորերդ ճոթում, թե՛ մերկ քո մարմին,
Թե՛ մուրացկություն ծանրացավ վերադ,
Խաղալի՞ք դարձար խնդրամենդին.
40 Ցեխո՞ւ ծեփեցին քւ. անմեղ ճակատ:

Մեք դնահատիկ չգիտենք ազդություն,
Նորա ցավերին դեղ-դարման անի:
Ահա՛, ինչո՞ւ մեք սովոր ենք առի:
Որ ատում են սուտ առաքինություն:

45 Տեսե՛ք, նանրասեր, դատարկաշրջի՛կ,
Փայլում է խումբը հարստականների.
Ո՛ւր եք շտապում, մեղկացած ոբդիք,
Խլե՛լ սրբություն, ո՛ւմ՝ ոչ այդ հայտնի:

Միայն Համքարն է, որ համեստ բարձով
50 Սիրում է վաստակ, հեռու վատ կյանքիդ.
Հպարտ է Համքարն, պարզերես դեմքով,
Ոչինչ ահ չունի զեզխոտ հարստից:

Եվ նա սիրում է յուր ազգի պարծանք,
Բայց ո՛չ դիտակից. կույր է այդ սիրը.
55 Նա հայատյացին բերում է զրկանք...
Երբեմն փայլում է նորա սուսերը...

Օր է յոթերորդ: Ժալիտ շրթունքին,
Ճեմում են այստեղ ընկերք Մուղալի.
Ստվեր է անկյանը սոցա առաջին
60 Գունաթափ, դեղնած աղջիկն Հյուսիսի:

Մաղերը սանրած, գեղեցիկ հասակ,
Հավանելի են շրջահած աչքին...
Ո՛վ երիտասարդ, բե՛ր դոցա պսակ,
Թո՛ղ տա յուր հարկը քո մատաղ հոգին:

65 Կերպարանք զըվարթ, խոշոր, սև աչքեր,
Գիշեր հաղորդող ցերեկի լույսին,
Ճղած վարդի պես վառվում են ըշեր,
Բո՛ց ու կրակ է դոցա երեսին:

Բնական է այդ, ո՛չ արվեստական,
70 Բայց ահա՛ շինծու ներկն Եվրոպայի
Բերում է դոցա մի սաստիկ հերձված՝
Յուր մեռած փայլը, աստված այդ շունի:

Ո՞ր է այն պոետ, որ բացահայտիչ
խոսքերով պատմեր շարժվածք դժերի.
75 Ո՞ր է այն բանաստեղծ և ո՞ր նկարիչ,
Գեթ իրագործեր կենն այդ հայացքի:

Ո՞վ դու Ելլադա, ուր անդրանիկ
Վաղուց հռչակված է գեղեցկություն.
Այստեղ ճանաչի՞ր ամեն երջանիկ
80 Կախարդիչ սիրո կատարելություն:

Եվ շնաշխարհիկ դու Բաալիա,
մսկեշող ցնորք բանաստեղծների.
Խլեցի՞ն դափնիդ այստեղ սեռչա
Օրիորդները նիքոսդ Կավկասի:

85 Մշտագեղ վարնան ձոնում են հույսեր,
Թե այդ առ աշտը երա՞ղ խաբուսիկ.
Աստվածատի՛պ եք մրահոն կույսեր,
Ա՛խ, եթե երբեք չթառամիք:

Բայց ծարավի սիրտս, սիրո ցնորք
90 Անտես առնելով, միշտ որոնում է
Դոցա մեջ դտնել հայտնության տառքը.
Երբեք չեմ հասնում փառհագիս. զո՞ւր է:

Օտարի բարբառ, օտարի լեզուն,
Հա՛յ օրիորդներ, ինձ չէ գրավում.
95 Ինչո՞ւ շունիք Հայ դատարարություն,
Ինչո՞ւ Հայ խոսքը ձեզ չէ զարգարում:

Թե կարծո՞ւմ եք դուր, որ նա չէ կարող
Հայտնել ձեր սրտի և՛ ցավն, և՛ հրճվանք.
Ո՞վ, և նորս մեջ կան շատ կախարդող
100 Ե՛վ սիրո խոսքեր, և՛ մեղմ թոթովանք:

Եւ ձեր շրթունքը մե՛ղր են ծորում,
 Եւ ձեր աչքե՛րը կրակ են ցայտում.
 Հրաշալի՛ Կալկաս, քեզ անգյո՛ւտ ալիք.
 Աղգի համա՛ր չեք, Արմենուհինե՛ր:

- 105 Ծաղկեցե՛ք որպէս ծիծաղող դարուն,
 Բայց ծաղկելու չէ հայրենի այգին.
 Կծաղկի Կալկաս, ձեզ կամ վրացին,
 Կամ ուս, կամ թուրք կտանեն կնություն:

- Ձեր դատարի կյանքը կանցանէ ունայն...
 110 Երբեք բախտավար լինել կարող չեք.
 Ձեզ կնախատի աշխարհ ամենայն,
 Դուք ձեր ծնունդը անիծել կսկսեք:

- Կըդան ձեր դուռը Երգիչներ անտուն,
 Կասեն. «Տիկիննե՛ր, մայր մեր Հալաստան
 115 Հիւլա՛նդ է, մե՛րկ է. հասե՛ք օգնություն»,—
 «Ձե՛նք ճանաչում ձեզ»,—ա՛յս ձեր պատասխան:

- Ո՛չ դառն արտասուք, ո՛չ ձայն դողդոջուն,
 Ո՛չ հայրենիքի անարդ պղծություն,
 Կարող չեն ձեր մեջ առաքինական
 120 Արծարծել դութ մի բեկված հայության:

Բայց այդպէս չէին ձեր անցյալ քույրեր.
 Նոքա սիրեցին անուն աղգության,
 Նոքա սրբեցին մայրենի վերքեր
 Անմեղ արյունով և անմահացա՛ն:

- 125 Քաղցրաձայն Բամբուռն* մի ձկնն առնելով՝
 Ձինավառեցան Հայոց աղջիկներ,
 Եւ մատաղ կուրծքը խաշակնքելով՝
 Պատերազմական հնչեցին տաղեր:

* Նվագարան կամ գործիք, որով մեր նախնիքը երգում էին աղցասին հերոսների արարքը ու քաջադարձությունը (ծանոթ. հեղինակի):

Կին էին ծնել, բայց երբ Հայ աղդին
 130 Ավեր ուղարկեց պարսիկն այն գոռոզ*
 «Կորո՛ւտ» գոռացին և սուրը ձեռին՝
 Երվար հեծան, որպես մի հերոս:

Սուրբ առաքա՛սա: մոռացան նորա,
 Եվ չհիշեցին խնջույքն հարսնության,
 135 Ազգ ու Հայրենի՛ք շրթունքի վերա,
 Փռվեցան դաշտում, — ո՛վ մեծ քաջության:

Ե՛վ փոշոտեցան, և՛ ծխոտեցան
 Անկողինները նորիկ հաբսների,
 Տրամեցան նոքա և աչքով տեսան
 140 Անողորմ տանջանք սիրող ամուսնի:

Դարունը հասավ: Եկան ծիծառներ.
 Վարդը բացվեցավ: Եվ անհոգ մարդիկ
 Տեսան, խնդացին: Բայց նորա, խեղճեր,
 Երբե՛ք չտեսան յուրյանց սիրելիք:

145 Շատ տարիք անցան... Լաղով, կսկիծով
 Անուշ հայրենիք հիշատակեցին...
 Եվ նորա համար մեռան անխռով,
 Եվ այսպես յուրյանց սե՛րը ցույց տրվին:

Սպիտակությունք սուրբ ոսկրների
 150 Խնկով սրակեցին դաշտն Ավարայրի.
 Զարմացան աղդեր, եկան և տեսան.
 Մանուշա՛կ, շուշա՛ն նոցանից բուսան:

Դափնիք անթառամ թո՛ղ ձեզ պսակին,
 Բո՛ղ ձեր ոսկերքը ջերմ արտասուքով
 155 Հայրենասիրի աչքերը թացեն:
 Խաղաղությո՛ւն ձեզ սուրբ սաղմոսներով:

* Հաղկերա երկրորդ (ծանոթ. հեղինակ):

- Մինչ դեռ հայկական ծավալվում է ցող
Աշխարհիս վերա, Հայն ձեզ կըհիշե,
Եվ քեզ, ո՛վ անցքիս կենդանագրող,
160 Ո՛վ ոգևորված չքնաղ Եղիշե:
- Անմահ է վաստակն, որ ավանդել ես
Հարազատ աղբիդ դրականության.
Հայ լսելիքը դու կախարդում ես,
Որպես հանճարեղ մի պատկերահան:
- 165 Ո՛վ մեծ Եղիշե, որպիսի՞ լեզվով
Նկարում ես դու անցքը աշխարհիս...
Ողելից ես դու. գիրքըդ կարգալով՝
Ես մկրավում եմ սուրբ անդամ աղբիս:
- 170 Բայց դուք, ո՛վ պայծառ և շնորհալի
Հինգերորդ դարի Հայոց աղջիկներ,
Քանի՞ օրհնություն խոստովան սրտի
Ձեզ անկեղծաբար բերել են նըվեր:
- Դուք Ձեզ կանգնեցիք շիրիմ անմոռաց,
Աղգասիրության գործով պսակված,
175 Բայց վա՛յ անարժան թոռներիս օրին,
Որքա՛ն ցած ենք մեք, հո՛ղը մեր գլխին:
- Դուք Ձեզ ղոհեցիք Հայի պարծանքին,
Բայց ձեր քույրե՞րը, ո՛հ, արտասուքից
Խեղդվում է ձայնըս... անպե՛տք են աղբին...
180 Հանդիմանեցե՛ք դոցա շիրիմից:
- Արդար չէ արդյո՞ք, ինչ զրուցում եմ,
Ո՛վ հայ աղջիկներ, ստո՞ւյգ չեմ խոսիլ:
Բայց ներեցե՛ք ինձ, եթե հարցանեմ.
«Դիտե՞ք Հայերեն կարդալ և գրել»:—
- 185 «Մեք մեղավոր չենք, աղնիվ աղգասեր,—
Շշնջում է ինձ մի կանաչի ձայն,—
Մեք կըբռնեինք դրոշն աղդության,
Այդ արդելիցին մեզ մեր ծնողներ:

- Մեր կկապելինք մայրենի խոսքեր,
190 նորան կտայինք բոլոր մեր զարդեր.
Մեր Հայի վեշտով կվշտանայինք
եվ թշնամու դեմ սո՛ւր կհանեինք:

- Վկա է աստված. ոչ ոք նոյանից
Ո՛չ խրատեց մեզ և ո՛չ կշտամբե՛ւ,
195 Երբ սիրտս, սթափված անհող օգերից,
Առաջին ծնունդն օտարին նվիրեց»:—

- «Ուրե՞մն ծնողներ, բւրե՞մքն հա՛յր, մա՛յր,
Պատճառ են այսչափ աղգասպանության.
Բայց ո՛ւր է ամոթ: Ո՛վ անառակ դար,
200 Ո՛վ անջնջելի խաչտառակության:

Հայր կորչում է, ներա անհող են՝
Խեղդված ծովի մեջ շահրստադության.
Սուրբ աղգությունը արհամարհում են,
Որպես անպիտան կոտորած մի աման»:

- 205 Այսպես, ման դալով լայն փողոցներում,
Լեռն տեսնում էր մի անառակ կյանք,
Որ սիրելի էր հին Ասիայում,
Մի բթացած կյանք և անքնդունակ:

- Այդ դատարկ կյանքը, ուր լոկ պերճություն,
210 Խառն ունայնասեր հրապուրանքով,
Ուր արեւիցան անկարդ հղփություն
Գոռողանում է յուր լկտի դիմքով:

- Այդ նանիր կյանքը թափում է յուր թույն
Բոլոր շրջակա բնության վերա.
215 Հողի, հավատ, կամք, ուսում, կրթություն.
Սոքա մի խոսքով մնում են անղգա:

Աղջիկը շունի դաստիարակութիւն,
Ո՛ր աղբի հոգով և ո՛ր օտարի.
Արտաքին պշրանք և փաշտութիւն,

220 Ա՛յս է հոգեւոր կերակուր կյանքի:

Նորա մանուկ սիրա չէ ընդունարան
Այն անախտ սիրո և զգայմունքի,
Որ Տեսչութիւնը զարգարեց նորան՝
Տալով մի նեցուկ դեմ բռնավորի:

225 Թարշամած է վարդ, վա՛րդ քնքշության.
Անգործ է ուղեղն անբախտ աղջկան.
Այդ բարձր ճակատ, այդ մաքուր աչեր
Չունին ներքին հուր, ո՛ր լուսո կայծեր:

230 Եվ երանութիւն չէ բացվում ձեզ ծով,
Երբ դուք նայում եք աղջկա վերան.
Տեսե՛ք, ի՞նչ տխուր դժագրնեքով
Ներկայանում է քույր մեր անաշտպան:

Ահա՛ ժամանակ հասավ պսակի,
Նա մտնում է կյանք, ի՞նչ խորհուրդ ունի,
235 Ի՞նչ մայր կարող էր լինել այդ աղջիկ,
Երբ աղամարդին դարձավ խաղալիք:

Այդտեղ անօդուտ սուրբ ամուսնութիւն,
Նա մարմնական է միայն ցանկութիւն.
Այդտեղ տղամարդ կնոջ բռնավոր.
240 Կ'ինը հնազանդ, կի՛ն անձայն, անզոր:

Նա ծառա, նա հարճ, նա յած աղախին,
Նա ցավով ճընշված մայր զավակածին.
Այդ ա՛յն Եվան է, որ մահի կնքով
Ստացավ վիճակ Մովսէսի գրչով:

245 Այդ ա՛յն նվան է, որ, մտնելով կյանք,
Պիտի վշտանա և տանի դրկանք.
Ա՛յն նվան, ա՛յն կին, որ հարյուրներով
Գնացին հարեմ, մեռան տանջվելով:

Ո՞ւր է քո պատիվն, կի՛ն թըշվառական,
250 Ո՞ւր է կանացի տաճարն սրբության.
Աստված ստեղծեց քեզ մեզ հավասար,
Բայց ի՞նչ տեղ տըվեց քեզ անարդ աշխարհ:

Ի՞նչ սկզբունքով քեզ ճատագովեց
Ե՛վ օրենստուն, և՛ խրավարան,
255 Դու մի՛շտ երեխա—օրենքը վճռեց,
Եվ միշտ անձնատո՞ւր հոգաբարձության:

Բա՛ց սրտիդ վերքը աշխարհիս առջև,
Անարդարություն թո՛ղ այսօր մեռնի,
Թո՛ղ հորիզոն դա փրկության արև,
260 Դեղեցկությունը թո՛ղ փառք դարձնի:

Ո՛վ Հայոց հայրեր և Հայսո՛ց մայրեր,
Ինչո՞ւ վ կարող եք ձեր խիղճը սրբել,
Ինչպե՞ս աշխարհում այդ խեղճ աղջիկներ
Կարող են յուրյանց բախտավոր առնել:

265 Ծանր է ձեր դսրծը, քան թունով թափած
Անեծք ու նղով դառն հանցավորի.
Ջեզ ներելու չէ երկնային աստված,
Ձեր առջև դժոխք՝ օ՛րն դատաստանի:

Մայր մեզ տվեցե՛ք, որ սնուցանիր
270 Մեզ սուրբ կաթովը անդաշինության,
Որ մի օր անբախտ Հայն լուսավորեր
Յուր խեղդված մահով կյանքի գերեզման:

Մայր հնք պահանջում, կատարյալ մի կին,
Այդ մեծ վարժապետն մարդկեղեն սրտի,
275 Այդ առողջ, քնքուշ կրթության որդին,
Որ աա՛ր ազգություն, որ աա՛ր մեղ հոգի:

Մեք այն ժամանակ լինելու չէինք
Ե՛վ խորթ, և՛ օտար, և՛ անպետք անդամ,
Որ միայն Հայի անուն պղծեինք
280 Եվ նորա հոտը շտեմած անդամ:

Մեք այն ժամանակ կգողարեինք
Ամոթից խեղդելած կարմրատուփի,
Եվ Եվրոպայ՝ն մե՛ք կրհալանեինք,
Որ այժմ ազգ հնք... մեղ պե՛տք է սիրել:

285 Այո՛, մեք ազգ ենք և Հայի որդի,
Մարդկության մշակ և գործակատար.
Թո՛ղ մեր առաջև անարգելք բացվի
Լուսավորության ազատ ճանապարհ:

Այս դուք չկամիք, Ծնողք հայկական,
290 Թո՛ղ այստեղ Լեոն բանա յուր բերան,
Թո՛ղ յուր պարսավանք թափե ձեր վերա-
կսեցեք նորան. սկսում է նա.

«Ա՛խ, եթե խավարն լուսով ծավալեր,
Որ ձեր չորս կողմին թագավորում է,
295 Դուք կրահանեիք. ի՛նչ կորուստ, ավեր,
Այդ չա՛ր սատանան ձեզ պատրաստում է:

Ո՛վ դուք Հայ ծնողք, հպարտ եք հուսով,
Թե սրբությունը պղծեցիք կեղտով.
Եվ ծափ են տալի ուշաբարձ. տեսի՛ք,
300 Երբ ձեռք բերեցին ավելորդ կոպեկ:

Եվ բարձրանում են առավել ևս վեր,
Քան լո՛ւյս, քան աստվա՛ծ, քան հրեշտակե՛ր,
Եվ երազում են երկնային ծաղիկ
Երանությունով՝ փառքով պսակվել:

305 Բայց երբ անողոր հարվածներ բախտի
Կըքարշեն դոցա ճանկերով վշտի,
Հասու կըլինեն, որ սրգ են անդոր,
Որ տրորում է ամեն անդամդ:

Եռում եք հուսով, որ ուրախագին
310 Անխռով կյանքի վայելիք բարիք,
Բայց այդ երջանիկ, այդ պայծառ բախտին
Արժանի՞ եք դուք, դամբանի ճճիք:

Դո՛ւք, դարա՛ն դործող ձեր զավակներին,
Վաճառեցիք խիղճ, պատիվ ծախեցիք,
315 Եվ աչք դնելով նվաղ գրպանին՝
Անամոթաբար հափշտակեցիք:

Այդ հարստություն, որ դուք պաշտում եք,
Ջեր ձեռից կըսողա, որտեա թե ժխպակ*,
Եվ անկման դանդակն անտեսը կըլսեք՝
320 Մա՛հ կըգուշակե՛ այդ տխուր դանդակ:

Ինչ որ ծնում է երկրիս երեսին,
Որս պիտի լինի լոկ ոչնչության.
Բարի՛ դործեցեր, ա՛վ արտասովորին
Հողանյութ որդիք ամբարշտության:

325 Բարի դործն է, որ մնում է պայծառ,
Որպես պարզ երկինք չբխավարվելով.
Փռչի է փոխվում ամուր որձաքար,

* Ժխպակ—ругать (ծանոթ. հեթինակի): [ругать=սնդիկ]:

Եվ կերթա բոլորն յուր ժամանակով:

- Բայց դժվարին է բան հասկացնել
330 Նոցա, որ կեղտին գերի են դառել,
Եվ ահա՛ ինչո՞ւ տխուր է հոգիս
Ե՛վ դժոխքի դեմ, և՛ լույս ծագելիս:

ՀԱԿԱՌԱԿ ԶԱՅՆԵՐ

- Եվ զուտ ոսկին է իշխան աշխարհի,
Եվ մեծ գործովյուն նա յուր մեջ ունի.
335 Նա յուր ծանրությամբ տիեզե՛րք է կշռում,
Դժո՛խք է ծախում, դրա՛խտ է առնում:

ԼԵՎՈՆ

- Ո՛վ դուք հայ մարդիկ, ո՞ւր ազնվություն,
Քանի՞ դիզել եք ասպականություն,
Չըկամիք սակավ սթափվել քնից,
340 Թափե՛լ ցեցերը, զարթնե՛լ դագաղից:

Վերին Պատուհաս ձեզ վրեժխնդիր.
Երկինք է հասել բողոքն Աղքատի.
Դժո՛խք ընդդեմ ձեր, անե՛ծք մահակիր,
Ուռչո՛ւմ եք դանձով, բայց ո՞ր խեղճերի:

- 345 Նըղվում եմ ես այդ պիղծ ճանապարհ,
Որով հասել եք այդ կարողության.
Որքան Աստուծո կանգնած է աշխարհ,
Յնիով լցնելու են ձեր դերեղման:

ՀԱԿԱՌԱԿ ԶԱՅՆԵՐ

- Ո՛վ կարող արծաթ, սի՛րտ մեր քեզ նվեր,
350 Դու մեզ տվեցիր այս պերճ սլափտներ,

Ե՛վ հանք, և՛ ակներ, և՛ դանձ սլատվական,
Բոլորը մերն են և մե՛զ սեփական:

ԼԵՎՈՆ

Սո՛ւտ է այդ բոլորը, և Հարստականն
Կարող է կոշել յուրյան սեփական
355 Միայն մի դագաղ, հրեք թիզ գետին,
Ուր որդ և ուտիճ կըլտիին մարմին:

Կամ թե մեռանեք մի այնպիսի տեղ,
Ուր խաբեության ունեիք աղբյուր,
Վա՛յ, առանց թաղման ձեր գեշը տղեղ
360 Ազոավներ, դայլեր կառնեն կիրախուր:

Կերթա ժամանակ... և ձեր դիակներ
Կըդառնան փոշի, բայց անփառք գործեր
Կըսպականեն օդ, միշտ կըթափառեն,
Ծնողներ յուրյանց սերընդին կըսպատմեն:

365 Անառակության ճանապարհներով,
Խեղճ չքավորի հացը կտրելով,
Դիզում եք առատ արծաթի թումբեր
Եվ ինչո՞ւ համար, աչքածակ դայլեր:

Արձան կանգնեցե՛ք, որին չըհասնի
370 Ոչինչ մարդկեղեն անափառություն,
Որպես արեգակ հրեք չըմեռնի,
Եվ այդ արձանն է Ազգասիրություն:

Այդ չնաշխարհիկ է այն սուրբ արձան,
Որին Ազնիվը դուխ է խոնարհում,
375 Որին բուրվառով խոստովանության
Ազնիվ թոռները խոնկեր են ծխում:

Անխարդախ պաշտոն, պատվավոր վաստակ,
Հասարակ օգտին անձնազոհություն,
Սոքա են կյանքի գեղեցիկ պսակ,
380 Եվ սոցանից կա՛խ բոլոր գիտություն:

Կարկուտ է ընկել Հայ աղգի վերա,
Թողե՛ք արշինը, ժամանակը չէ.
Թե սի՛րտ շունիք դուք, մեռա՛ծ անղգա,
Թե կամի՛ր, որ ևս ծանր հառաչի:

385 Բայց աղգի համար աշխարհ չեք եկած,
Կամակոր որդիք ժանգոտ Մամոնի.
Դուք ընդունակ եք, փորերով ուռած,
Լափլիզե՛լ աման և քամե՛լ գինի:

Եվ հետո, ո՛վ կեղտ, ո՛վ անմտության,
390 Վատենել քսակը, շռայլո՛ղ, և ո՛ւմ.
Մաշված, վաճառված աչն դեղեցկության...
Փափուկ մահճի մեջ... Ասողը կի ծոցո՛ւմ...

Ո՛հ, շատ-շատ օրեր դեռ պիտի սահեն,
Երբ Հայի արեն փոշուց կըվարթնի.
395 Դեռ ամբողջ դարեր պիտի անցանեն,
Երբ ազատություն ծառի պես կըբանի:

Եվ ազատություն... բայց ո՛վ այդ գիտե,
Ներկայի մեջ է գալոցքի հոգին.
Լա՛ւ է մեր ներկան, թո՛ղ պատասխանե
400 Դատարկածեն Հայն տարակուսողին:

Սովորություն է այդ ժառանգական,
Դատարկութենով կյանքը դրոշմի,
Եվ անպատվությամբ լցնելով գրպան՝
Մի-մի աննշան գերեզման մտնել:

405. Այսպէս են նորա կյանքը հասկանում,
Անբան կենդանուն հավասարվելով.
Նորա կորչում են գիճին անկողնում,
Որպէս սուլթանը յուր պիղծ հարեմով:

Ո՛չ զիրք, ո՛չ ուսում և ո՛չ կրթություն
410 Չունին նոցա հետ հաղորդակցություն.
Սոքա և գլուտերն լուսավորության,
Որպէս դաշտի մեջ զողանջող մի ձայն:

Բայց բոլոր կյանքը անօգուտ ապրել
Եվ ոչնչանալ սրպէս որդ կամ ցեղ,
415 Եվ այս աշխարհից նախատինք տանել՝
Հայն՛ք, ո՞վ այդպէս ձեզ ծանր պատժեց:



Շեշտե՛ց վերջին խոսք, և շեշտե՛ց կրկին,
Ավարտեց զբույց Լևոն ազգասիր,
Շատ կծու բաներ պատմեց Հարստին,
420 Բայց խուլ և համր էր նորա ականջներ:

Ճեմում է Հարուստն նույնպէս փառավոր,
Նույն ազահությամբ նա երազում է
Մթերել գանձեր միլիոնավոր.
Նորա ի՞նչ բանն է, որ Հայը մերկ է:

425 Նա սողալ գիտե Առյուծի դրան՝
Խնդրելով ճնշող կնուտից առաջին.
Արծաթով դնել զողակից իշխան,
Կաշառող կուրծքին ձգել ժապավին:

Մեր մեջ սահում է մեծ թշվառություն,
430 Ո՛չ որ չէ կարող մտածել յուր պիս,
Ո՛չ որ չէ հայտնում յուր դատողություն,
Որ չասեն նորան. «ա՛խ, դու սկերհս»:

- ինչպե՛ս սիրում եմ, ինչպե՛ս հարգում եմ
Առողջ զրույցներ անկեղծ կեռնի.
435 Ի՛նչ աղատությամբ և ինչպե՛ս խոհեմ
Բացատրում է գաղտնիքը սրաի:

- Շուայլ Հարստին չգիտե խունկ ծխել,
Անաղնիւ գործի ծախելով գրիչ.
Նա ճշմարտության ուխտել է լինել
440 Պարկեշտ առաքյալ, համեստ քարոզիչ:

Լուռ սենեկիս մեջ ձանձրացաւ հոգիս,
Արձակ օգի մեջ ճեմել է խնդրում.
Եվ ժամանակ է հանգիստ առաւ գրչիս,
Նա արգեն ճըռ... ճըռ... ոչի՛նչ չէ գրում:

- 445 Դուք տեսանում եք, որ ոճրս աղքատ,
Չունի ներքին կասկ, ներքին քաղցրություն,
Շատ տեղ խորթ դարձելած և անհարազատ,
Ների՛ր Հայկաբան՝ եռամե՛ծ գիտուն:

- Արդեն դպրության արհեստավորի
450 Շարժվում է գրիչն անսանձ ախտերով.
Խե՛ղճ մարդ. չըդիտե ի՛նչ բանն է բարի,
Ճշմարտության հետ պատերազմելով:

- Ճշմարտությունը լույս է կենդանի.
Ոչի՛նչ երեսփաշտ մրող կամ գրող
450 Նորա ճառագայթ ծածկել չէ կարող,
Եվ այդ ձի՛ր է մեր անկողնոպաւի:

- Ներեցե՛ք. գրիչս չէ հպատակում
Խրթին, խորիմաստ բանաստեղծներին.
Նա, քար ձգելով, ախանջ չէ դնում
460 Ճարտասանության պատվիրանքներին:

Թեև երբեմն սիրաբն գրավեց
Խրթին կանոնքը խրթին արվեստի,
Բայց զարգանալով՝ խելքըս շընդունեց.
Հետ ուղարկեցի. ապերա՛խտ որդի:

465 Խոստովանում եմ, ճարտասանաբար
Չըզիտեմ զրեկ ես ուտանալոր.
Դորա համար է, որ շրելա՛հառ
Պառնասի վերա շունիմ ես աթոռ:

Թե ոգևորեր ինձ նորա մուղան,
470 Որպես այլ Հայոց տողաշափներին.
Ո՛հ, այն ժամանակ որքա՛ն զանազան
Ա՛ղբ կըծախեի օրագրներին:

Հայիկից սկսած՝ երկար ու բարակ
Ես կըճառեի, սմարդի, անտաշ
475 Բիթմ թխելով, և նույնչափ արագ,
Որպես փուռնըշին յուր տափակ լավաշ:

Տաղեր, առակներ և խենթուխելառ
Ողբ, կական, երգեր կըկցկցեի,
Ե՛վ այնքան անմիտ, և՛ այնքան դժվար,
480 Որ ինքըս անգամ չըհասկանայի:

Եվ թարգմանությունք ուսաթաթար,
Թե հաճելի էր, և հայ-չինարեն՝
Ձեզ կընծայեի և և՛ս վատթար.
Այլ փրկե՛ա ըզմեզ, Հա՛յր մեր, ի շարեմ:

485 Ո՛հ, ի՛նչ հաղթություն. ամբոխը գողով
Ծունըր կըղներ: Ես կըփքվիի
Կորովի գրչով, իմ մե՛ծ հանճարով,
Պղտոր ջուրի մեջ շատ ձո՛ւկ կորսալի:

Ազատ արվեստի վարձկան-գահիճներ,
490 Ասում եմ հոգով պիղծ պաշտոնը ձեր:
Եվ կրգա մի օր,—պրոռոզով հարմար,
Որ ձեր հեա հաշվեմ, ձգելու եմ քնար:

Ապականվեցե՛ք և այսօր դոնյա
Գարշ հիշեցնեցով ռիսկալույթյան.
495 Այդ է ձեր վարձը, մի ես վարձ կա
Եւ ճաշակում եք—ջո՛ւրն մոռացուլթյան:

Բայց քեզ հանում եմ այս տխուր դասից,
Ո՛վ նոր հայախոս և ազնիւ մշակ,
Քեզ կարող էի անմահ փուշերից
500 Քաջ մարտիրոսի բոլորեւ պսակ:

Քնարիդ լարերն ազատ շարժվում են,
Երբ ազատ քո կամք, ազատ քո հոգին.
Այդպես սոխակներ ներդաշնակում են,
Հոու վանդակից, թիերի միջին:

505 Սրտիդ կսկիծը՝ կսկիծ է ազդի,
Եվ ո՛չ մի դիմակ կեղծավորության,
Գրչիդ վաստակը՝ մեծություն Հայի,
Թեև հայասերը են քո դավաճան:

Ո՛վ ազդի անդամ, հավե՛րժ հարդիկ,
510 Թո՛ղ մխիթարի կուրծքիս հառաչանք
Պայծառ ճակատքդ Հայրենասիրի,
Որի վարձն եղավ առկերա՛խտ զրկանք:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ IV ԳԼԽԻ

Հրաշագեղ Գարունը և Ամառը Հայաստանի: Վիճակագրությունը բնակիչների, և նորա թշվառությունը. հարստահարող իշխանքը: Ասիայի սարկությունը: Չայն վերանորոգություն: Լևոն Հայաստանի ավերակների վերա: Նորա ազդողական հարցութեղբրը ծերունի Հայաստանի հետ: Լեոնի վիշտը և հալոնաախրական զեղմունքը: Սահակ, Մեսրոպ, Խորենացի, Ղազար Փարպեցի և Ներսես Լամբրոնացի լսում են նորա մրմունջը և երևում են նորան. նոքա հանդիմանում են Լատին Քաթողիչները և Հայ Կղերք. առաջինների պարսավելի վարքը և երկրորդի անհողությունը: Նոցա ուղից և շքնաղ ճառը Կրոնի մեծության մասին: Ակադեմիա պահանջելը Մայր-Էջմիածնում: Լևոն, համոզվելով որ դործը առավել է քան թե խոսքը, խոստանում է այնուհետև, եթե նորից սիրտ ստանա, նվիրել յուր անձը դործի և մշակության:

Հեղինակի վերջաբանը:

Գ Լ Ո Ւ Խ IV

Իշխանն զողակիցն զորոց, ծառայից-համամիտն,
անբնորոզն իրաւանց...

Մովսէս Խորենացի:
Հաստ վաճառեալ ընդ «նոտի կենցաղոյս:
Մովսէս Խորենացի:

*Италия! Италия! о ты,
Кому судьба наследием несчастным
Дар роковой ерундала красоты!
О лучшеб ты не так прекрасна,
Зато сильнее!..*
(«СОВРЕМЕНИК» > 1859 г.)*

Դո՛ւ իմ սիրելի, կարո՞ղ ես փոքրիկ
Ճաշակել տնիստով մարտը բողկը.
Ստո՞ւյգ չէ, որ դու խոսքըս «Հայրենիք»
Շատ մեծարել ես, բայց տանի՝ երբե՛ր:

5 Ո՛ւ իմ մտերիմ, ես շատ լավ դիտեմ,
Որ սպասում ես, երբ ես կըսկեսեմ
Հարազատ երկրի վիճակը նկարել
Եվ ամենայն բան իսկապէս խոսել:

Արդարեւ, տեսանք մեր բուն Հայաստան,
10 Եվ Լեոնի հետ ահա՛ ճեմում եմ...
Բայց, եղբա՛յր, գիտե՞ս, տխու՛ր տեսարան,
Ես մի խորին ցա՛ւ իմ մեջ զգում եմ:

* Իտալիա՛, Իտալիա՛: Օ՛, բեգ.

Որքն բախաւ որպէս դժբա՛խտ ժողանդաՍլոն

Ճովաւապորակա՛ն սպարճ՛ է հաճճեալ:

Օ՛, ավելի լավ էր դու աղջկան տանելի ղինել՛ը,

Փոխարենո՛ւ ու՛նէր վիճել՛ը...

(«ԵՐԵՎԱՆԵՆԻԿ», 1859 թ.)

- Որպէս ապառաժ ծանր է իմ ցաւ.
 Նա ներգործում է որպէս դառն լիզի.
- 15 Եւ համարյա՛ կյանքըս դադարեցաւ,
 Որպէս և կյանքը անբախտ աշխարհի...
- Ա՛խ, աղո՛թք արա քո աղբի համար.
 Նորա վիճակը նախանձիւի չէ.
 Նա անպատասխան, որպէս փայտ կամ քար,
- 20 Նա լուռ, նա համբը... ա՛խ, նա մեռած է...
- Ես ման հմ գալի իմ ցաւից խեղդված,
 Բայց զարնանաղարդ տեսքը բնության
 Փայլում է այստեղ հրաշքով պսակված:
 Գովասանե՛մ քեզ, կտնաչ Հայաստան:
- 25 Զմայլի՛ր, բղմայլի՛ր, իմ միա՛կ ընկեր,
 Որքա՛ն շքեղ է բնակարանը Հայի,
 Զարմանալի չէ, որ Նախնիքը մեր
 Կարծեցին լինել դրախտն Եդեմի:
- Դիրքն Մոսկւայի քեզ գրավելով՝
- 30 Այնպէս կարծում ես, այլ երկիր չկա,
 Որ կարող էիր սիրել դու հոգով,
 Թեք ընկած պայծառ կանաչի վերա:
- Թե կամիս տեսնել Արարչապետի
 Հրաշագեղ գործը ու ճարտարություն,
- 35 Ե՛կ Հայոց աշխարհ. առաջին օրի
 Նա կառաջարկե քեզ գեղեցկություն:
- Ի՛նչ ակնահաճո տեսարաններով
 Առատաբաշխած են զաշտաւլացրեր,
 Ի՛նչ ոսկենկար բուսականներով
- 40 Խնկահոտում են այստեղ հովիտներ:

Կախված է դոհարն՝ ողկույզ խաղողի,
Ծորում է հյուսիս սաթի շիթերով,
Եվ սիրուն թռչնակ մի դադտագողի
Հյուսում է բույնը այստեղ մեծ հոգսով:

45 Փայլում է գեղին-կարմրագեղ ծիրան՝
Քողարկված կանաչ թփերի հովով,
Լցված է այստեղ ներդաշնակության
Նոր այդ ավետող կաքավի երգով:

Վառվում է չրքնաղ, ոսկեփայլ նուռը,
50 Որի նեկտարով արծաղվում է լայն
Թաթար խաների դրախտի դուռը,
Երբ անուշ բուրմամբ ծխվում է կայիան:

Հոյակա՛յ աշխարհ. այստեղ վառ սալոր,
Այնտեղ սերկեկլ՝ խոհարհած եղիւր,
55 Տերեխ տակից ժպտում է խնձոր,
Մի թուշը ոսկի, մյուսը կարմիր:

Ես երգ եմ երգում, դոհ է իմ հոգին.
Մեղմ խոխոջում են անհոգ առուններ:
Ինձ նկարում է նոցա ասլակին
60 Վառ այգեստանի քաջառողջ բերքեր:

Ե՛վ ճեղքված դուդման, և՛ շամամ նաբինջ,
Ե՛վ ոսկի վշատ, և՛ դեղձը բուրինջ,
Ե՛վ ելեկարոն՝ մեղրը ֆիշմիշի,
Ե՛վ խոշոր հակինթ՝ քաղցր հաչաբաշի:

65 Հեռու է մահը. ես կյա՛նք եմ շնչում:
Շարժվում են վարդեր կանաչ ոստերով,
Ե՛վ հոտ են բուրում, և՛ խունկ են ծխում՝
Զքնաղ տեսարան ինձ ընծայելով:

Թե Եվրոսպայի բոլոր մեծագնի
70 Պատրաստած յուզերն և օծանելիք,
Եվ անուշ ջրերն այն ասորժելի
Թափելիք այստեղ, այս շնաշխարհիկ

Վարդերի վերա, ո՛վ, ես չեմ սրտում,
Որ սոցա ամբրոս, սոցա վառ ողին
75 Հետք թողելու չէր մի ակնթարթում.
Ինքը բուրվելով կրմաներ ձեր հոգին:

Որպես մի աղջիկ նորարույս կյանքով,
Կըզրավեր նա ձեզ անուշ հոսանքով,
Այն պայծառ աղջիկ, որ շատ կաթոգին,
80 Ողբշնչում էր սիրածի կողքին:

Իզո՛ւր է, իզո՛ւր, թե խոսքով հարմար
Ցանկացի նկարել բյուրեղ ջրվիժներ,
Որ տգամանդյա կապելով կամար,
Սրսկում են այստեղ դալարուն մարգեր:

85 Բյո՛ւր պտուղների հաջողակ խառնված,
Բյո՛ւր ծաղիկների բյուր դունով հյուսված,
Թե՛ արձակ հովիտ, թե՛ ամացի ձոր.
Եվ ամեն տեղ ալզ զարդե՛ր մեղրածոր:

Պատվակա՛ն աշխարհ, ես չունիմ գրիչ,
90 Որով դուք քեզ քո մեծ նկարիչ.
Այո՛, Փարսեցի, մեծ է քո լիզուկ,
Երբ Ալբարատի տեսար մեծություն*:

Ո՛վ վերին Աստված, Դու պարգևել ես
Առատ ձեռներով այսքան բարություն,

* Հաղար Փարսեցի. իս մանրամասն նկարեց Արարատ նահանգի արգավանդությունը, որ շատ աղնաաված հասել է մեր ձեռք (ծանոթ. հեղինակի):

95 Բայց ինչո՞ւ, Անհաս, Դու խնայել ես
Պարգեւել սոցա և աղատություն:

Ինչո՞ւ ամեն թուի, թեև խիստ դաւար,
Դողում է, կարծես, բառիս ձեռից.

100 Խեղճիկ, ծածկվել է նորա ոսկե դար,
Խեղճի՛կ, դողում է նա արտասուքից:

Հաղիւ թե ծաղկած այստեղ մանկություն,
Խարշամած, տված է թուրքի սրին.
Տաք դիակներից թափում է արշուն,
Թուրքը երգում է՝ նոր վրե՛ժ Հային:

105 Քաղաքացու կյանք, այնքա՛ն հարկավոր
Մեծակշիռ զործի և զրազմունքի,
Երկյուղի տակ է. նա ամենայն օր
Ընդդեմ վառնդին պետք է զինվորվի:

Թույլ է օրենքը, պեթե, վերացած,
110 Հովանավոր չէ դուքսին բնակչի.
Ինքը՝ հովիվը, սպառազինած,
Պատասպարում է հոտը ոչխարի:

Մերկ ապառաժի վերա նա նստած՝
Հնչում է թութակ ախուր եղանակ,
115 Թե ինչպե՛՞ս կնոջ, դեռ նոր հարսնացած,
Տարավ գերության մի թուրք ավաղակ:

Մատաղ երեխայք ձեռքը պարզելով
Ճշում են անդոր. «Մեղ հա՛ց տուր, հայրի՛կ».—
Հայրը աչքերը երկինք ուղղելով՝
120 Գողում է. «Աստվա՛ծ, ա՛ռ կյանքս դժբախտիկ:

Այնտե՛ղ, Ողորմա՛ծ, ունիս օթեան.
Կըհանդի մարմինս. տաք արտասուքով

Կերգեմ սուրբ Անվանդ, և այս տրամության
Հովիտը կթողնեմ, ուր լի է փշով:

125 Ուր իմ հարազատք մեռնում են սովից
(Ո՛հ, ի՛նչ կրակ է ծնողի համար).
Մա՛յր մեր Մարիամ, Աղավնի անբիծ,
Ա՛ռ սրտիս կսկիծ և Միածնիդ տա՛ր»:

կղճալի՛ աշխարհ, անճար, չքավոր,
130 Հեծում է, կարստ մի կտոր հացի:
Քրտինք ճակատին, շարչարված, անվոր
Տանում է հարված վատ բռնավորի:

Թագավորում է բարբարոսություն,
Եվ մեծ հրկյուղ է ցերեկով շրջել:
135 Ո՛չ սրտի գութը, ո՛չ կաթնկցություն
Կարո՛ղ չէ կյանքըդ Երաշխավորել:

Այս Ասիան է. կրոնը Մահմետի
Սընուցանում է պատառող դաշկեր,
Որ խմեն արյունը քրիստոնեի
140 (Նոքա կստանան մատղաշ հուրիններ):

Այս Ասիան է. երավունք մարդի
Ոտի տակ ձղված և վիրավորված.
Նորա իշխողը՝ խավարը բանտի,
Նա մեռելո՛ւթյամբ միշտ դատապարտված:

145 Այստեղ Մեծավորն քալում է ազատ
Հպատակների սրտերի վերա.
Թշվա՛ռ ժողովուրդ, խոնարհած ճակատ,
Սպասավոր է հաճույքին նորա:

Անհատ է ձայնը մարդասիրության
150 Կեղտի մեջ սընած հին Ասիային.

Մութը շունի նշույլ լուսավորութեան,
Եվ Եվրոպայի անանց է հոգին:

Շաշու՞մ են զենքեր, ընկնում են զոհեր,
Մա՛հ է ընթանում թևերը բացած.

155 Վառողն տնայական... արճճն գնդակների
Փայլատակում են օդի մեջ վառված:

Ո՞ւր է օրհնքի դատականիքը:
Իմացե՛ք, աշտեղ օրհնքների շրկան.
Եվ կաշառված է իշխանի կուրծքը,

160 Թե՛ն մեծ պատիվ չէ այդ տերութեան:

Բարօրությունը հասարակ ազգի,
Եվ վաղերականն ապահովութեան,
Վերին նըպատակն այս պետք է յինի,
Տապաճակ Ուստի՛ն՝ մե՛ծ դաշնակցութեան:

165 Թե ժողովուրդը հանձնեց մեղ յուր կյանք,
Յուր սուրբ իրավունք, յուր կամք ու հավատ,—
Ո՛հ, ի՛նչ սև դործ էր, և ի՛նչ ժանտ գրծանք,
Թե չըստահինք այդ ուխտն անարատ:

Այդտեղ պիտո էր խելույն կրակվեր
170 Մի սարսափելի ռեակցիոն...
Այդտեղ մեղավորն պետք է խորտակվեր,
Որ նա ձեռնարկեց գործ մի անկանոն:

Այդտեղ ժողովուրդն է այն սուրբ առաված,
Որի արարքին չըկա մի բողոք.
175 Նա պահանջում է կյանքը, պահ տրված,
Եվ այդ ուրանալ չէ կարող ո՛չ ոք:

Ուրե՛մքն թրեր, ուրե՛մքն սրեր
Թող հանդիսանան այստեղ դատավար,

Թո՛ղ թափվին անպարտ արյան առունհր.
180 Դա անմա՛հ գործի է ավետալոր:

Բայց, ո՛վ Ասիա, ի՞նչ է քո համար
Այս աղատության կենդանի քարոզ.
Մեռած եք աղգիր, և չեղ բռնաբար
Հարստահարում է թշնամին դոռոջ:

185 Այս վիճակի մեջ է այժմ Հայաստան.
Այսպես տեսնում է ցանկալի աշխարհ
Զեղ ծանոթ կենն: Նա թափառակյան
Ուղղում է այս դեհ, այն դեհ ճանապարհ:

Վաստակած է նա, քրտինք հրեօհն.
190 Ո՛հ, ի՞նչ քրտինք առանց ջերմության.
Դարձնում է հրեան անբախտ աշխարհին,
Բռտիում է առատ ծով կարեկցության:

«Գեղեցի՛կ աշխարհ, դու Հայո՛ց աշխարհ՝
Լքցված, ողողած, դառն արտասուքով,
195 Ուրբա՛ն խեղճ ես դու, և որբա՛ն թշվառ
Արյունաշաղախ տեսարաններով:

Ողջունք եմ բերել քեզ ես Հյուսիսից,
Գուցե, ո՛չ առանց դառն արտասուքի,
Բո՛ւլլ տուր, ո՛վ մալք իմ, հաղա՛ւառ հողից
200 Օծանեմ մարմինս՝ հարությո՛ւն առնի:

Քո մեջ ծաղկում է լիության պսակ,
Բոլորն պարզեել է քեզ բնություն.
Բայց, ո՛վ քաղցրաշունչ Հայաստան հողչակ,
Ինչո՞ւ Հյուսիսի շունիս կրթություն:

205 Ինչո՞ւ քո որդիք, այնքան կամակոր,
Գրկել են խավար, որ կորուստ ունի,

Ինչո՞ւ չեն զարթնում քնից դարևոր,
Որ կենդանության նշույլը ծաղի:

210 Ես քանի՜ անգամ երկնքից հարցրի,
Քանի՜ աղոթքով դեպ երկիր դարձա:
Ասացի՜ք դուք ինձ, ո՞ր Բռնավորի
Շարժեցա՛վ ձեռք Անպարտիդ վերայ:

215 Եվ շունի՞ս արդյոք ոչինչ զոռություն,
Հիվա՞նդ ես, առա, կորո՞ւտ օրհասի:
Եվ ո՞վ խանդադեց քո վառ մանկություն,
Լուսի՞ն: Մահմետի, թե բա՞րքը Հայի:

220 Եվ մի՞թե ոչ ոք քո զավակներից
Փայլատակելու չէ՞ սուսեռ ձեռին,
Փոթորի՞կ, հրդեհ՝ վերավոր կուրծքից
Անվախ թափելով սոսիսը՝ գնդին:

Պատկառելի՜ կին, մա՛յր մեր չհառհար,
Այրիության մեջ անպատիվ եղած:
Աչքերում արյուն, մաղե՛րն անհարգադ...
Աստաղակո՛ծ է, անբո՛ւյժ խոցոտված:

225 Մի վե՛ր կաց, կանգնի՛ր, աշխարհ Հայաստան,
Մի թա՛փ տուր ուժով, թո՛ղ ճեղքվին կապանք:
Ահա՛ քեզ արյունն իմ նվիրական,
Թո՛ղ ցողեն դաշտերդ փրկության հոսանք:

230 Շնչեց փոթորիկ, օտար ալիքներ
Եկան, խեղդեցին քո կյանքի տապան:
Քանի՜ սիրելի՜, հարազատ հույսեր
Փլատակվեցան և անդա՛րձ կորան:

Այստեղ Հայի կյանք... չբկա Հայի կյանք,
Այլ կա մի կապանք, մի անվե՛րջ կապանք...

235 Ո՛չ լույս, ո՛չ ծաղիկ մի կենդանության...
Ցավեցե՛ք, մարդիկ, ցավի՛ր, Հայաստան:

Այստեղ ձգվում է, կանաչից դրկված,
Մեծ անապատը թանձրը խավարի,
Ուր չեն դադարում մահվան աղմուկից
240 Սև սողավները գունաթափ կյանքի:

Փակում եմ աչքերս... ո՛վ տխուր հանդիս...
Եվ ահա՛ ցնորք հաղար մի տեսակ
Կիտվում են մի-մի սկաների սկիս:
Ահա՛, նոր երկիր... նոր հրապարակ...

245 Տաճարք, քաղաքներ ավեր ու կործան,
Ցանուցի՛ր նշխարք հսկակապության,
Եվ Ռուբենյան ջարդված դայիսոն...
Սոքա կաղմում են մի տրտում թատրոն:

Եվ տեսանում եմ. սևադղեստ մարդիկ
250 Մոտենում են ինձ վառած ջահերով.
Նոցա բերանից տխուր մեղեդիք
Հնչում են թաղման վերջին հրաժեշտով...

Այդ ոգիզդյաց սրդիք հնության,
Որոնք յուրյանց կյանքն աղնիվ վաստակով
255 Զոհեցին աղգին և տաժանական
Աշխատութենից մեռան. անխռով:

Թե ո՛ր, թե դիշե՛ր դործի պարապած՝
Դոքա հասկացան խորհուրդը կյանքի,
Որսկիս քաջ մըշակ, դրիշ ձեռն առած,
260 Պատշաստեցին կյանքն հարազատ աղգի:

Սիրով սիրեցին անգին հայրենիք,
Եվ Հայի անուն շատ մեծարեցին,

Մինչև մեր թախիժ և դառն մեղեդիք
Գեթեղմանների խորքից լւեցին:

- 265 Մինն այդ Ծերերից, առավել տխուր,
Մի աղբու, հզոր, աղնիվ աչքերով,
Բռնում է ձեռիցս և, որպես մի սուր,
Խոցում է սիրտըս կծու խոսքերով:

- 270 Եվ հառաչում է, որպես փոթորիկ,
Եվ մի հեծեծա՞նք՝ այնքան ցավագին.
Նա պարսավում է անարժան որդիք,
Որոնք մեծ կորուստ տվեցին աղղին:

- Նա պարսավում է Հոսմ արեղյան,
Ու ցավատառեցին հոտը Քրիստոսի,
275 Որ աղմըկեցին սիրտ ժողովրդյան,
Խաւար ածելով անընդդիմ:

- Նա պարսավում է և ուրիշ բաներ,
Եվ ուրիշ մարդիկ, և՛ շատ աղաւտներ...
Բայց, որ ընդհանուր շրժադի հերձված,
280 Թո՛ղ այս իմանա ծածկադէտ Աստված:

Եվ ահա և ա՛յլք միավորեցան.
Իսահակ, Մեսրոպ, Մեծ Ներսէս, Ղաղար,
Եվ աղատախոհ Ներսէս Լամբրոնյան,
Կարծես հընչեցին մեղ անմահ մի ճառ:

- 285 Մի մեծ գաղափար և մի մեծ հանճար
Այդ խոսքերի մեջ բացահայտեցավ.
Թեև չըգիտեմ կրրկնել ես հարմար,
Բայց այսպես իմ մեջ տըրավորվեցավ.

- «Կըղե՛ր, մի՞թե ձեզ մի սև պարսավանք
290 Հասանելու չէ սեփականություն.

Ինչո՞ւ թըշնամուն հայրենի պարծանք
Սախեց ձեր եղեռն ազգադժուրքուն:

Կղե՛ր, ի՞նչ անուն ձեր դործի համար
Էարող են ձեզ տալ զալոց թոռները.

295 Ո՞չ անփառունակ ամոթ դարեց դար
Նըշավակելու են ձեր օրերը:

Կղեբիկոսի սաղմոսերգություն
Փոխանակել է Կուրյան կանչյուն.
Մեղքի վարագույր, սիրած վարպերով,
Ծածկել է նոցա ախտառ թևերով:

300 Կղե՛ր, ո՛վ Կղեր, դուր ավեր ազգին
Բերում եք միայն և ո՞չ փրկություն.
Եվ ուրախ է ձեր մեղավոր հոգին,
Նրբ պատարագ է և մեծ բաղմություն:

— Մոմե՛ր տնկեցե՛ք. այնտեղ փառածի
305 Կախած են պատկեր Հրաշագործների:
— Իմաստակությո՞ւն. Աստուծո առջև
Հնդունիլի չէ դո՛հն խավարյալի:

Խաչմամբույր բերե՛ք, և անգին զանձիր
Կրպատրաստե ձեզ օրն ավետարհր.
310 — Գո՛րծ քրեական,— և երեք շանթով
Գոռում է երկինք, բայց դուր անվըրդո՞վ:

Պղծեցե՛ք առատ, սակայն: Նույն չափով
Մեղա՛ ասացե՛ք, և ձեզ փրկություն.
— Մեղապա՛րտ դրժանք,— և ստե՛վ գլխով
315 Կըձգե անունդ ձեզ արդարության:

Եվ ո՞ւր տեղից արդ հեթանոսություն,
Ո՞ր դժոխք գորանց ձեզ ավանդեցին.

Ա՞յդ է վերամբարձ Քրիստոնեութիւն,
Ա՞յդ ձեզ ավանդեց Որդին Միածին:

- 320 Կղե՛ր, ո՞ւր է ձեր անբաղդատ պաշտօն,
Ո՞ւր ծիրանածին Քրիստոնեութեան,
Ընչառիւ մաքղի՛կ, դուք շունիք կրօն,
Ծե՛ս է ձեր հաւատ՝ պտուղ կուրութեան:

- Կրօնք ծե՛ս չէ և ո՛չ կույր հաւատ,
325 Նա ընթացի է ամեն կուրութեան,
Կրօնք սեր է, հոգի անաբաւ,
Թի մեր շինեկներ մի նշաւք դիտութեան:

- Կրօնք կյանք է ամբողջ մաքրութեան,
Որ միշտ ձգտում է բերի անվախճան,
330 Դեպ ալն էութեան անսահմանափակ,
Որին կոչում ենք Աստված միայնակ:

- Նա իմ հոգու մեջ պետք է գտանի
Մի անխառն կյանք և խաղաղական,
Այգաւիղ բռնավարն նույնքան անզոր է,
335 Թե փականք դնեն իմ աղատութեան:

Ո՛վ աստվածաբան, ուրեմն դարձիր
Պարզ երկերի աւակ ճշմարիտ կրօնի,
Բա՛ց սրբաւիդ դուռք և նոր օ՛ղ շնչիր.
Քո մեջ կրծի մի ամբողջ հոգի:

- 340 Ասացին նոքա և անհետացան,
Դյութող երազից հս սթափվեցաւ.
Հիշեցի խոսքերն ալն անմահական,
Նո՛ր կրօն դգացի, ալլապետ ուտա:

- Քանի ծաղկած է մեր մտավոր կյանք,
345 Նույնչափ և սիրտ է մեր սերն դեպ Աստված,

Նույնչափ բարեպաշտ հոգու աղաչանք
Տալիս ենք Նորան մեք համեստացած:

Բարձրացի՛ր հոգով դու Կրօնուսույց,
Քեզ շրջապատող խավարից մուտք.

350 Մեծ Զորութունն այն աշխարհակառույց
Քննելով քննի՛ր դու հայտնաբարբառ:

Եվ այն ժամանակ դու կըճանաչես
Ընդհանուր կարգը բոլոր բնության,
Եվ երբեք խղճիդ մեղանշելու շես:

355 Այսպես թո՛ղ լինի այժմ Աստվածաբան:

Վարդապե՛տ, չկա հակառակություն
Գիտության մեջը և սուրբ Կրօնի.
Դոքա են մշակե այն ամենարկուն,
Որ բարվորում են ներքին կյանք մարդի .

360 Դոցանով միայն թաղամորություն
Կարող է մնալ անխախտ հավիտյան.
Ըստ որում մարդուս ընչասիրտություն
Հերքում է ազատ Կրօնը սրբազան:

Եվ այն ժամանակ ոչ ոք չէ ասում,
365 Թե պետք է խիղճըդ լսեր ճեսերին.
Սրտիդ մեջ մաքուր Կրօն էս ըզրում,
Եվ դո՛ւ ես աղնիվ Աստուծո որդին:

Սրտակից Ներք, կրօնի հոգին,
Շաղկապում է մեզ, որպես հաշտ եզրույր,
370 Բայց այն սնոտի Հավատն առաափին
Խախտում է այդ կասյ, այդ հոգու տաճար:

Եվ այդ տեսնում ենք մեր մեր օգիտով՝
Մարդիկ միմյանց դաշկեր ձեռացած.

Այլ մտածողին դարան դործելով՝
375 Պղծում են դորա սուրբ սիրո Աստված:

Ճշմարտն ասեմ, այդ պարոնները
Չբզիտեն պաշտել և ոչ մի աստված.
Դորա պաշտում են յուրյանց ախտերը,
Եվ շունին ոչինչ սե՛ր հասարակաց:

380 Ո՞ր Կրոնն է լավ և որքա՞ն բարի
Պատրաստում է նա հասարակության.
Արդյո՞ք ա՞յն, որ խիղճդ առանց երկյուղի
Բողոմ է պաշտել Աստվածն անվախճան,

Որ ազատապես քո հոգու վիճակ
385 Բարեկարգում է և կյանք մարդկության,
Որ ուղարկում է յուր սուրբ արեգակ
Բոլոր դավանող ազգին բանական:

Թե՞ այն Կրոնը, որ անհաշտ ձևով
Սիրում է հերձված և քակտիչ սերմեր,
390 Չար նախատակի դործի դառնալով՝
Գրգռում է մեղ, ճնշում խիղճը մեր:

Ա՞յն Կրոնն արդյոք, որ թափեց այնքան
Արյան առուններ և խեղդեց մարդիկ.
Հղացավ յուր մեջ սաղմն առնելության,
395 Որ մեղ գիշատիչ առնե թշնամիք:

Սուրբ եկեղեցու Սեպան սրբության,
Կարծես, փոխվել է բեմ թատրոնական.
Այգտեղ աչքըդ է միայն շրջշրջում,
Բայց, քրինտոնյա՛, սիրող ի՞նչ է դգում:

400 Տեսե՛ք, բաղմեցավ Քարոզիչն ահա՛.
Արդյո՞ք կամի՞ նա մեղ ուսուցանել,

Որպէս Քրիստոս սեղանի վերա,
Եվ մեր սրտերը հեղութեամբ լցնել:

- Արդյո՞ք ճառի մեջ պիտո՞ւ է փայլի
405 Ամենագրկող սիրո մոծութիւն.
Եվ կյանքի կուտքը շքուիտի պաշտի,
Որ հանդիսանար Քրիստոնեական:

- Սակայն, ի՞նչ է միտքդ, ո՞վ դու Հոհաոր,
Ի՞նչ պիտի տա մեզ քո երկար քարոզ.
410 Այդ հայտնի է քեզ, ո՞վ Աստուծո՞ւ հղոր,
Այդ սնոտի ախտ և գործ է դռնո՞ղ:

- Քե հայերի մեջ կրօնը ծաղկած էր,
Մեր տասնիննորորդ լուսավոր դարին
Տեսնելու չէինք վատ Միսսիոններ,
415 Որ Հայի խիղճը բռնաբարէին:

Քե Հայերի մեջ կրօնը ծաղկած էր,
Որպէս դիտութեան այգի պաշարեր,
Գործ պիտի գործեր Հայոց արեւելան,
Եվ ո՞չ սերմաներ որոմ չարութեան:

- 420 Զէ՛, մեզ պիտո՞ւ են ուսումնարաններ.
Այլ հնար չըկա սորա փրկութեան,
Ազգային դպրոցը և պանսիոններ
Կրժածէին այդ ցեղն, այդ հոգու զնդան:

- Ուղիղ վարժապետ, ուղիղ մտածող,
425 Դաստիարակի՛չ մանուկ սերբնդի,
Ազգի պիտույքը հոր պէս հագացող.
Հառաջ քան դպրոցն ա՛յդ պետք է լինի:

Ուսո՞ւմ և ուսո՞ւմ մեզ հաւակալող է,
Ուսումը լինի թո՛ղ մեր թաղավոր.

430 Ուսումը Հային թո՛ղ բուսուցանեն
Մի բարի վիճակ և կյանք փառավոր:

Ակադեմիա հոգևոր կյանքի,
Մի մեծ ասպարեզ, մի վերին Միոն,
Որ արձակ բացվիր դռներն երկնքի,
435 Քրիստոնեության փայլե՛ր հորիզոն:

Ակադեմիա՛ Մայր էջմիածնում,
Նախագահ Վանքի գավթին ու դրան,
Ուր ե՛ր է գալի այս ներկա օրում
Ընչասեր արյուն, ախտեր անարժան:

440 Քանի՛ դար անցավ, և մինչև այսօր
Զունինք մեք դպրոց՝ այդ բանն առաջին,
Գումար կազմեցավ շատ նշանավոր,
Նորան սուրբ Հայրերն անպսուղ արեցին:

Խեղճ ժողովուրդը յուր հետին լուման
445 Բերեց Աստուծո, դանձանակ ձգեց,
Հոգևոր ուսում չըտվեցին նորան,
Նա չըմտածեց և չըբողոքեց:

Հասավ ժամանակ. մեք բողոքում ենք.
Մեք ազգի անդամ և երեսփոխան,
450 Ակադեմիա մեք պահանջում ենք,
Պահանջում է ազդ, թեև կիսաձայն...

Ի՞նչ օգուտ կամ դործ հառաջ բերեցի:
Եվ այդ կարելի, և ո՛չ հրազ աչդ,
Միայն պիտո էր խնամք և վաստակ:
Կղե՛ր, ո՛ւմ ես դու լարում որոպայթ,
455 Կղե՛ր, քո տունը կործա՛ն, փլատա՛կ:

Ո՛վ անբախտ Լեոն, այսքան շրջիցի,

Ո՛ւ Հայ, բո ցաւելով արդեն մաշեցա,
Ոչինչ փրկություն ցաւիդ չըտեսա:

- 460 Բայց իրավի է. ոչինչ անապատ
Չէ կարող բերել պտուղ անարատ.
Հառաջ պիտի է նորան: Բարվոքել,
Եվ ապա առատ հունձի սպասել:

- Որքան ցանել ես, նույնքան կը հնձես.
465 Այս մի օրերն է համաշխարհական.
Չո՛ր է, ցամաք է Հայի ասպարիզ,
Եվ դեռ չի ծաղկել Մառ գիտութեան:

- Ուսման սերն է, որ մեզ մշակում է
Մտավոր դաշտը, հոգու անդաստան.
470 Եվ առանց ուսման մեր կյանքը նույն է,
Բիււն շարժութեամբ կապված զերեզման:

- Ուրեմըն ուսի՛ր, ուրեմն մտածի՛ր,
Քննի՛ր խնդիրը խորին հայադրով.
Իրական կյանքը իմաստասիրի՛ր,
475 Ասածդ հաստատի՛ր հաղար փորձերով:

Մեծ օգուտ ունիս և մեծ հետեանք,
Եթե ասածիդ գործը հառաջի.
Գո՛ւրծ աշուհետե, զո՛ւրծ և աշխատանք,
Ասածըդ գործը թո՛ղ վառձատրի:

- 480 Ես շատ խոսեցի, բայց բիշ գործեցի,
Գուցե, խոսքերըս ունայն դնադին.
Աստված տա, որ սիրտս նոր հուսով լցվի.
Այդ օրից կյանքըս կըտամ ես գործին:

- Առատ է հունձը լուսավորութեան,
485 Բայց մեք մշակներ շունինք հնձելու.

Կրթության գանձով լի է Եվրոպան—
Դա՛նձրդ մեզ սկսող է առնել ձեռնառու

- Ա՛ղբ իմ, ո՛ղջ մնաս, և հս կաղոթեմ,
Որ քո բազուկներ քեզ հարուցանեն.
490 Ես Մեծ փրկության Ջատիկը կրտոնեմ,
Երբ Հայերն աղա՛տ... մի օր աղա՛տ են:

- Եվ ահա՛ Լեոն, ի՛մ ընթերցողներ,
Վերջ դրեց արդին ծանր արկածքին.
Նորա սիրտն լցվեց դառն մտածմունքներ,
495 Որ նա չկարաց թավալել Ջարին:

- Բայց ձգած է սերմ. թո՛ղ ծլեն, ծաղկեն
Այդ գաղափարքը հոյակապ դործի,
Թո՛ղ Հային մի նոր կյանք առաջարկեն,
Այդ կյանքի հունձը թո՛ղ առաա լինի:
500 Նա ձեզ թողնում է երկար միջոցով,
Այո՛, շա՛տ երկար... բայց ո՛չ հավիտյան.
Մեկնեցե՛ք ձեր ձեռն Լեոնին սիրով,
Ցանկացե՛ք նորան օրեր հանգստյան:

- Թեև խանդարեց նա ձեր հանդիսող,
505 Բայց այդ խանդարումն չէր թշնամական.
Նա ցույց տվեց ձեզ յուր սրտի վիշտը,
Կամեցավ Հայիդ լույս պայծառության:

- Նա չըզուկեց ձեզ, և այդ կարող չէր.
Լավը միշտ լավ է, ասում էր Լեոն.
510 Յրվեցե՛ք խավարն, որ լույս ձեզ ծագեր,
Այսպես բո՛ղ լինի ձեր կյանքի կանոն:

Երբեք չըզգացի անքան տրամուլյուն,
Երբ Լեոնի հետ հս բաժանվեցա...:

Ա՛հ, մի կապարյա ճնշող ծանրություն
515 Եկաւ և նստեց իմ կուրծքի վերա:

Ես Լեոնի հետ ճանապարհ զնալով
Իմացա, որ կյանքն չէ մի զբոսանք.
Այլ պատերազմ է լի փորձությունով,
Ուր Նանաւակի բաժին է գրկանք:

520 Ես սովորեցա ուղիղ մտածել,
Հասնաւոյն ազգիս արատքը գրել,
Եվ զոմասանքից սաստիկ մախելով՝
Ուտա առաջին փշրել հարվածով:

Ես արհամարել գեղեցիկ ուտա
525 Նոցա, որ գիտեն երկդիմի լինել,
Խիղճը դնելով արժաթի վերա,
Լկտի սատանան՝ հրեշտակ անվանել:

Ո՛չ տխուր ցնորքը պատմասիրության
Շարժառիթ էր ինձ այս գործ ձեռնարկել,
530 Ո՛չ անմիտ խոսքերն ինքնազուլության,
Ինչպես սովոր են հիմարք կակաղիլ:

Կամ ձգտողություն մի նախատելի,
Որին հավան է սեւորես հոգին.
Ո՛չ, ո՛չ, չեմ սրտում—կախադա՛ն շարին.
535 Սիրելի՛ք, ախտ չէր այս փառամուլի:

Այլ ազգիս վիճակ, տխուր բախտն Հայի
(Եվ այստեղ խիղճըս ունիմ ինձ վկա),
Գրգռեց գործս այս. և ողջունեցի:
Ներկ՛ր, քնթերցո՛ղ, ես ամիս՛ն հասա:

540 Ա. փի վերա հմ, Մանո՛ւկ նորածին,
Բարի՛ ճանապարհ, ժա՛մ է թոթովել.
Կեցցե՛ Աղգասերն: Ողջո՛ւյն Ոսոխին.
Մեղ խաղաղ հոգով հա՛րկ է հրաժարվել:

ՎԵՐՋ «ԼԵՎՈՆԻ ՎՇՏԻ»

1864 թվից

ԶԱՆԱԶԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻՄԱՂՈՒՇԻՔ ԵՎ ԻՏԱԼԱՅԻՔ

(Հիշողություն դեպ ի անցածք)

I

- Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ Իտալացիք,
Ձէ թնդում քաղցր երգեհոն,
Ինչո՞ւ, քնքուշ Իտալուհիք,
Թողել եք ձեր պիանոն:
- 5 Մոռացել են դոքա, տախ,
Փափուկ սևուր կանացի.
Սրտում վրեժ, կտրիճի պիս
Դիմում են վրա՜նք ոսոխի:
Ուրախ տան մեջ, նույնպիս կովում
- 10 Կանգնած են հեղ և հպարտ,
Գնդակներին կուրծք են ուղղում,
Եվ շրթունքից չէ՛ գնում վարդ:

II

- Ջարմանո՞ւմ եք, ինչ ասում եմ.
Թե դուք նոցա տեսնեիր
- 15 Խաղաղ օրով, երբ քաղցրագիմ
Բռնած կիթառն գեղեցիկ,
Փափուկ մատներն արծաթելար
Նվագարանին դիպչելով՝

- Պարտեղի մեջ ծաղկադուլար
 20 Դուք կլսեիք անխռով
 Սիրո ձայնը, սիրո հոգին՝
 Հյուսած սրտի թելերից.
 Սիրե՛լ գիտե իտալուհին,
 Զրկված բոլոր աշխարհից:

III

- 25 Շուրջ ճակատով շուշանագեղ
 Ծածանվում են թուխ մազեր,
 Սև սաթի պես հոնքեր շքեղ,
 Վառ ասարղի ջուխտ աչեր:
 Դուք լսեցե՛ք, երբ զրուցում են.
 30 Ամբողջ դրախտ, փափկության
 Զեր սրտերը կախարդում են,
 Որպես տավրդն էօլյան:
 Եվ ոսոխի գոռոզ հոգին
 Մի՞թե չպետք է նվաճի,
 35 Եվ հաղթության արմավենին
 Դոցա առջև տարածվի:

IV

- Իտալուհի՛ք, և ձեզ նման
 Արևելքում մի անգամ
 Զեր քույրերը զինվորեցան
 40 Թշնամու դեմ անդգամ,
 Արյան գնով Հայաստանին
 Գնեցին նոքա փրկություն
 Եվ թաղեցին հողի ծոցին
 Անմեղ ծաղկած կուսություն:
 45 Մեռան նոքա. բայց կմեռնի՞
 Նոցա գործի հաղթանակ:
 Դուք դեպ ի՞ դաշտ, մեք կենդանի
 Ունինք նոցա հիշատակ:

- Իտալիա՛, աշխա՛րհ փառքի,
 50 Դու, քո կուրծքը զրահով
 Ամրապնդած, հաղթանակի
 Կամիս պսակվել դափնիքով:
 Մի՞թե իսպառ պետք է ճնշվի
 Այդ աղղային զորություն,
 55 Եվ առվի պես արյունդ թափվի,
 Հերոսներիդ սուրբ արյուն:
 Մի՞թե ձեռներն, մի՞թե սրեր
 Քո ոխերիմ թշնամու
 Պետք է բերեն քեզ նոր ավեր,
 60 Եվ ստրկանաս դարձյալ դու:

VI

- Ինձ ասացի՛ք. ո՞վ ձեղանից,
 Որի մեջ մարդու սիրտ կա,
 Զխեղգվելով արտասուքից,
 Կարող է մնալ անղղա՝
 65 Տեսանելով այս ողբալի
 Սրածության ավերած
 Եվ սրբությունն Իտալիայի
 Նշավակով անարգած:
 Անիծում եմ շար ժամանակ,
 70 Նրբ Բուրբոնը գիշատիչ
 Տնկեց այստեղ յուր դրոշակ՝
 Եվ խաբերա՛, և մառնի՛չ:

VII

- Մի կա՛մք, մի շո՛ւնչ ձեզ օգնական,
 Առե՛ք սուսեր, և հառա՛ջ.
 75 Դուք սիրտ ունիք ասպետական,
 Հարձակվեցի՛ք ձախ ու աջ:
 Աղնիվ գործին ինքը Աստված
 Ուղարկում է յուր վահան:

- Իտալիա՛, փա՛ռք անմոռաց.
80 Կթնդա ձայնը փրկության:
Նորից, նորից անուշահոտ
Կարձակվի քո մրտենին,
Նոր արշալույս, նոր առավոտ,
Եվ ավետյա՛ց ձիթենին:

VIII

- 85 Եվ անցածիդ գեղեցկություն
Յուր դագաղից կդարթնի,
Միայն ավե՛ր և պղծո՛ւթյուն
Ալստրիան կհնդունի:
Իտալիա՛, դու դարավոր,
90 Եվ կեցցե՛ն քո զավակներ,
Իտալիա՛, հս հոգևոր
Բերում եմ քեզ իմ տաղեր:
Եվ Հայի մեջ կա կենդանի
Ոգատության արձագանք,
95 Եվ թո՛ղ չասեն, որ Հայն չունի
Ո՛չ ազատ կամք և ո՛չ կյանք:

1864 թվին

ՄԻՋԻՆ ՏԻԳՐԱՆ

I

- Տիգրա՛ն, փառահեղ Հայոց թագավոր
Եվ աշխարհակալ անթիւ ազգերի,
Ո՛ւր է կալվածքը քո հանդիսավոր,
Ո՛ւր է պետութիւն քո հրաշալի:
5 Ո՛ւր Տիգրանակերտ, մեղ պատասխանի՛ր,
Այդ ճովս քաղաքը՝ առլցած դանձով,
Որ հափշտակեց բազուկդ հաղթակիր
Եվ մի հազվագյուտ դարգարեց հրաշքով.
Ո՛ւր գնաց, ասա՛, քո կարողութիւն:
10 Դու վե՛ր կաց, կանգնի՛ր, ի՞նչ ենք տեսնում.
Այստեղ փլատակ, այնտեղ պղծութիւն,
Միայն բուերի ձա՛յն ենք մենք լսում:

II

- Ո՛ւր արենարբու կարող քո սուսեր,
Որով ճնշվեցավ Փոքրը Ասիան.
15 Մեր շենք գտանում անդամ ինչ ստնձեր,
Բայց թե ավերակ տրված կորստյան:
Եվ դո՛ւք, փառասեր որդիք Հռոմա,
Դո՛ւք, ո՛վ Լուկուլլոս, Կռաս, Պոմպիոս,
Ո՛ւր ձեր քաջութիւն ստակը դափնյա,
20 Որով պճնում էր Հռոմը դռող:
Դուք խրոխտալով թափեցիք արցուն,
Ծածկեցիք դաշտերն փշրած զինքերով,

Որ այսօր մի ծանր և մի հավերժ քուն
Ամփոփե ձեր փառք դադաղի փշով:

III

- 25 Ահա՛ ձեր զինքի մեծ հանդիսարան,
Ուր ժողովելով վառ լեզեոններ,
Կամեիք նվաճել ղորավոր Տիգրան
Եվ նորա վերա տարածել սաւիհք:
Այստեղ Միհրդատ խորտակված թույնով,
30 Այնտեղ Բարդապիրան հաղթության փողով,
Այստեղ դուք իշխան և հրամայող.
Բայց այժմ տեսն'ք... բլուրներ բարձրացած,
Շիրիմներ ճնշված... այստեղ և՛ հաղթող,
Ե՛վ տեր, և՛ ծառա մի հողով ծածկված,
35 Ե՛վ Հայն, և՛ Պարթև, և՛ Հռոմայեցին
Նո՛ւյն անարդ կորուստը ընդունեցին:

1864 թվին

2 հունիսի

ՄԻՀՐԴԱՏ

I

- Ահա՛ զեղեցիկ մի թերակղզի
 Լի հարավային տեսարաններով:
 Աչքիդ առաջև կապույտ դաշտ ծովի.
 Դաշտը ծածկված է անթիվ նավերով...
 5 Եվ հս տրտում եմ, բայց իմ տրտմություն
 Անհետանում է չգիտեմ ինչո՞ւ.
 Ճակատս սլարդեցավ, և ուրախություն,
 Տեսն՛ք, գալիս է, կարծեմ, այցելու:
 Ծանոթ է այդտեղն մեզ պատմութենից.
 10 Ալևոր դարերն շեն համարձակվի
 Զնջիլ հիշատակն երկրի երեսից
 Եվ ավերակի ոտի տակ գնել:

II

- Այստեղ Պոնտացին՝ փառավոր հերոս,
 Նենգություն նյութը կարող Հոռմի,
 15 Մեծ հակառակորդ, որով կեսարոս
 Չկարողացավ ստանալ դափնի.
 Այստեղ Միհրդատ, նորա լեգեոն,
 Պատերազմի փառք և բախտի հանճար
 Այստեղ մթնե՛լ է դոցա հորիզոն,
 20 Եվ ահա՛ սափսրն և հետք շիրիմի:
 Նայեցե՛ք այստեղ, վարթնել կարող շեն,

Եվ հող են նոքա, Երկրապեղծ,
Եվ թաղ ձեր սրտերն փոքրիկ հառաչեն,
Հերոսի նշխարք, մարդի՛կ, պատվեցե՛ք:

III

- 25 Անկալ Միհրդատ, անկալ և Պոնտոս,
Եվ ո՛ւր է հետքը նախկին մեծության.
Ո՛ւր է քո պարծանք, ով աշխա՛րհ դոռող,
Երբեմն կյանքի դու բնակարան:
Ո՛ր փիլիսոփոս կամ ո՛ր իմաստուն
- 30 Կարող են ժամ մի կենդանացնել,
Այս դամբանական խորին լռություն
Հարություն կյանքի թնդյունով լցնել.
Անմի՛տ ցանկություն, և տխուր հոգով
Իմաստասիրել մնաց մեզ միայն,
- 35 Թի և մե՛ք, և՛ մեք այս օրինակով
Պիտո է գրկհնք հո՛ղն ոչնչության:

1864 թվին

ԲՈՆԱՎՈՐ ՍՈՒԼԹԱՆ

I

- Ահա՛ արևի արշունոտ զնդակ,
Ոսկեղծեկով կողմն արևմուտքի,
Ծածկվում իսպառ: Երկնի կապուտակ
լքվում է աստղով անշափ հրաշալի:
5 Սպիտակափա՛ռ է երկնակամար,
Երկրի վերա գմբխոյա՛ւ ամառ.
Աստղը աստղի հետ խաղ է հորինում,
Ծաղիկը ծաղկին հանգիստ է ասում.
Ո՞ր թշվառական, ո՞ր մահկանացուն
10 Կարող է խախտել այդ անդորրություն.
Պոռտի հոգին, որ վիրավորված
Ճեղքում է շղթան բռնի կաշկանդած:

II

- Եվ այժմ պոռտն այլ երազում չէ,
Որ նա որդի էր վերին երկնի,
15 Եվ նորա հոգին պիտո է լռե,
Ուր բան էր վատթար խեղճության ազդի.
Եվ թե ծնեի էր, որ լինի թարգման
Քաղցր մեղկության և անգործության,
Եվ, ողորկված, քնարի հետ խոսեր,
20 Երբ նա երգում էր միայն գինի և սեր.
Ո՛չ, նա փոխիլ էր այդ ծուռ գաղափար,
Նա բաժանորդ է ազգի ցավի հետ,

Եվ ահա՛ այս խոսքս թնդում է հնար.
Նա՛խ քաղաքացի, և ապա՛ պոետ:

III

- 25 Ո՛հ, ստրկությունն և՛ բանտ, և՛ դագաղ.
Նույն տնարդ կորուստ, այլ միջոց չկա,
Եվ թե Բռնավորն անհրկյուղ, անվախ
Ջգում է յուր լուծ բոլորի վերա,
Իբրև թե կարմիր բարեբախտություն
30 Դորանով շնորհել յուր ժողովրդյան.
Այդ փորձիչ՝ օ՛ձն է, այդ սոփիստություն.
Մենք ճո՛րտ ենք նորա, նա՛ կամքիս իշխան:
Երանի՛ նորան, որ սուրբ ձեռնի,
Աղատ գտել է և՛ մահ, և՛ տնուն.
35 Անմա՛հ օրինակ եղավ յուր թռին,
Նա լա՛վ ըմբռնեց Չարի նենգություն:

IV

- Բայց հրբ աղբերը ուսում կստանան,
Երբ այդ առողջ մարդն կսկսե մտածել,
Այն ժամանակը կարող է միայն
40 Աղատությունը յուր դանձր հանել.
Այն ժամանակը միայն մարդկություն
Կարող է կյանքը իմաստասիրել
Եվ հասարակի բարեբախտություն
Անխախտ հիմքերով արարչագործել:
45 Ինքնակալություն Բռնավորների*,
Որպես թե մի ծուխ ցնդելու է վեր,
Ինքնակա՛լ է աղղ, ինքնակա՛յ բաթի,
Ինքնակա՛լ նորա հոգու օրհնքների:

* Այո՛, այսպեղ մեր խոսքը ա՛հա է և տնտեսված Բռնավորների
հասին է: Թե քանի տարեկ էն այդ լռեցկության լուծը մեր Տաճկա-
ստանի հայ եղբայրակիցքը, զիտե ամեն բք (ծանոթ. հեղինակի):

- 50 Լուռ սենեկիս մեջ, ես կես գիշերին
 Նստած միայնակ, սովոր հմ ջննել
 Այսպիսի հարցեր, բայց միշտ վշտադին,
 Ելք չգտնելով, տխուր հմ մնալու:
 Այս մտածմունքով հմ նվիրական
 Եվ այս հոգևոր ցավի կսկիծով,
 55 Կարծես, կիջանե՛մ հաշիւի գերեզման,
 Մի բարի վիճակ մարդին ցանկալով:
 Ես հաւատում հմ, ես հաստատում հմ,
 Որ սևիտիւն էր այդ վիճակ մարդին,
 Եվ դալու է ժամ, երբ ուղախաղիմ
 60 Նախանձելու չէ՛ այլ չա պատխտուն:

1864 թվին

հուլիսի 11

Քոզորոզսկ քաղաքում

Մ Ս Ս Ի Ս

I

- Մասի՛ս, քեզ միայն ազոտ հրազով
Կարող էի ես հրեակալի
Եւ արվեստավոր, սերտած տողերով
Քո դեղեցկության մեծութեանն հոգիւ
5 Հեռու ցնորնե՛ր. ես ականաւաւս
Նշմարում եմ լյառն. կանաչ առաւելդ,
Որպես մի կապերտ, ձգվում է այստեղ,
Եվ Հայաստանի ես աբշտանհեղ
Հիշում եմ վիճակ: Որքա՛ն հոտխներ
10 Փորձիլ են այստեղ յուրյանց դորութիւն.
Ե՛վ Փակեղ, և՛ Խաչ, և՛ տաքուշաններ
Կարմիր առվակով ներկե՛լ է առյուծ:

II

- Այստեղ երկրորդ Հայրն մարդկեղեն ցեղի
Տնկեց բազմաճյուղ ուռը խաղողի,
15 Որի տերեւով իսկույն ծածկվիշով
Նույն րոպեին, երբ որ լմրեցավ:
Ձեզ լավ հայտնի է, որ ես մի հերձված
Սորանով կրոնիդ պատճառեալու չեմ.
Աստվածաշունչի խոսքերն եմ կրկնում,
20 Եվ ավանդութիւն, դարերից եկած,
Բնեւ տառիկ բռն չեմ համարում,
Եվ մեծ հանցանք չէր այդ Նոյին, կարծեմ,
Բնադետ և որդին Հորն հետեւելով,
Աշխարհըս լցվեց դո՛ւն իսկ արվեստով:

- 25 Թո՛ղ Քաջք, ո՛վ Մասիս, շթևապադեն,
Որպես այցելու քո քարայրներին,
Թո՛ղ մուզաները բնակիչ շինեն
Անմարդարնակ քո մութ խորշերին.
Թո՛ղ այսուհետև, թողած բոլորից,
30 Մերկանդամ մնաս քո նախնի փառքից,
Ծունրը խոնարհած՝ ես ինձ բախտավոր
Այժմ կարծելով, քան մի այլ հրդիչ,
Քեզ հարկ եմ տալի. դու մինչև այսօր
Սովեր ես ազդել հմայքի թովիչ,
35 Եվ թոթովում եմ, որպես հրեհաւ.
«Քե՛ղ, Ազա՛տ Մասիս, վերջապես տեսա»:

IV

- Տեսա ահավոր քո ստորոտանիք,
Ամպի մեջ կորած քո ցուլուն կատար.
Ե՛վ առողջացան քնարիս լարերը,
40 Ե՛վ քեզ հրդ հյուսեց խոսքերով հարմար
Որքա՛ն հրկյուռած զգայմունքներով.
Ազսթք շրթունքին, դողդուղ ռանհրով
Մտեցել է քեզ Հայ ազգի որդին,
Որպես այցելու խեղճ Արտավազդին:
45 Կրծեցի՛ք, շնիր, ժանդոտ շղթաներ,
Թող լույս տեսանի անիծյալ ժառանգ".

* Մեր պատմության մեջ կարգում ենք հետադառն ավանդությունը. Էրր Արտավազդ II-ը, ընդունելով թագավորության կառավարությունը, սկսեց զանդատել յուր հոր՝ Արտաշես Երկրորդի դեմ, անելով. «Ես ինչպե՞ս թագավորեմ ավերակներին» (որովհետև Արտաշեսի մահին շատերը ես մեղորին յուրյանց բառ տվորության), այս պատճառով հանդուցյալ Արտաշես անիծեց Արտավազդը և ստաց. «Որքա զնալու ժամանակ թող քեզ բռնեն Քաջերը (չար ոգի, դև), տանեն Մասիս սարի վերա. այնտե՛ղ մնաս միշտ

Այժմ Հայաստան շունի դարբիններ,
Որ զորանային սոսկալի կապանք:

և երբե՛ք չույս շտեմանես: Հայ պառաւիները դրուցում էին, թե Արտա-
վազդ մի այրի մեջ կապւիւած է շղթաներով, և երկու շուն հանապազ
կրծում են այդ շղթաները, որ նա աղատվի և վերջ տա աշխարհին, բայց
դարբինների երկաթ ծնծկու ձաշնից դարձյալ զորանում էին շղթայքը
(ճանոթ. հեղինակի):

ՃՇՄԱՐԻՏ ԿՐՈՆ

Мышление есть любовь.

СПИНОЗА

Только свободное наслаждение
созерцания и жизни стремящееся в
бесконечное и к бесконечному
направленное, дает сердцу
безграничную свободу; только
религия спасает его от тяготеющих
оков мнения и желаний.

ИЛІЕІЕРМАХІЕР

(«Истор<ии> филос<офии>» Купо-Фишера)*.

I

Մտածո՛ւմ եմ ես, և կարծիքս մոլար
Անհետանում հն. ես կամիմ գրկել
Այն մեծ Օրենքը, այն վեհ Կառավար,
Որ գիտե տիեզերք զաշխարհոր կշռել:
5 Պարզ մտածությունք ինձ հայտ հանդիման
Հավերժ օրհնքը հառաջ են բերում,
Իմ գոռող Նար յուր ինքնահավան
Եվ մռա՛յլ ախտով է փլառաղիվում:

* Մտածությունքս սեղ է:

Սպինոզա

Միայն հայեցողությունների և կյանքի ազատ հաշույցը, որը ձգտում
անհունին և ուղղված է դեպի անհունը, ապիս է սրտին տնտեսման
զատություն. նրան միայն կրոնն է փրկում կարծիքների ու ցանկություն-
քե ծանրացող շրթանեղից:

Շլեյերմախեր

(Կուրո-Ֆիշերի «Փիլիսոփայության սխալություն»))

- Մեծ ուրախութիւն, և այն անվրդով
10 Իմ ձգտողութեամբ ես դտանում եմ,
եվ Աստուծո հետ մտածող հոգեվ
Եվ հազարգվում եմ, և՛ միանում եմ:

II

- Եվ ներդաւել Մշտնջենաւորն,
Անմահանում է Կրօնը հոգուս.
15 Եվ ծաւալւում է, այնքան փառաւոր,
Նորա շորս կողմին անտվածեղեն լույս:
Եվ բաղխում է սիրտս առաւել՝ սիրով
Դեպի գոյական արարածները,
Ընչասեր կրքից նա աղաւթեղեվ՝
20 Օրհնարանում է Զորավոր Հաւրը:
Բացվում է այդանդ անխախտ սրբաբան,
Ուր Խաղավոր է խաղաղական Սեր,
Ուր անմահ Օրենք համաշխարհական
Բուրում է հոգուս հաշտութեան վարդեր:

III

- 25 Ես բարձրանում եմ... և ինձ փայլում է
Սուրբ նախապատեհուն աշխարհ՝ստեղծութեան.
Ինձ Հաւերժ Կարգը առաջնորդում է*
Դեպի տաճարը Ինքնագոյութեան:
Ես սկսում եմ նոր-նորից ապրել:
30 Եվ դադարում եմ մտքով վշտանալ,
Եվ այդ վայրկենից կամիմ մտածել,
Այն է՝ նանաչել Որ էն, հաւատա՛լ:
Ճանաչել Որ էն է այն վերին Սեր,
Որ շաղկապում է ընդհանուր տիկեղերը,
35 Եվ սլափաւտում է մարդեղեն սրտեր,
Քաղցր սաղմոսով հնչել նորան երգ:

* Հաւերժ կաբդ ասելով՝ հասկանում ենք նույն իսկ Աստված, որ
հարտարարչական սլաւնաստութեամբ արարչագործելով տիեղերը,
ինքը սրբաւ Կարգ և Օրենք տնօրինում է նոցա (ձանոթ. հեղինակի):

- Զգում եմ Կրոնն ես ճշմարտապէս,
 Եւ զիտակցությամբ սեբաում եմ նորան.
 Եւ ինձ չեն ճնշում մի հաւատի ծէս,
 40 Եւ ոչ կուսակիցք մի դաւանության:
 Սուրբ է Կրոնըս, և նա ոչ ոքի
 Չէ բերում վնաս կամ նախանձ, կամ ոխ.
 Նա ծնանում է մի մարդու ոգի,
 Եւ խաղաղության է նա ավետող:
 45 Նախանձ են նոքա և շար ոխակալ,
 Որոնց իշխում է մի մեռած հաւատ,
 Որոնք խախտեցին սրտից անաբառ,
 Եւ մարդիկ դարձան դահլիճ կատարյալ:

1864 թվին

Հուլիսի 1

Բողոքոգեւի

ՀՊՎԻՏ ՏՐՏԱՌԻԹՅԱՆ

*О родина моя! я вижу стены, вижу
Колонны, арки, башни и дворцы,
Что были наших предков достоянием,
Но славы их, но лавров их не вижу,
Но горе, горе, изранена она!*

(«Стих <отворения> иностранных поэтов»^{*}

1

- Հովիւ տ արամության, անհա՛յր հայրենիք,
Հին աշխարհների արդո ալեոր,
Կապանքների մեջ, վա՛յ քո վիճակիդ,
Խեղդվե՛լ է կյանքիդ քնով դարևոր:
5 Միթե, ինձ ասա, նորա՞ համար էր
Քո արշուճահե՛ղ նահատակություն,
Քո Բնությունների զոհած դիակներ,
Որ դոռողանա ա՛յժմ բռնություն.
Նորա՞ համար էր, որ Սվարայրը
10 Բնդունեց յուր ծոց քաջ-քաջ վկանիր,

^{*} Օ՛, հայրենիք իմ, ես տեսնում եմ պարիսպներ, տեսնում եմ
Սյուներ, կամարներ, աշտարակներ ու պալատներ,
Որոնք մեր նախնիների անփականությունն են Լեզի,
Բայց փառքը նրանց, բայց դավանիները նրանց չեմ տեսնում,
Եվ ցավո՛ք, ցավո՞ք վերքերով ծածկվա՛ծ է ես:
(«Օտարներիցա սրտերի բառաստեղծություններ»)

Որ ճնշե շաշին գիրության բեռը,
Որ դժոխք փոխվին նորա պարզ օրեր:

II

- Այսպես տրտմությանս միակ առարկա,
Աշխարհ Վարդանա, աշխարհ Սահակա-
15 Բարբարոսների անհաղ ճեղքերից
Զրկվեցա՛ր վերջին ազատութենից.
Անմեղ դառնորդ դադարից արյուն,
Որով ներկվեցան դաշտերն ամաշի,
Եվ անհետացավ նետերի շաշուն,
20 Որպես և ուժը բռնավորների:
Մի շամբանական խորին լռություն
Սփռել է վերադ մահի վարագույր,
Միայն երբեմն ազնավ սևաթույր,
Հերձելով անբնական քո տարածություն,
25 Խնդրում է յուրյան աջգտեղ կերակո՛ւր:

III

- Այսպես ոսկրներ, աղբությամբ կնքած,
Դարեւոր փոշու թումբերով ծածկած,
Մարտիրոսներիդ պայծառ մահարձան,
Եվ հերոսներիդ պանծալի դամբան,
30 Եվ վերջին շունչը հարազատ կյանքի՝
Բոլո՛րը կորավ առանց մի հետքի:
Կորա՛վ արդարեւ: Այսպես Հայաստան
Վաճառեցին քեզ որդիք շարության.
Որպես անպատիվ մի կալանավոր,
35 Խաղալիք դարձար աղճերի ձեռին,
Որպես խավար բանտ սևացավ քո օր.
Ամո՞թ առնողին, ամո՞թ տվողին...

IV

Այժմ կարող ես, որպես դագաղում,
Հանդիստ որոնել անընդմիջելի.

- 40 Քո նաւը ջարդվեց, և ալիք ծովի
 Իսկույն լռեցան, այլ չե՛ն կատաղում:
 Ահա՛ նենգավոր նախանձի ոգին,
 Մի դժոխսային ծիծաղ երեսին,
 Նայում է վերադ, և փլատակներ
 45 Տխուր պատկերով հառաջ են գալի.
 Հրո՛ւմ ու սրո՛ւմ ածել է ավեր,
 Եվ ոչինչ չկա, որ նորից շարժվի,
 Եվ Հայի կյանքի մեծամեծ շինված,
 Որպէս անապատ անշքեղացած:

V

- 50 Սևարյուն հետքով ամենայն մի ջար
 Նշանակված է. տատասկով, փշով
 Մածկած պալատներ, ապարանք, տաճար...
 Անգամ շները կատաղի հաշով
 Զին խանգարիլու նինջ քո ծանրագին.
 55 Մնա՞ց քո մեծ դեշ, որ յափլիզելին
 Ո՛հ, թե ձեր սիրտը խիստ տաղաւկացած է
 Մեծ աշխարհային դործավոր կյանքից,
 Եկե՛ք Հայաստան. նա ձեզ կսփոփե,
 Թեպետև ձեր մեջ մի ծանրը թախիծ
 60 Պիտո է եռա. թեև, ո՛ւմ օտար,
 Պիտ գոչես. «Ո՛ւ ազգ, դու ինչպե՞ս բնկար»:

VI

- Դու տեսանո՞ւմ ես քո տխուր վիճակ,
 Դառն արտասուքի արժանի զավակ.
 Դառն արտասո՞ւքի... չարագույժ ագռավ,
 65 Անգղ գիշատիչ քո ջուխտակ աչեր
 Սրածայր ճանկով շուտով կփորեն
 Եվ տարածելով հաղթական թևեր՝
 Հիշատակիդ հետքն անգամ կտանեն:

Եթե քո այգին դալար շժաղկե,
70 Թե չկանաչի ծառը գիտութեան,
Աւել՛ր օրհասի քեզ սիրտի ճնշի.
Այսպես է անբախտ Հայկիդ տալադան,
Անհա՛յր, անտերո՛ւնչ և թափառակա՛նք

1864 թ/ին

Օգոստոսի 10

Բողոքողս է

XIX ԳԱՐԻ ԿՐՈՆԱՍԵՐԸ

(Գիշերով)

I

- Հա՛մր է լեզուս, որպէս զիշերով
Երկնքի կայքը և տարածութիւն.
Նս մտածում եմ երկյուղած սրբտով,
Եվ հետզհետե՛ խորհրդածութիւն:
5 Ամեն տեղ կյանք է, ուր և անկանի
Քո տեսութիւնը: Լիռների շղթան,
Ծաղկաղարդ բլուրներ, ժողովք ջրերի,
Ձեզ քարողում են փառք բնության.
Եվ շշնջում են մի խորհրդավոր
10 Զորութեան վերա. և չես շոշափում
Այդ զորութիւնը, միայն հոգեոր
Քննութեան առջե՛ է ներկայանում:

II

- Մի անեզրական անվերջ զորութիւն
Տիրում է մարդուս այդ բոպէին,
15 Նա տեսանում է այն հշմարտութիւն,
Որ ավանդեցաւ դարերից դարին.
Այն սուրբ Գաղափարն Արարչագործութեան,
Դաշնավոր հյուսած գեղեցկութեան հետ.

- Այն Հաւերժ Հոգին անհատ գոյության,
20 Անլույծ գաղտնիքին Տե՛ր և Վարդապե՛տ:
Դու լսում ես ձայն, և շփոթվում է
Քո սուր զննություն, քո փորձող խելքը
Երկյուղածությամբ հնազանդում է.
Այճտեղ հնազա՛նդ և շրջակայքը:

III

- 25 Եվ մի՞թե, մի՞թե, երբ խանդարելով
Երկրի կապանքն ապականության,
Եվ հողեղեն նյութը թոթափելով
Պիտո է լինիմ որս ոչնչության.
Մի՞թե այն պարզե, որ տված էր մեզ՝
30 Պարզել ծածուկը, ըմբռնել գաղտնիք,
Մի՞թե, ասացե՛ք, պետք է ծուխի պես
Անցանի մի օր, այդ ինչպե՛ս կարծիր:
Բայց ինչո՞ւ իմ մեջ հաւերժ խաղացող
Խոսում է բանը առաջնորդական.
35 Ո՛չ, բնության հետ ես միանալով՝
Ես մեռնելու չեմ, և ե՛ս անվախճան:

1864 թվին

հուլիսի 2

Եղգորոցեկ

ՕՐՀՆՅԱԼ ՀԱՆԳԻՍՏ

Օրհնյա՛լ Հանդիսա՛տ, ողջունյն, ողջունյն
Քո կենսաբեր դալստյան.
Կորալ սև օձ՝ անհուսություն,
Ճնշող կապանքը բռնության:

5 Երկար միջոց ես թագուցի
Եռուն ոխը իմ հոգուս.
Ես շներին նախանձեցի,
Եվ շունեի՛ մի այլ հույս:

Ահա՛ այն տուն, այն բանտ խավար...
10 Քանի՛ սև-սև հիշատակ...
Այնտեղ էր այն դահլիճ վատթար.
Տո՛ւն դու, դարձի՛ր փլատակ:

Թո՛ղ քո հիմը մինչև անդամ
Փոխվի, որպես մի տխուր դաշտ.
15 Թո՛ղ անկասկած ես հավատամ,
Որ ճնշեցավ Չարն անհաշտ:

Քանի՛ դառն ես արտասուք
Թափել եմ իմ աչքերից,
Քանի՛ հոգոցք, ցուրտ, որպես բուք,
20 Քանի՛ սրտի և կսկիծ:

Ո՛ւ մանկութուն, իմ կանաչ վարդ,
Որպես ծառա վշտադար,
Բառամեցար, և կորաւ վարդ...
Քո հորիզոն չէ՛ր սլայծառ...

1864 թվին

Հուլիսի 5

ԿԵՅՅԵՆ՝ ՍՈՒՐԲ ԳՈՐԾԸ

Եվ ես հրբեմն երգում էի
Անհոգ քնարիս լարերով
Գեղեցկություն միայն սերի,
Վառված նոցա հուղմունքով:

5 Եվ իմ մուղաս ինքնահավան
Կամեր այդպես ինձ պահել
Եվ միշտ երազ, ցնորք ջաղցրության
Հոգուս առջև ժողովել:

Ես ղորացա... խորտակիցի
10 Այդ մուղայի բռնություն.
Եվ սերտ սիրով ողջունեցի
Քրտնաջա՛ն աշխատություն:

Ես լսեցի խոր հառաչանք,
Ե՛վ միշտ հոգու, և՛ գանգատ,
15 Ե՛վ լաց, և՛ սուգ, և՛ աղաչանք,
Պ՛չն էր ա՛զգ իմ հաւազատ.

Ես ուխտեցի լինել մշակ
Հասարակաց պիտույքի.
Երդե՛լ ուսա ճորժ և վաստակ,
20 Արդար հացը այս կյանքի:

1864 թվին
Հունիսի 1

ԱՇՏԱՐԱԿ

Գեղեցկանիստ է Աշտարակ,
 Շատ աշգիններ նա ունի.
 Այնտեղ երկինքն է կապուտակ,
 Այնտեղ օդն է քաղցրալի:

5 Մեծ, ընդարձակ, կանաչ դաշտեր
 Լի են ծաղկով քաղցրահոտ.
 Մարգահասակ, խնկանքովեր
 Բարձրանում է այնտեղ խոտ:

Այդ սիրուն զյուզն ունի մի դեռ,
 10 Եվ այն լի է ձկներով.
 Այնտեղ Իշխան և Կարմրախեռ
 Խաղ են կապում խաչապուով:

Եվ հարադատ աշգիններից
 Տարածվում է քաղցրություն,
 15 Եվ Քասախը ուրախալից
 Բերում է ձեզ յուր ողջույն:

Բայց այդ բոլորն ստրկության
 Կաշկանդած է կապանքով.
 Ժողովուրդը թշվառական
 20 Խեղդված է մեծ խավարով:

Եվ տիրությամբ հս կանգնած էմ,
Եվ ողբում է իմ հոգիս.
«Ո՛վ Աշտարակ, քեզ տիրում եմ,
Ո՛վ քեզ տիրեց, որպէս հս»:

25 Կհս գիշերին, երբ քնով խոր
Հանգստանում է աշխարհ,
Վեր հմ կենում ես սգավոր,
Աղոթո՞ւմ եմ քո համար:

1864 թվին

Հունիսի 2

Բողոքողսկ

ՀՈՎԻՎ

- Ծառի հովանին, տերևի շրշյուն,
Տխուր ողբերգակ աղբյուրի շաշյուն,
Հաճելի դիրքը դմբուխտ կանաչով,
Մի սքանչելի գեղեցկութիւնով,
5 Միշտ ասում եմ քեզ. ո՛վ դու անյաւոր,
Ո՛վ ինքնահաւան դու ճանապարհորդ,
Ինչո՞ւ չես դալի այս հաղարավոր
Բարության լինել մասնակից, կցորդ:
Եվ ահա հովտից մի քաղցր քամի:
10 Բերում է յուր հետ աննշան ձայներ...
Հա՛մ ականջ դի՛ր դու... այն խաշնարածի
Թութակի երգն է: Եկել է գիշեր:
Կանչում է գառներն հանգչել խաղերից
Եվ պատապարվել պատառող դալից:

1884 թվին

Հուլիսի 19

Ձերկիզով գյուղում:

ՍՐՏԻ ԿՍԿԻԾ

Քանի՜ ժամ է, օտարութեան
Տվել եմ անձս վշտալի.
Ինձ թվում է, որ հավիտյան
Ծածկվեցավ հողն հայրենի:

5 Ես, համարյա՜, ցնորված եմ,
 Ես հիւլանդ եմ միշտ հողով.
Բարի՜ մարդիկ, հանդիստ շունեմ,
 Ես մեռնում եմ սիրելով:

10 Ա՛խ մա՛յր, ասա՛, քանի՜ կսկիծ
 Դուրս է թափվում քո կուրծքից,
Ո՞ւր այդ կսկիծ... դեպ ա՞յն աշխարհ...:
 Այդ բողո՛ք է, ո՛վ մեծ Հայր:

1864 թվին
օգոստոսի 3

ԱՌ. ԻՄ ԸՆԿԵՐԸ

I

- Սեր և մանկություն՝ կայտառ երկվորյակ,
Միմյանց գրկող անմեկին ընկեր,
Որպես գարնան հետ և՛ վառ ծաղիկներ,
Որպես սլարդ օրով և՛ վառ արեգակ...
5 Սերն է, սիրելի՛ք, չկամիմ խաբել,
Որ ձեր տրտունջը մեղմացնում է,
Եվ, թե ծերությունդ դեռ չէ ժամանակ,
Որպես մի թռչնակ ձեզ միշտ ժպտում է:
Սորա համար չէ՞, երբ դուք տեսնելով
10 Նրկու սիրահար դդված, ճամելիս,
Ըզգում եք ձեր մեջ մի ժամ անխռով,
Իբրև բերում էր ձեզ մեծ ավետիս:

II

- Թե վերաբերել այդ ինձ կամեի՝
Ես դմայլելով նայում եմ նոցա.
15 Նոցա կեցությունն է նախանձելի.
Բախտավոր բույեր թափում են ահա՛...
Մեր մահկանացու աշխարհն անպակաս
Լի է ամենայն տհաճությունով,
Ուր մեկին մեծ շահ, մյուսին մեծ վնաս,
20 Գանդատ, հայհոյանք զրախոս լեզվով:
Բայց այդ ամուլքը, այդ սիրո ուղիք,
Հեռու այս կյանքի շարություններից,

Միշտ բավական են և միշտ երջանիկ,
Դուցա՛վերա է ծաղկում Սե՛րն անբիծ:

III

- 25 Միայն, երբեմն, նախանձի ոգին,
Որպես մի շար դե մեր մեջ շրջելով,
Բերում է կասկած սիրո աշխարհին,
Մինչ նորա կապը խալառ լուծելով:
Բայց դո՛ւ, ի՛մ ընկեր, դիտե՛ս ինչ է Սեր.
30 Երկու կողմերի համակրություն.
Իսկ թե առավել՝ երբ երկու սրտեր
Ունին մի վերին դուգավորություն:
Առանց այդ կասկին Սերը կյանք չունի,
Եվ այսօր, էդուց պիտո է մեռնի.
35 Ուրեմն՝ սիրի՛ր, քանի սիրում է,
Եվ խեղդի՛ր քո սերն, երբ նա մենակ է:

IV

- Եվ դու այդ օրից կորուսանում ես
Քո իրավունքը, որ դու ունեիր,
Բայց անկման խաչը, եթե խելոք ես,
40 Եվ վերադ չառնել դու կարող էիր:
Միայն մտածի՛ր. մեք բախտավոր ենք,
Երբ կառավար է ազատ կամքը մեռ,
Իսկ թե մեք նորան բռնաբարեինք,
Մեր կյանքը սաստիկ պիտք է նվազեր:
45 Եվ քո սիրածը բախտավոր չուրյան
Հաշվում էր մինչև սերտ սիրում էր քեզ.
Այդ սերը անցավ, և նա ինքնիշխան
Գնաց՝ նո՛ր բախտի կաղմել ասպարեզ:

1864 թվին

Հուլիսի 21

Բողոքողսկ

ՍԻՐՈ ԿՅԱՆՔԸ

I

- Ո՛վ իմ սիրելի, ես սիրող երատով
 խաղաղ ժամանակս կամիմ քեզ զոհել
 Եվ հողուս մաքուր, սուրբ զգացմունքով
 Հրաշալի պատկերդ կենդանադրել:
- 5 Կամիմ հաւատալ, որ այսուհետե
 Անունդ տվեցի ես ապագային,
 Տվեցի, եթե աշխարհիս առջև
 Քեզ ճիշտ նկարեց պոետի վրձին:
- 10 Պոե՛տ, դիցուք, դու փոքր-ինչ հայտնեցիր
 Նորա արտաքին գեղեցկությունը,
 Բայց դու, ո՛վ պոետ, ինչո՞ւ լռեցիր
 Ե՛վ հոգու կյանքը, և՛ մեծությունը:

II

- Ես խոնարհում եմ, որպես թե հաղթված,
 Ծունր եմ կրկնում որպես հաղթողի
- 15 Դափնի պսակով, երեք կարգ հյուսած,
 Ես բոլորում եմ ճակատն նոր Երզնի,
 Թե դա կարող էր երևան հանել
 Այն աստվածեղեն հոգու հաւկություն,
- Եվ այն սրբության եղեմ նկարել,
- 20 Որ երբեք չմտավ ոչինչ նենդություն
 Կույսե՛ր Հյուսիսի, ճանապարհ արեք,
 Ահա՛ ձեր պարծանք. սա ձեր թագուհին

Պետք է ճանաչեք. մի՞թե չգիտեք,
Որ Սիրո տաճար սորան ասացին:

III

- 25 Նա մա՛ն է գալի. և սիրո հոսանք
Առատ թափում է յուր ճանապարհին,
Եվ ձեզ գրկում է մի վերին հրճվանք
Եվ հաղթակա՛ն է շքեղ թագուհին:
Բարձրագե՛ղ հասակ, հրաշալի՛ կաղմված-
30 Ե՛վ օրորվում է, և՛ բեկբեկվում է,
Որպես մի ծաղիկ, դեփյուռից շարժած,
Եվ աչեր կյանքո՛վ փայլատակում է:
Մանո՛ւկ դու սիրո և գեղեցկության,
Թո՛ղ խաղաղ սահեն քո անմեղ օրեր,
35 Թո՛ղ աճե միտքըդ լուսով գիտության,
Մաքուր, անարատ, որպես պարզ եթեր:

IV

- Նա ման է գալի, և մատաղ սրտերն
Ահա՛ մաշվում են սերից կաթոգին.
Նա ծիծաղում է, և սիրո մատեներն
40 Դժագրում են նորա շրթունքին
Մի ամբողջ դրախտ քաղցր համբույրի,
Որ, ես կարծում եմ, ձեռք Արարչի
Մի անգամ ստեղծեց Ադամի համար,
Որ Եվայի սեռն սիրով բարձրանար:
45 Դու գեղեցիկ ես, ո՛վ թե սուսվիլ
Ուսման շնորհով գեղեցկանայիք,
Եվ քո քույրերիդ, այդ քեզ խիռո վայել,
Առաջնորդուհի հանգիստանայի՛ր:

V

- Թե սպիտակափառ շուշան ձեռներով
50 Առնիի՛ր այս թերթս՝ քո սիրով գրած,

- Թե հոգի բերող կապույտ աչքերով
 Նայեիր սորան, ո՛վ իմ մեծ Աստված,
 Որքա՛ն հոգևոր ինձ հանգստություն,
 Որքա՛ն բախտ, և՛ հույս, և՛ երանություն
- 55 Կարող էիր դու ինձ հասուցանել:
 Ո՛վ կույս նաղելի, թե ցանկաս հիշել
 Պոետի անուն, ինչպես մտածեց
 Եվ ինչպես մեռավ—կարդա՛ այս տողեր—
 Թո՛ղ ևս հնչեն պապանձած լարեր.
- 60 Իմ Քնարն կյանքըս քեզ ընծա՛ բերեց:

1864 թվին

ՍԻՐՈ ԿՈՐՈՒՍՏԸ

Այն բոպեից, երբ Սերբս մեռավ,
Աշխարհիս վերա շատ օրեր անցան,
Բայց երբե՞ք հոգիս չծիծաղեցավ.
Տխո՞ւր երազներ ինձ երևեցան:

- 5 Եվ շնչեց զեփյուռ, և սոխակն երգեց
խոր լռության մեջ, և թնդաց անտառ.
Իմ անդամներից ցուրտ սարսուռ վաղեց,
Ե՛վ սոսկալի վի՛շտ, և՛ մաշիչ խավա՛ր...

- Եվ այժմ շղթայքն անհաստատ կյանքի
10 Տանում եմ վերաս, հնադանդ նորան.
Եվ հս շեմ սպասում, որ ձեռն կույր բախտի
Սփռեր առաջի՞ս ոսկի մեծություն:

- Ոսկի մեծություն... և ինչո՞ւ ինձ ալդ,
Մի՞թե դորանով կըզարթնի հոգիս.
15 Ա՛խ, շուտով, շուտով մահվան որոգայթ
Կըծածկե ամպով հորիզոն կյանքիս:

- Կըհանդի աստղըս... կըծածկվի արև
Մայր մտանելով: Հավիտենական
Կըհափշտակե ինձ քուն ծանրաթև,
20 Եվ շվարում եմ... որպիսի՞ վախճան...

Գիտեմ. կըկանգնի կյանքիս զորություն.
Կըմեռնի մարմին, կըփտի դիակ,

Եվ անվերջ է այս հեղափոխութիւնը....
Բայց դու ո՞ր, Հոգի, սփինքս անգուշակ...

- 25 Կըհիշե՞ս Երգիչդ, կըտխրե՞ս ծածուկ,
Շագանակահե՛ր կույս կապուտաշա,
Կըուղարկե՞ս նորան երկու արտասուք,
Իբր հալհրժ սիրո սուրբ առհավատչա:

- Մոսկւայի մէջ, մի դաստակերտում,
30 Գուցե, փայլում ես անհոգ հրճւանքով,
Բայց դու չես զգում, բայց դու չես լսում
Երգչիդ մըմունքը՝ շաղխւած թունով:

1864 թվին

* * *

Ես այն օրից, երբ քո պատկեր
Շիջաւ, որպէս մի ճրագ,
Տաղտկանում եմ ողբանքիւն.
Անմահ է քո հիշատակ:

5 Ես այց եկա գերեզմանիդ,
Շատ արտասուք թափեցի.
Թո՛ղ ճաշակե մաքուր հոգիդ
Խաղաղություն, ասացի:

10 Եվ թացում են ինձ արտասուք,
Առատ որպէս մի առու,
Ա՛խ, հասկանալ կարող չեք դուք.
Ունի՞ք սիրտ մի զգալու:

Եվ հնչում է իմ ականջին
Սիրո՞ երգը կախարդիչ.
15 Ո՛ւր ես, հրեշտակ իմ երկնային,
Իմ տրտմությա՛ն սփռփիչ:

1864 թվին
օգոստոսի 3

ԵԶՎԻՏՆԵՐ ԵՎ ԶԵՅԹՈՒՆ

Վա՛յ ձեզ դստաց և փառիսեցաց
կեղծաւորաց. զի յածիք ընդ ծով և ընդ ցամաք
առնել եկամուտ մի. և յօրժամ լինիցի,
առնէք զնա որդի զնհնելի կրկին ևս
քան զձեզ:

ԱՌԵՏԱՐԱՆ

I

- Անա՛րդ ծառաներ, որ Քրիստոսի
Աննախանձ ուսման խեղդել եք հողին,
Որ երանությունն հանդերձյալ կյանքի
Տալիս եք միայն սուրբ Կաթողիկին.
- 5 Արդյո՞ք կբաղխե՞ն կուրծքըդ կաշառած
Մարդասեր զարիս առողջ հոսանքներ.
Կփշրե՞ն մաքիդ կապանք ժանգոտած
Ե՛վ ժամանակը, և՛ նորա փորձեր:
Բայց սլատրաստ է նալն. արդեն, լողալով,
- 10 Օվկիանոսի հերձում է ալիք, .
Եվ սսլիտակափայլ առաքաստնհրով
Թռչում է ձեր հետ. բայց ո՞ւր, չար մարդիկ:

II

- Զեյթո՛ւն, սրբադան մնացորդ անցյալի,
Տալրոս լեռների Հայ աղգ բնակիչ,
15 Արթո՛ւն կաց. դիտե՞ս, վերադ է գալի
Եզվիտ ամբոխը, դայլեր գիտշատիչ:
Նորա յուրյանց հետ շատ ոսկի ունին,

- Նոքա կշռում են դորանով կրոն...
Ականջ չգնես գետնաքարշ լեզվին,
20 Թքի՛ր լրտեսին. զինվորվի՛ր, Զեյթո՛ւն:
Լոյսլի ստրուկ, բարեպաշտ քսոն
Պիտի նախատե քո Լուսավորիչ,
Որ կյանքիդ համար չխնայեց արյուն
Եվ բազմաշարժար եղավ քեզ փրկիչ:

III

- 25 Հարազատ եղբա՛յր, որդի քաջության,
Թո՛ղ չկաշառես եղվիտի ոսկին
Քո սուրբ հավատը, քո նշվիրական
Լեզանդություններ, քո Եկեղեցին:
Կտրմրի՛ր, եթե Պապի արքանյակ,
30 Յուր ամոթալարտ որոգայթներով,
Կտրաց քեզ որսալ. կարաց խայտառակ
Հաղթություն կանգնել և ծաղր առնելով՝
Կործանել ամուր քո բնակարան,
Ուր հաղարավոր սուլթանի զորքեր
35 Սրով մաշեցան և ոստանեցան.
Այսպե՛ս պիտ լինի եղվիտի նետեր:

IV

- Շատ ժամանակ է, որ Եվրոպայից
Այդ աղվեսներն արտաքս հանվելով՝
Եկել են ձեր կողմն, շահվել ձեզանից,
40 Արկածախնդիր եղվիտ մեալով:
Ո՛վ Զեյթո՛ւն, Զեյթո՛ւն, վերջին շո՛ւնչ զոհիր,
Զոհի՛ր քո երկիրն ո՛չ ամբարշտին,
Ո՛չ քո թշնամուն սատանայակիր.
Սուրբ անկախության, ազգիդ պարծանքին
45 Բե՛ր դորան, Զեյթո՛ւն. թող գերեզմանի
Տարածվի վերադ ապականություն.

Ազատ ծնել ես, թո՛ղ ազատ մեռնի
Զեյթունի որդին, քեզ անմահությո՛ւն:

V

- Կդտնենք ձեր մեջ մեք Հայաստանի
50 Ախոյանները, որ կյանք կնքեցին
Անմահ պարծանքով և բռնավորի
Շղթայք ու կապանք գոռոզ փշրեցին.
Ո՛վ արդյո՞ք ձեր կո՛ւրծքն առաքինական
Կխանձն հրով. կարո՞ղ եք մեզ բալ
55 Մի Ավարայրի նահատակ Վարդան
Կամ թե մի Վահան՝ առյուծ կատարյալ,
Բե՞հ սոքա ինքյանք պետք է դադաղից
Նորից գան հանդես, որ ստրկության
Խորտակվին պարթսպք, որ Հայի կուրծքից
60 Բղխում է հորդառատ աղբյո՛ւր քաջության:

VI

- Ո՛վ ազատություն, դու սպառազեն
Տավրոս լեռներից մեզ երևեցար,
Եվ արևնարբու Աղիզն անօրեն՝
Տարավ նշավակ, անկավ շարաշար:
65 Ա՛խ, պահի՛ր և այժմ քեզ ծանոթ Զեյթուն.
Տե՛ս, որքան վիրքեր և որքան հարված
Յուր մեջքի վերա տանում է մաշված,
Եվ շունի ոչ ոք, ո՛չինչ օգնություն:
Եզնունադարձ են իշխանք լաշխարհի.
70 Դոքա չեն լսում մուրճերի վարկեր,

* 1862 թվին, օգոստոս ամսին, ղեյթունցիք չարդեցին առհիկ գո-
տակա Ադիգ վաշայի կանոնավոր դորքը և շատ ճնդհաթներ խլեցին:
Այս հաղթութունը սփռեց է տոնախմբի հայրենասեր շրջաններում,
որպես վառավոր առհամատչյա հայկական քաջասրտության (ծանոթ.
հեղինակի):

Որից գոսացած և արտասովալի
Փշում են հոգին այդ անմեղ զոհեր:

VII

- Ե՛րբ պետք է լռես, Անարդարություն,
Ճնշող, խարշամող մտքի ծաղիկներ,
75 Ե՛րբ գոռոզների խողամտություն.
Պիտո է գրկի կորստյան ստվեր.
Մինչև ե՛րբ պետք է մնա զորավոր
Չարության կողմը, որ վանդակներով
Կապել է մեր խելքն, մեր հանճարն հղոր,
80 Որ պետք է լցնիր աշխարհ հրաշքով.
Մե՛ղ, որ միությամբ ձեռք-ձեռքի տրված,
Գիտության դրոշով մի սուրբ դունդ կազմած,
Պետք է լուծելինք անլուծանելին,
Եվ աստվածանա՛ր մեր ազատ հոգին:

VIII

- 85 Բայց ահա՛ շատ մոտ արձակ ասպարեղ
Բացվում է աչքիս: Խռնում են ազդեր
Ուրախ երգերով. նոքա պարզերես
Զգիտեն, ի՞նչ է կապանք, շղթաներ...
Ազատ են նոքա... և ամենայն բան
90 Շնչում է միայն սուրբ ազատություն:
Եվ չէ երևում բոնության նշան...
Սեւ, և՛ Արդար գութ, և՛ Եղբայրություն
Իշխում են դոցա. և առհասարակ
Մաղկում է Հանդիստ, և՛ Բախտ, և՛ Վաստակ...
95 Այո՛, սերմերը, կարծիք, աճում են,
Երբ ազդե՛րն յուրյանց պիտ կառավարեն:

1864 թվին

ԻՆՁ ՄԻ՝ ՍԻՐԻՐ

Ինձ մի՛ սիրիր, ինձ մի՛ սիրիր.
Ես շատ և շատ փոխվել եմ,
Ա՛ռ թաշկինակդ, աշերդ սրբի՛ր,
Ես քեզ սիրել կարո՞ղ չեմ:

5 Գնացին անդարձ անհող օրեր,
Գնաց և վառ մահկու՞թյուն.
Կուրծքըս ճնշվեց, և մեռաւ սիր...
Նվ նա շունի աչլ գարունս:

Դու մի՛ ողբար, իմ սիրելի,
10 Ինձ նոր դու սեր տալու չես.
Կա՛պ է հոգիս կնիքով մահի,
Թեև ողջ քեզ ինձ ղոհես:

Խաւար եմ հս, որպէս գիշեր,
Իմ շորս կողմին փոթորիկ.
15 Չունի՛մ քեզ սեր, չունի՛մ քեզ սեր,
Ես սիրո՞ւմ եմ հայրենիք:

1864 թվին
Հունիսի 19
Ամառանոցում

ԱՆՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

I

- Ո՛վ անհոգ Տգևտ և թեթևամիտ,
Ե՞րբ պետք է դուրս դաս ուղիղ ճանապարհ,
Ե՞րբ պետք է դարձնի քո անգործ հոգիդ,
Ինչպե՞ս ես տանում այդ լուծը վատկար:
5 Չէ՛, քո նպատակ պախարակելի,
Եվ շունիս առաջևդ մի այլ նշառակ.
Ճակատիդ վերա ես նախատինքի
Կարդում եմ միայն զգվելի՛ կապանք:
Այսպես է պտուղ, ո՛վ թշվառական,
10 Երբ անարգեցավ Աստուծո պատկեր,
Երբ սուրբ Հանճարը բանականության
Ապականեցին ճճի՛ք և ցեցի՛ր:

II

- Ո՛վ Տգիտություն, դադան ահավոր.
Դու, միշտ փոխելով քո կերպարանքը,
15 Թեւավորվում ես և ես զորավոր,
Ող թունավորես մարդկեղեն՝ կյանքը:
Եվ քո խորամանկ, քո շար մեքենան
Գիտե գրավիլ շողուն հաճանյով
Թուլյերի սրտեր, որոնց կրթության
20 Տաճարն չկարաց ծավալել լուսով:
Եվ ինձ շատ անգամ դու փորձ փորձեցիր
Գրել պաշտոնյա քո անհառք կուռքին.

- Դու, որպէս պարզ օր քեզ ցույց տվեցիր,
Բայց շատ վստահ էր իմ մատաղ հոգին.
25 Նա գիտաց պատժել քաղցր սատանան,
Եվ նա որդեգիր գնաց Գիտության:

III

- Բացվի՛ր ընդարձակ, իմ հոգու տաճար,
Կամ իմ քաջությամբ գնալ ճանապարհ.
Եվ շնորհանշնչել խղճիս սրբության:
30 Սրբի՛ր իմ առաջս. թո՛ղ պտրտավական
Ջրախոսությունք ինձ շխտփանհն,
Եվ դլխիս ուղեղն թո՛ղ շաղակտանն:
Մաքրի՛ր, մշակի՛ր իմ լայն ասպարեզ.
Կեցցե՛ք Գիտություն, պաշտօնյա՛ հմ քեզ:
35 Խոստովանությամբ ծունր հմ խոնարհում,
Որ դու ես միակ Արարիչ լուսո.
Խեղճիս բանալին քեզ հմ նվիրում,
Արա՛ ինչ կամիս՝ եղիցեն կամք Քո:

IV

- Երբե՛ք և երբե՛ք խոնարհելու չէ
40 Իմ պարանոցը աշխարհիս առաջե,
Թեև շարշարվեմ, թե օքս հառաչե.
Աղա՛տ թող փայլել իմ կյանքի պրե:
Կեղծավորություն, անարժան գործեր,
Հոգիս կաշառել ոսկով կամ գանձով.
45 Ես պետք է խեղդեմ այդ անարգ կիրքեր,
Որ կյանքին նայեմ համարձակ աչքով:
Հաստատ քայլերով դործքս կսկսեմ,
Թեև փշով լիք լինեք ճանապարհ.
Արդար քրտինքով ինձ հա՛ց կճարեմ,
50 Եվ ա՛յնտե՛ղ ինձ վարձ՝ բարի և ո՛չ չար:

1864 թվին

ԽՐԱՏ

Ես ձեզ ջալում եմ. դուք մի՛ հեռեց
Գիշերաշրջիկ անառակներին,
Որոնց մեռելու անձը կիսաբեկ
Հողում է անկյանը ախտերի ծոցին.

- 5 Որոնց արհեստն է նշավակ հաղթություն՝
Խելի ամսիք ողջախոհ կուսի,
Եվ որոնց կյանքի գործունեություն
Անմիտ ցնորք է, հավասար զրո՛յի:

1884 թվին

Կուսկով դաստակերտում

* * *

Որքան և պերճ շղարդարովես,
Բոլորն զուր է, սիրելի.
Որքան հասակդ շրժամբոես,
Ա՛յդ շորերն քեզ չեն գալի:

5 Գեղեցկությունը չէ կարոտում
Փայլողության արտաքին.
Միայն շտեմն է պահանջում,
Որ աղջիկներն զարդարվին:

10 Նվ մեզ շուտով հավանելի,
Թե ներկա էր պարզություն,
Թե քղանցքը քո մենթանի
Զլիներ այնպես ուրբուն:

Եղի՛ր այնպես, ինչպես որ կաս,
Քո գործը չէ գրավել.

15 Ապա թե ոչ՝ ես հանապազ
Կամիմ ա՛նձրդ պարսավել:

1864 թվին
Ամսաանոցում

ԽՈՐՀՐԴԱՎՈՐ ԳԻՇԵՐ

I

- Ա՛խ, ես չեմ կարող չգովել այդ գիշեր,
Այդ անո՛ւյշ գիշեր, ուր խաղաղական
Դաշըն խումբերով զալիս են ժամեր:
Ահա՛ լուսինը: Ի՛նչ տեմահական
- 5 Հիշում է դա ինձ դադտնիքն այն անգին,
Որ ամենայն մարդ, սրտի հատակում
Վարադուրելով՝ զրախոս աշխարհին
Չկամի հայտնել, և չէ հավատում,
Բայց թե երջանիկ այս անդորրության,
- 10 Եվ անպատասխան այս միայնության:
Ո՛ւվ, ի՛նչ մրմունջով այդպիսի գիշեր
Սովոր ենք խնկել մեր առաջին Սեռ,
Թափել արտասուք, մաքո՛ւր արտասուք,
Հառաչել մենակ, որ շտեմնե՛ք դուք:

II

- 15 Ահա՛ նույն ուռին և նույն իսկ թփեր,
(Ես երկրորդ անգամ տեսնում եմ դոցա).
Փոքր ցա՛ծ իջիր. նոր բացված վարդեր
Կարող են ամբրո՛ս սփռել քո վերա:
Մո՛տ դնա, ի՛մ հյուր, նոքա անփուշ են, .
- 20 Ա՛խ, տե՛ս դու, որքա՛ն ուրախ ժպտում են,
Դեռ անցյալ գարնան, մայիսի հնգին,
Ես այդտեղ էի, և հոգուս ընկեր

- Նույնպես այդտեղ էր. նա նայեց վարդին,
 Եվ ես հյուանցի փունջ նորան նըվեր:
 25 Ա՛խ, առանց սիրո ի՞նչ է մանկություն.
 Ասա՛, նո՛ւյնը չէ, թե խորին ծերություն:
 Թե սիրը զնաց, զրկանք աշխարհի
 Ես հանձն կառնում, և դալո՛ւտ մահի:

III

- Ահա՛ և հովիտ: Ի՛նչ պայծառ կանաչ
 30 Ճոճում է նորա մակերևույթին:
 Ի՛նչ ծաղկի աղբեր և՛ հետ, և՛ հառաջ...
 Ես չե՛մ նախանձում այլ ևս դրախտին:
 Եվ կապուտակը շքեղ երկնքի
 Իմ հաշտ հայացքը փաղաքշում է,
 35 Եվ երկու աչերն շիկահեր կուսի
 Ե՛վ նկարո՛ւմ է, և՛ ինձ հիշո՛ւմ է:
 Թե՛ շսիրելիք դուք ունայնություն,
 Հարճերի աղմուկ, շռայլ պերճություն,
 Դուք կարող էիք, մարդի՛կ մոլորյալ,
 40 Այս արբեցության մեծությունն զգալ:

IV

- Պարտե՛ղ հանդսության և խաղաղության,
 Ինչպե՞ս շփոխեմ ջո առատ բերքեր,
 Ինչպե՞ս չխաղամ ներգաղնակաձայն
 Քնարիս վերա: Այդ պերճ պատկերներ,
 45 Որով զարդարված գեղեցկանում հա,
 Որ բնությունը կենսապոքծում հա,
 Ինձ ընձևում են և՛ ուժ, և՛ կյանք նոր,
 Որով կարող եմ լինել բախտավոր:
 Քննել մեծությունն Ճարտարապետի,
 50 Ե՛վ արարչության գաղտնիքն ըմբռնել,
 Ե՛վ ոգնորվել հոգով պոետի,
 Անհասի անվան սաղմո՞ս տաղերգի:

ՄՈՒՆԱԿ

Մոխակն երգեց և մոռացավ
Քաղցր քունը գիշերի.
Նա ողջ գիշերն արտասվեցավ,
Որպես սիրտը սիրողի:

5 Եվ նա շատաց. ինչո՞ւ համար
Զկա ոչինչ պատասխան.
Եվ նա գիտեր դորա պատճառ.
Սերը չէ ինճնահալան:

ԱՆՏԱՌԻ ՄԵՋ

- Ո՛վ դու վաստակած օտար անցավոր,
Ե՛կ, հանգստացի՛ր. աշտեղ կեցություն
Կարող ես գտնել. քեզ հովանավոր
Կլինեն ծառեր, և մի զվարթուն
- 5 Ոգի կստանաս: Արբի՛ր, ներշնչի՛ր
Բարեխառն զեփյուռ և օդ քաղցրության
Թե հիվանդ ես դու, ինձ հավատացի՛ր,
Քո զգայարանքը և քո գոյություն
Ե՛վ կնորոգվեն, և՛ կառողջանան:
- 10 Եվ մի բարի քուն այնքան անգործիկ
Կփակեն աչերդ, մինչ վարդանման
Այգը կըշողա և նորածաղիկ
Կավետե քեզ օր: Աշտեղ, սիրելի,
Թռչում են ժամե՛րն աննկատելի:

1854 թվին

Ամարանոցում

ԵՎ ԴՈՒ ԱՅԴՊԵՍ

I

- Ո՛վ իմ մտերիմ ընկեր մանկության,
Դու մտածում ես ինձ դավաճանի
Եվ իմ սիրտ սիրո ոգեխառնության
Այլևս չկամիս համադրա՞ց լինել:
5 Եվ ահա շրթունքդ «Ների» շշնջեց,
Եվ ես աշխարհում մնացի մենակ.
Եվ իմ կուրծքիս մեջ սիրտըս նվաղեց.
Իմ ծաղկա՛ծ աչգի, դարձար փլատակ:
Կանա՛յք, ձեր սիրտը ես լավ ղնենցի
10 Եվ այսուհետև հազիվ թե խարվեմ.
Եվ թե մանկությունս հավիտյան ծածկվի,
Զեր նհնդ արվեստը աշխարհին կպատմեմ:

II

- Ի դեպ է այստեղ, հրիտասարգների,
Որ դեռ նվիրված չեք կնոջ սրտին,
15 Որ, դեռ ցնորված, չեք ճանաչել սեղ,
Լսել խորհուրդըս: Թե աչդ խրատին
Ականջ դնի՛ք, դուք կարող էիք
Լինել բախտավոր և սիրո աշխարհ
Ոտք կոխել հաստատ: Ո՛վ դուք սպառանիք,
20 Խեղդեցե՛ք կիրքը ձեր իշխանարար,
Փեռ րորբոքվե՛ք սիրո կրակով

Ձեր բոլոր կյանքը: Արձակ նայեցիք
Սիրած ընկերիդ աչքերին. տեսն՛ք,
25 Չվառվին նոքա մեղմ աղաչանքով,
Եվ հավատացն՛ք. ախտեր կսկսին
Եռ գալ նոցա մեջ, և ձեզ կսիրն՛ք:

1864 թվին

• գոստոսի 5

Ի Եգիպտոսի

ՍԻՐԵՆԻ

Ծա՛նըր օրհր, գնացե՛ք շուտով,
Գնա՛, Չմեռ Հյուսիսի.
Գարուն, կանաչ ե՛կ թիւրով,
Թո՛ղ արձակվի ոստն յլարդի:

- 5 Ես դարնան մեջ հոգուս սերը,
Սրտիս լարերն թաղեցի,
Որ դարնան հետ քո պատկերը
Գովասանեմ, Սիրելի՛:

ՄԵԾ ԹԱՏՐՈՆԻ ՄԵՋ

I

- Նայեցե՛ք աջ կողմ՝ առաջին հարկում:
Դիտակ ուղղեցե՛ք. մաքուր աղավնին
Անդույզ շնորհով է գեղեցկանում.
Ծաղկում է դարուն նորա շրթունքին:
5 Չկարծե՛ք, որ սա լինի նոցանից,
Որոնց բարքն ու վարքն է կասկածելի,
Որ խորհրդավոր այն քողի տակից
Աչքեր առնելով շատ ամոթալի,

II

- Որ վաճառելով կ' խիղճը, կ' սեր,
10 Աշխարհիս վերա այլ արվեստ չունին,
Միայն զղվելի անպարկեշտ հույսեր
Յուրյանց զլիս մեջ սլաքտում էին,
Որոնք պատրաստ են որոգայթ յարել
Եվ փորձանքի մեջ ձեր անձը ձգել,
15 Որ ընդդեմ կոշման գեղեցիկ սեռի
Մեղքեր են գործել ձեզ անբուժելի:

III

- Ո՛վ, թե մեկի մեջ այս կարծիքս ծագի,
Նա ինքը պիղծ է և շունի հոգի.
Ազնի՛վ պատանիք, առեցե՛ք դորան՝
20 Այդ զունատ ժառանգ հեշտասիրության
Նա, աչքերը ցած, այնքան երկչուտ էր,

Որ թե անցնելով հայաք ձգեիր,
Որպես մի սալոր, շառագունում էր.
Անբարբա՛ռ էին շրթունք դեղալիր:

IV

- 25 Համեստ է բարբը և քաղցր շարժւած,
Նորա պարանոցն է շուշանագեղ.
Աչքեր կենդանի, սիրով ներշնչած,
Եվ նորա վերա ամեն բան շքեղ:
Շատ ախտաբորբոք երիտասարդներ՝
- 30 Ծաղկած մանկության վառուն շնորհով,
Ե՛վ շատ մեծատունք, և՛ շատ հարուստներ՝
Ոսկու բռնության դավաճանելով,

V

- Բախտավոր էին, թե այդ կախարդիչ,
Այդ մաքուր կույսը մի ժպիտ բաշխիր,
- 35 Եվ նորա պատկերն, այնքան դրավիչ,
Ամեն ո՛ր յուր մեջ դրոշմած ունիր:
Ահա՛ վարագույրն ընկավ թատրոնի,
Ողբերգությունը վերջացավ ահնդ,
Բայց ոչ ոքի սիրտն ուրիշ վիշտ չունի,
- 40 Թե և՛ ս տեսներ աղջիկըդ անմեղ:

1864 թվին

ՊՈՆՏ, ՆՅՈՒԹԱՊԱՇՏ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱՅԻ

I

- Բայց դուք իմացե՛ք, որ այս օրինակ
Իմ սովորությունս՝ անդադար շրջել,
Անընդել ձորին, անմարդաբնակ,
5 Որպես սիրելուս աչցելու լինելի,
Աղբյուրի կողքին նստել խոխոջուն
Եվ լսել նորա տրտում շշնջումն,
Արմանալ Հովվի սրտաշարժ սրնգին
Եվ դգվել սիրով մայող դառներին,
10 Հեռանալ մարդից, անտառ երազել,
Օրով տաղականալ, գիշերով սթափվել,—
Իմացե՛ք, դեռ այդ չե՛ նշանակում,
Որ ես անդորժ հմ, մեճակ աշխարհում.
Ո՛չ, այդ այն է, որ վառ է մեղա հոգիս,
15 Եվ շատ ցավո՛ւմ հմ քեզ, ծիծաղելիս:

II

- Բայց դու, որ անարդ ճանապարհներով
Հուսահատվել ես աշխարհի կյանքից,
Որ Կալինի տես ահով ու դողով
Փախչում ես արդար ընկերութենից,
20 Որ օր ու գիշեր ցուրտ, որպես դամբան,
Հաշիվների մեջ թաղված ես հողով,
Որ անդգտ ես հ, որպես անբան,

- Զկամիս գրկել ընկերդ ջերմ սիրով,
 Կեղծավոր, խավար և արծաթասիր,
 25 Դո՛ւ ես խորթ որդին, դո՛ւ ես անընկեր.
 Տե՛ս, ի՛նչ անտառ է, ի՛նչ արձակ հովիտ,
 Ի՞նչ անեմ, ո՛վ մարդ, անկյանք է հողիդ:
 Ա՛խ, բնության հետ, և բախտավոր եմ.
 Իմ տխուր տաղերս թո՛ղ ես կցորդեմ:

III

- 30 Եվ նյութապաշտը շունի պատասխան.
 Մեռած է հողին. միտքը զոսացած՝
 հավար ախտերից ընշասիրության, -
 Պատճառ՝ փողը է նորա մեծ Աստված:
 Նստած է Պոետն և մտածում է.
 35 Առվի ալիքը մեղմ թավալվելով՝
 Նորա մտածմունքն հափշտակում է,
 Եվ նա երգում է առվի հետ սիրով:
 Բայց ահա կյանքի գործերից քրտնած
 Եվ հասարակի օգտին սլարապած՝
 40 Հառաջ է գալի ժիր Քաղաքացին,
 Առողջ, անտրտունջ և հաղթամարմին.

IV

- «Ո՛չ Դու և ո՛չ Նա որդի բնության,
 Եվ փայլիլու չէ ձեր գլխի վերա
 Սուրբ արեգակը քարերախտության,
 45 Ձեր համար, ասեմ, պայծառ օր չկա
 Ես եմ հաւազատ Մշակն աշխարհի,
 Եվ իմ կյանքի մեջ ամեն մի վայրկյան
 Զսփած կշռած է և յուր տեղն ունի.
 Ես անձնազոհ եմ հասարակության:

- 50 Ի՛կ, Պոետ, քաղաք, աշնտեղ գո՛րծ գործիր,
 Հասարակի բախտն ու օգուտն երգի՛ր.
 Դու աշն ժամանակ անդամ ես աղբի
 Եւ արժանի ես մեր սուրբ հարգանքի»։ —
 Այս Քաղաքացին ասաց Պոետին,
- 55 Շտա՛ւք քայլերով զնայ յուր գործին։

1864 թվին

Բողոքողսկ

ԶԱՆԳԱԿ

Որպէս գղրգոց բանտի դռների,
Ինձ առաւակալի է այդ զանգակի ձայն,
Դրել, մտածել ինձ անկարելի.
Լռի՛ր, ո՛վ զանգակ, կո՛ւյր ծիսի նշան,

- 5 Իմ հոգու լարերն թող ազատ շարժվին,
Որպէս ազատ է իմ մտածութիւն.
Սրտիս լսելի՛ ես իմ մեծ Փրկչին
Ահա՛ երգում եմ օրհնաբանութիւն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ ՆՈՐԱ ՈՐԴԻՔԸ

Եվ գեղեցիկ է Հայաստան սշխարհ,
Բայց գեղեցիկ չեն նորա բուն մարդիկ.
Հայաստան կանաչ, Հայաստան դալար,
Բայց չոր ու ջամաք նորա խեղճ բրդիք:

- 5 Ահա՛ սթափված ազգեր ամենայն
Դիմում են հառաջ հզոր քայլերով,
Ահա՛ բարձրացավ դրոշը ազգության,
Բայց Հա՛յն քնած է կորստյան ճնով:

1864 թվին

Ամարանոցում

ՎԵՐՋԻՆ ՀՐԱԺԵՇՏ

Ես ձի նստաւ: Դիպի ի Մոսկվա
Ուղղեցի իմ ճանապարհ.
Մորս արտասուքն այլ չտեսա.
Արագ դնաց երիվար:

5 «Ո՞վ արտասուքդ, մայր իմ անդին,
Պետք է սրճե»,—ասացի:—
«Ես կըմնա՛մ այն սուրբ օրին,
Մինչև դառնաս, իմ որդի»:—

Եվ դնում են հետզհետե
10 Եվ շատ օրեր, շատ տարիք,
Մորս արտասուքն ծովանում է.
Եվ չունի՞ ժամ երջանիկ...

ԿՐՈՆԱՍԻՐԻ ԱՂՈԹՔԸ

Անհաս Զորություն, որ ծավալվում ես
Անթիլ շնչավոր էակների մեջ,
Որ ամենայն բան տնօրինում ես,
Որ իբրև կանթեղ վառվում ես անշեջ,

5 Որ ստեղծել ես մարդը իմաստուն,
Քան այլ շնչավորք քո հրամանի,
Որ բաշխել ես նուրբ բանականություն,
Մինչ հայացք մխել անդունդք երկնքի,

Որ կարողասես տվիլ ես Հանճարին
10 Թափանցել ստորինք, քննել և զննել
Ընդերք տիեզերքի, տիրել բոլորին,—
Տո՛ւր հոգուս գալոցքն այսօր դուշակիլ:

Եղեմի դրա՞խտ, թե խավա՞ր գեհն
Պիտի հաստատես նորան օթեան,
15 Թե այս վա՞տ դամբան... Ո՛վ ես հողեղեն...—
Ինչո՞վ բացեցի դուռն անմահության:

Այստեղ կմեռնեմ. այս բլուրն ահա
Կառնու դիակըս ցուրտ կամարի տակ:
Տարերք կփոխվին, և աշխարհ կերթա,
20 Կերթան և՛ բլուրն, և՛ իմ հիշատակ:

ԱՆԱՀԻՏ

Ո՛վ դու Անահիտ, դուստր ոսկեծին,
Ո՛ւր է քո զարդերն՝ գործած գոհարից:
Ճակատը սեղմած ծունկերի միջին,
Արյունո՛տ շիթեր ծաղկում են աչքից:

5 Ո՛ւր թագավորների հարազատ զորքով՝
Սուրբ հանգստությա(նդ) արթուն պահապան.
Նոքա ծածկվեցան մահի խավարով,
Քեզ միայն մնաց թախի՛ծ անվախճան:

Ո՛վ դուստր լուսո, չքնա՛ղ արեգակ,
10 Այդ ինչպե՞ս եղավ, որ անիվն բախտի
Դավաճանեց քեզ, երկնի կապուտակ
Զլացավ քո փառք. անկար դո՛ւր բանտի:

1864 թվին

ՈԳԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
(ԵՐԵԱԿԱՅԱԿԱՆ)

Ո՛վ կույս մանկագեղ, կո՛ւյս արեւելի,
Հրեշտակ սիրո, բայց ո՛չ թեւովոք.
Մի հատիկ գոհար փշրված թագի,
Կո՛ւյս ես իմ հողու, տաճա՛ր փառավոր:

5 Անմեղութենով փայլում ես պայծառ,
Որպես շուշանը Հայոց դաշտերի,
Քեզ այդ շուշանից, հողո՛ւս սիրահար,
Հյուսում եմ պսակ անթառամելի:

10 Առաջին անգամ ես այն անմարմին
Քնքշությունը տեսա կանադի,
Ա՛խ, տեղատու էշրթունքիդ վարդին
Նրբագիւլ քո՛ղը արեւաբացի:

Ես շատ նայեցի խաղաղ աչքերով՝
Զմայլիչ Սերիդ փայլատակության,
15 Վիշտըս փարատեց դարնան զեփյուռով՝
Վա՛ռ ծաղկահասը վա՛ռ գեղեցկության:

Ես աշխարհիս մեջ շատ կանայք տեսա՝
Նվ շատ կանանց հետ ես սիրանըվեր
Զգացմունքներով ոգեխառնեցա,
20 Բայց այժմ նոքա՝ նոքա մի ստվե՛ր:

1864 թվին
Ամարանոցում

ԱԽՏԱՎՈՐ ԺԱՄ

Ինչո՞ւ այդպես արտասովալի
Դու նայում ես իմ վերա.
Քեզ չե՛մ սիրում, իմ սիրելի,
Ի՞նչ է քո միտքը, ասա՛:

5 Ի՞նչ ես կարդում իմ աչքերում,
Մի՞թե սիրո հավաստիք:
Ո՛վ խեղճ աղջիկ, ի՞նչ ես անում,
Ի՞նչ պիտ ասեն քեզ մարդիկ:

Մաղերը կախ, և շրթունքներ՝
15 Լի ցանկությամբ ախտավոր,
Խոնարհում են, և համբույրներ
Ինձ տալիս է նա անդոր...

Ո՛հ, փրկիչ եմ ես քո, ո՛վ կույս.
Ես խնայում եմ քո տաքիք...
15 Խեղդի՛ր այդ շար և անմիտ հույս,
Հետո՞ կլինես երջանիկ...

1864 թվին

օգոստոսի 8

Զերկիդով դյուղումը

ԵՎ ՆԱ ՄԵՌԱՎ

Ո՛վ դու նաղելի, որ Երգիչն այնպես
Այրվում էր ախտով՝ դրկախառնել քեզ,
Որին անկաշառ պարզեցել էր սեր,
Անտե՛ս արեցիր քո ոսկի հույսեր:

- 5 Երբեմն հրեշտակ, երբեմն շար դե
Զեաքար նորան անհաստատ սիրով.
Շատ վշտացրիր աշխարհիս առջև,
Վշտացա՛ր և դու, բայց մահի զնուլ:

- Մինչդեռ Փերոսը ոսկեվառ կառքով
10 նոր արշալուսի բացում է դռներ,
Դամբանիդ վերա ջերմ արտասուքով
Թացում է Երգիչն թարշամած վարդեր:

- Դու դադաղում ես. քո պատկերն պայծառ
Կրում եմ իմ մեջ, որպես սրբություն.
15 Ո՛վ այսուհետև իմ սրտի համար
Կարող է բերել նոր հիշողություն:

- Ո՛վ նախամեծար ընկեր սիրելի,
Ինչո՞ւ փոխեցար դու այս աշխարհից,
Ինչո՞ւ իմ կուրծքը այնքան ջավախի -
20 Ճնշում է մի նոր, մի կծու թախիծ:

Գեղեցիկ է կյանքն, բայց, ա՛խ, նա շունի
Ո՛չ հաստատուն կայք, ո՛չ աեղողություն.

Ա՛խ, թե նազելիս մնար կենդանի,
Եվ շցամաքե՛ր նորա դորություն:

- 25 Սպիտակ սալան քեզ վերջին ընծա՛,
Եվ խոնավ դամբա՛ն, և մի հավերժ քուն.
Կարծեմ, սոցանից ավել բան չկա,
Թեև, ասում են, կա այլ դորություն...

- Եվ դո՛ւ, մեզ երգող այս տխուր խոսքեր,
30 Շուտով կստանաս քո կյանքի վախճան.
Շուտով կլռեն Քնարիդ լարեր,
Որ այնքա՛ն հնչեց մեզ տա՛ղ տրամության:

1864 թվին

ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ

Սո՛ւրբ արքեպիսկոպոսն անմեղ տարիներ,
Մաքո՛ւր հրճվանքի դուք անհոգ օրեր,
Զեղ երգիլ հմ հս, երբ անուշահոտ
Ժպտում էիք ինձ որպես առավոտ:

- 5 Պայծա՛ռ մանկություն, ո՞ւր է ներգաշնակ
Քո մեղեդիքը, քո քնքուշ վիշտեր.
Ե՛վ հով, և՛ արև, և՛ սեր անուշակ,
Ե՛վ երջանկություն, և՛ դալար վարդեր:

- Թե դուք զնացիր, անցաք հավիտյան,
10 Եվ դառնալու չես, իմ բաղցր երագ,
Ա՛խ, մի՞թե, Աստված, ալիք ծերության
Պետք է ծածկեն ինձ, ո՞վ դառն պատուհաս:

- Ա՛խ, մի՞թե և ես մահի զգեստով
Պիտո է կաղամ մի ոտի վերա.
15 Մի՞թե վիզըս ծուռ, դողդոջուն ձեռքով
Նեցուկ պիտ առնեմ, որ փոքրիկ ույժ տա:

- Արի՛ մանկություն, արի՛ և այսօր,
Թո՛ղ մի ժամ ևս լինիմ բախտավոր.
Ծաղկաղարդ դարնան ուռիների տակ,
20 Թո՛ղ դարձիդ կենաց լցնե՛մ ես բաժակ:

Յուլացե՛ք փոքրը ևս, ըռայե՛ք անդին,
Լեյցելո՛ւ եկեք նվաստ ձեր երգչին.
Հողուս նստատակն փառքո՛ւլ կնքեցեք,
Եվ այն ժամանակ լարյա՛լ մնացեք:

1864 թվին

ՃՇՄԱՐՏԱԽՈՍ

Եվ ինձ այն օրից, երբ շրթունքս հայտնի
Օրհնեցին անունը Արդարության,
Ատեցին տգետք, դատապարտելի
Ինձ փոս փորեցին. գործի՛ չարության:

- 5 Ոխ ու նախանձը, որպես փոթորիկ,
Նոցա կուրծքի մեջ ալեկոծեցավ,
Կուրացա՛ն մարդիկ, սիրեցի՛ն մարդիկ
Խավարի դեր: Լո՛ւյսը ծածկվեցավ:

- Շատ բան լսեցի նոցա բերանից,
10 Շատ արսորանքի տարա հսրված.
Բայց սուրբ Դատավորն օրհնեց վերևից.
Վահա՛ն հովանի ուղարկեց աստված:

- Ես խոսք տվեցի՝ մարմնով և հոգով,
Արյունով, սրով նորան կնքեցի,
15 Ե՛վ խաչ առնելով, և՛ կուրծքս ծածկելով՝
Երկինք և դժոխք վկա կանչեցի:

- Եվ այն վայրկենից դեի փորձություն
Իմ համար, եղբա՛րք, չնչի՛ն խաղալիք,
Այն ժամանակից քաջալերություն
20 Աջակից ունիմ. անդս՛ր են մարդիկ:

Ծս լաւ հասկացա կյանքի նպատակ,
Բարվո և Չարի զանազանութուն.
Ասացի. թող Չա՛րն առնի ոտնատակ
Բարին... սա ունի մի ա՛յլ հաղթութուն:

1864 թվին
ապրիլի 3

ԱՌ ՀՐԱԺԱՐՎԱԾԸ

Կյանքը՝ գեղեցիկ պարգև աշխարհում,
 Եվ կյանքից հեռու ի՞նչ ճանապարհ կա.
 Ո՛վ մարդ, քո սիրտը ո՛ւր է վերանում,
 Կապած, կաշկանդած հրկրիս վերա:

5 Ինչպե՞ս կարող ես նորա կապանքից
 Եվ ծանրութենից դու ազատ մնալ.
 Հող պիտի դառնաս, ծնել ես հողից,
 Բի Ստեղծողին կամիս հավատալ:

Հողից կարող ես դու նորից փոխվել
 10 Սողուն կամ գեռուն, նրնի կամ ժժմակ,
 Ցեցի պես շարժվել, դարձյալ հող լինել,
 Մեղ ցիխ պատրաստել՝ ծնի՜ն՛լ պատ ու ծախ:

Նայի՛ր լուրջ աչքով, ահա անապատ.
 Ի՞նչ պիտի գործես, որ Տիրոջ առջև
 15 Ստանաս դու վարձ: Անմիտ Հուսահատ,
 Զուրկ ես աշխարհից և շունիս պարգև:

Հավատը գործով միայն է հանդ.
 Եվ առանց գործի շունիս դու հավատ.
 Քարոզի՛ր անխոնջ գործը Աստուծո,
 20 Եվ մի՛ հեռանալ անմարդ անապատ:

Կարդա՛, ակա՛նջ դիր Ավետարանին,
 Եվ նորա տողերն ձգի՛ր աչքիդ տակ.

Տե՛ս, ի՞նչ է ասում քեզ աստվածային
Արյունով քրտնած բազմաշիատ Մշակ:

- 25 Ա՛ռ փշյա պսակ և մտի՛ր աշխարհ.
Այդտեղ է, ո՛վ մարդ, Աստուծո Տաճար.
Այդտեղ քո կյանքը վաստակո՛ւմ վարժիր,
Այդտեղ սրբությամբ դու գո՛րծ կատարիր:

- Այդտեղ ասպարեզ քրիստոնեության,
30 Այդ կյանք բարվոքող մեծակշիռ ուսման.
Թե ունիս ականջ լսելու՝ լսի՛ր.
Թո՛ղ մքին այբիք, ճգնավոր, փախի՛ր:

1864 թվին

մայիսի 6

Ռուս ուխտատեղում

ՍԻՐԱՎԵՊ

Նա սեղմում էր ժպտալով,
 Կուրծքի վերա իմ ձեռք
 Եվ խիստ ազնիվ դարձվածքով
 Պատմում էր. ի՞նչ է սերը:

5 Նա ասում էր. սերն է կրակ,
 Որ, թե վառիչ նյութ չտան,
 Նույնպես հանդշում է արաբ,
 Որպես կայծ մի էլեփորյան:

10 Սերն է աղբյուր քաղցրության,
 Սիրող սրտի արշալույս.
 Սե՛րն՝ վառ լապտիկ մանկության,
 Մատաղ կյանքի ոսկե հույս:

Սիրո ձայնն է կախարդիչ,
 Նորա հեղմունք խանդակաթ,
 15 Բայց առավել զմայլիչ,
 Երբ լեզվով է հարազատ:

Սիրի՛ր, որքան կարող ես,
 Որքան փայլում է արև.
 Կյանքիդ օրերն նետի պես
 20 Թռչում են արագաթև:

Կգա մի օր, մի սև օր,
 Երբ մեր այգը ոսկեշող

Կխտւլարի, և անդոր
Մեզ կծածկե մի բուռն հող:

25 Իմ սիրելի, զգո՛ւյշ կաց,
Որ լեզուդ չար չխոսե.
Պատճառ, ոչինչ դեռ չասած,
Ընկերդ արտասւլում է:

1864 թվին

ԴԱՎԱՃԱՆ

Վարդապետ տխմար և ընդիննահաճի,
աճամբ առեալ պատիւ և ոչ Աստուծոյ կոչե-
ցեալ, արծարով ընտրեալ և ոչ Հոգւով. ոս-
կեսէր, նախանձոտ, քողեալ զհեղութիւն, յո-
րում Աստուած բնակէ, և գայլ Եղեալ՝ զիւ-
րեանց հօտս զիշատելով:

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԵ

I

- Տխուր է, եղբարք, տխուր է մեր դար.
Հաշի վիշտերից և անարդանքից
Թառամել հմ հս. նա, որպէս թշվառ,
Աղաւթելու չէ երբեք կապանքից:*
- 5 *Նորան յուր Հովիւք, յուր առաջնորդներ
Մինչ հոգեւար ժամն պետք է կեղեքին,
Եվ եզվիտական, անփառք թակարդներ
Օտարի առջև այդ խեղճին դնին:*
- 10 *Հովիւ գառնալով աղղին հոգեւոր՝
Մի սարսափելի նպատակ ունին.
Որպէս մոլեռանդ, դահիճ թունափոր,
Ջրկել, պատառել յուր ժողովրդին,
Ե՛վ բողոք կարդալ, և՛ դավաճանել,*
- 15 *Թե այդ զրկեալքը կամենին խոսել:*

- Արդա՛ր դատաստան, ո՛ր է քո պատիժ,
 Ո՛ր է հրկնառաք վրեժխնդրութեան.
 Մի՛թի մի անմիտ, մի դարշելի իժ
 Պետք է նվաճն քո արդարութեան:
- 20 Մի՛թն դու այնքան թույլ ես և անզոր
 Այս աշխարհիս մեջ, այնքա՛ն անհաստատ,
 Որ դեսլ ի դադաղ սլիախի հնա՜ն այսօր
 Եվ խեղդես մեր մեջ ամենայն հավատ:
 Յո՛ւյց տուր մեզ, ջո՛ւյց տուր, որ կենդանի ես,
- 25 Կաշկանդի՛ր ձեռներն այդ հանցավորի,
 Թո՛ղ այդ Ազվեսը, որայես սևերես,
 Ստանա սև վարձ՝ վա՛րձը Հուդայի:
- Դդված գորգմեղաբարդ, փափուկ բարձրով.
 (Սածկոցն է թավիշ, կապույտ-ծիրանի),
- 30 Առք և փառք մորուք շփելով՝
 Սերտում է անվանք հարգո սրբերի.
 Նա մտահույզ է. ի՞նչպես իմանանք,
 Ո՞րպիսի ճնշված դավ՛ն դղրողուն,
 Ո՞րպիսի եղևոն նենդութեան կապանք,
- 35 Սեւամած թախիծ, մթին ցանկութուն,
 Վարագուրում են խորամանկ ճակատ,
 Ուր թագուցած է մահապարտ հանցանք
 Եվ մի վասակյա՛ն ապերախտ գանդատ:

1864 թվին

Հուլիսի 15

Ռոգորոդսկ

ՄԵԾԱՏՈՒՆ

- Այն ի՞նչ իշխան է և ի՞նչ մեծատուն,
Որ ճեղքեց յուր աղճն, մատնեց սուրբ արյուն,
Փոխեց կրոնից, պատառեց նորան
Եւ դաւաղանի հարւածների տակ
- 5 Տվեց ժողովուրդը Գայլին ինքնիշխան.
Ստացաւ անփա՛ռք դսրծի մրցանակ:
Եւ դառն արտասուր Հայ ծնողների
Բղխեց որպէս ծով. նոքա չգտան
Խորթ կրոնի մեջ յուրյանց հայրենի
- 10 Վարդապետություն. տխրեցան, մեռան:
Այդ ի՞նչ իշխան է, ինձ դուք ասացե՛ք,
Հասկա երեսին դորա թքեցե՛ք:

ՄԱՅԻՍ

Երկինքը պա՛րզ, օ՛րն մայիսյան.
Ես ճիմում եմ բուրաստանում,
Սիրտս ուրախ է. ես, ժպտալով,
Վարդ եմ քաղում, փունջ եմ հյուսում:

5 Թեթև ղեփո՛ւո. կանաչ ափեր
Անուշուքյան հոտ են փչում,
Եվ սոխակի դալալիկը
Քաղցր ականջիս է հասնում:

Նա մի վարդից դեպի մյուսն
10 Ոստոստում է ուրախալի,
Նա հնչում է դաշնակաձայն.
Ինձ յուր արվե՛ստն է ցույց տալի:

1864 թվին

ԱՐԱՐԱՏԻ ՇՐՋԱԿԱՅԲԸ ԵՎ ՆՈՅԱ
ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

I

- Քաղցրը Բամբիռով ալյատեղ Վիպասանք՝
Այդ մեծ սոխակների հին Հայաստանի,
Երգեցին Հայր և՛ փառք, և՛ պարծանք,
Եվ հաղթանակների թագավորների:
- 5 Այդ վայրենացած քարանձավներում,
Ուր այժմ միայն բուրբ հեն հինում,
Լսվում էր թնդյուն կորով նետերի
Հայոց մեծափառ, դյուցազն Մեծերի:
Ա՛հ, օրեր գնացիք, և այդ խորշերին
- 10 Մնաց մի տխուր տալավորություն...
Նոքա հիշեցին յուրյանց ցանկալին...
Բայց ձմեռն փչեց, ծածկվեցավ դարուն:

II

- Այդ լուռ տեղերում կարող եք կարծել,
Որ դեռ չէ անցել մարդկության համար
- 15 Դյութական դարը. և չե՛ն առասպել
Առասպելները, որ հրաշարար
Ավանդեցին մեզ անցածի մարդիկ,
Երբ գերբնական երևույթներով
Երևան եկան հաղարավոր Դիք,
- 20 Որոնց պաշտեցի՛ն երկյուղած բրտով:

Այստեղ բնությունն է ամենիշխան
Եվ շատ նման է այն բռնավորի,
Որ անգութ լախտով հարստահարության
Կամեր խլել կամք հպատակների:

III

- 25 Բարձր սարերի ձյունապատ շղթան,
Որպես մի տիտան հրկինք վերուղղած,
Եվ խոր անդունդներ, ուր հազարամյան
Անշունչ լռություն թևեր տարածած
Թափավորում է, և քարուտ ձորեր,
30 Ուր, որպես առյուծ, բաշ ծածանելով,
Վազում են արազ, փրփրադեղ դեղեր,
Դիպչելով ժայռին և փշրվելով.
Այս բոլորն, ասես, հափշտակում են
Անկախությունը ազատ էակի.
35 Նա պիտ հավատա, պաշտե կուրորեն.
Այստեղից աղբյուր տղևտ խավարի:

1864 թվին

Ամարանոցում

ԻՆՔՆԱԳԻՏԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ

Կան բոսեր, երբ ամեն բան
Ենթարկելով քննության,
Երկմտում հմ. և, համարյա,
Վարմունքիս ելք չկա:

5 Ես պնդում հմ, որ կանխակալ
Մտքիս կարծիքը հերքեմ,
Եվ գիտությամբ հանդիսանալ,
Որ իմ ա՛նձը նանաչեմ:

Առանձնացած ես մտածում հմ,
10 Որ գոյությունս զարդանա.
Այդտեղ ես եմ, այդտեղ ես եմ,
Այդտեղ չկան Դու և Նա:

Ես հմ էակ, և իմ մեջ կա
Տիեզերքի մեծություն,
15 Իմ մեջ Աստվածն աչն գերակա,
Այսինքըն՝ նշմարտություն:

Ես մտնում հմ սուրբ տաճարը
Առարկային մտածությամբ,
Եվ քննում է իմ հանճարը
20 Անշարժ օրենք գոյության:

Ես չեմ նայում նյութի վերա,
Որպես ծնունդ դիպվածի.

Նա խնդրում հմ պատճառ նորա՝
Ընդհանուր կապ տիեզերքի:

- 25 Եվ տիեզերքն է գիրք անագին.
Ես սերտում հմ ակփաբետ,
Որ վանկ կապի իմ սուրբ հողին,
Որ զրուցեմ նորա հետ:

- Մե՛ծ է իմաստն այդ մեծ գրքի,
30 Մե՛ծ է նորա Հեղինակ.
Ես անցավոր՝ որդի հողի,
Նա Անանց՝ անժամանակ:

- Նա պատճառ է ինքր յուրյան,
Միշտ Զորություն գործունյա.
35 Նա ներքին Հիմք և Հաստատան,
Եվ ևս շինված հմ Նորա:

1864 թվին
Ամարանոցում

ՄԻ ԶՎԱՐԹ ՄԱՆԿԱՆ

Ուրախություն քեզ տնայալա՛ս,
Ո՛ւլ դու մանուկ սիրելի.
Ծըհ՛ս, ծաղկե՛ս և ծերանա՛ս,
Տալով պտուղ արժանի:

- 5 Որպես ծաղիկ, մանուկ, քաղցր ես
Եվ շնորհագեղ, որպես օր:
Մանո՛ւկ, մանո՛ւկ, ինձ չխաբես,
Մի՛շտ կաջ աչդ պես լուսավոր:

- Նայի՛ր վերե, տե՛ս, ի՛նչ սիրուն
10 Այնտեղ փայլում են աստղեր,
Եվ անթի՛վ են, և շողշողո՛ւն,
Որպես երկու քո աչեր:

- Այնտեղ, հողյակ, բնակվում է
Մեր սուրբ Հայրը երկնքի,
15 Նա՛ է, որ մեզ ուղարկում է,
Ե՛վ Կյանք, և՛ Սեր, և՛ Հոգի:

- Նա ծագում է յուր արեգակ
Ամենայն օր քո վերա,
Որ զվարճանաս, որպես թռչնակ,
20 Օրհնի՛ր Անուն սուրբ Նորա:

Ունի Որդի մի Միածին,
Նա՛ է Փրկիչ աշխարհի.
Նա խաչ ելավ, տվեց հոգին...
Որ դու լինիս մա՛րդ բարի:

25 Նա սիրելով յուր թշնամիք,
Օրհնեց հաշին և ներեց,
Եվ մեզ գրեց յուրյան որդիք,
Սիրե՛լ միմյանց պատվիրեց:

Նա հեղությամբ հաղթեց Չարին
30 Եվ մեզ առաց, որ և մեք
Հետեւենք այդ օրինակին,
Զպարտանա՛նք մեք երբեք:

Մանո՛ւկ սիրուն, աղոթք արա՛,
Երբ դու գլուխդ խոնարհած՝
35 Համբուրում ես պատեկերդ ահա՛,
Ոսկենկար զարդարած:

Եվ ժպտում է որպիս շուշան
Անհոգ մանուկն մոր գրկին.
Այսպիս թռչնակը ճյուղի վերան
40 Օրհնում է յուր հրեշտակին:

Եկե՛ք Հայոց Եկեղեցի.
Այնտեղ կտեսնեք զմայլված
Պայծառ դեմքը այդ երկնացի,
Գարնա՛ն վարդը կիսաբաց:

1864 թվին

ԱՆՐԱՆՏ

Նա աղջիկ էր այնպես կայտառ,
 Լի մանկական աշխուժով.
 Նա նայում էր այնպես սլաշժառ,
 Մի շա՛տ պարկեշտ հայացքով:

5 Նա անմեղ էր. անդորրութուն
 Միշտ ողջունում էր նորան.
 Նա ծաղկում էր ուրախ, անհոգ,
 Որպես վա՛րդը մայիսյան:

10 Մինչ ծաղկում էր արեգակը,
 Մինչ ժպտում էր առավոտ,
 Երգ էրգեկով նա ճեմում էր
 Ծաղկոցի մեջ քաղցրահոտ:

Նա թափում էր սիրո շունչը
 Մանուշակների վերա,
 15 Անփութ սիրտը թրթռում էր,
 Որպես թռչնակն մոտակա:

Բայց այժմ տեսե՛ք. ի՛նչ հոգու վիշտ
 Նշմարվում է աչքերում.
 Քնքո՛ւշ էակ, թառամե՛կ է
 20 Այդքան մանուկ հասակում:

Գուցե՞ր թռած, անբախտության
 Կնիքը դրած է ճակատին.

Կյա՛նք շին խոսում անմահությա՛ն
Շրթունքը այն երկնային:

25 Շատ կուսական, անմեղ հույսեր
Խաւարած են և շիջած,
Շատ պարզամիտ զգացմունքներ
Նորա՛ մեջ թունաւորւած:

Այսպես լինում է մահապարտ,
30 Երբ, հանելով խոր հոգոց,
Դահճի կացնին նա լուռ, հանգարա
Խոնարհում է պարանոց:

Ա՛խ, ո՛ւր գնացին, իմ գեղեցիկ,
Խաղաղության վարդերը.
35 Այդ ի՞նչ բոպեք շարաքաւտիկ
Խլեցին քո հանդիսաւ:

Եկեղեցում լուռ կանգնած է,
Անշարժ, որպես դերեղման,
Փեսայացվի խելքը գնում է,
40 Ձեռը բռնած աղջկան:

Այդ փեսա՛ն է, ա՛խ, այդ փեսա՛ն,
Որ տխրում է աղջիկը.
Նորա սիրտը, նորա կամօ՛ր
Վաճառե՛լ են ծնողքը:

1864 թվիծ

ՀԱՆԳԻՍՏ ԻՄ

Դու իմ Հանդիստ, Հավատ և Հույս,
 Ծով անսահման բարության,
 Դո՛ւ, դո՛ւ դարձյալ սառը հոգուս
 Կյանք ես ցողում հարության:

Յողա՛, աղբյուր կենդանության,
 Յողա՛ առատ հոսանքով.
 Եվ իմ ժամերը դառնության
 Թո՛ղ խորտակվին քո շնորհով:

10 Ե՛կ պոետի անկեղծ աշխույժ,
 Եվ ապագա օրերին
 Ես կավանդեմ անուն անուշ
 Կապուտաշյա Գեղեցկին:

Այն գեղեցկի, որին այնքան
 Դափնի պսակ հյուսեցին,
 15 Եվ պատանիք ախտաբորբոս
 «Պարտեզ փակված» կոչեցին:

Որի աչերն շողշողում են,
 Որպես աստղերն երկնքում.
 Հայացքի մեջ աստվածեղեն
 20 Բոլոր դրա՛խտն է ցլանում:

Մե՛ծ են հրկինք, մե՛ծ է աշխարհ,
 Բայց սիրտս մեծ է նոցանից,

Եվ առավել իմ սերս պայծառ՝
Այն լուսավոր աստղերից:

Տ Շատ զանձեր կան, շատ և աղներ
Օվկիանյան հատակում.
Շատ զգայմունք կան, շատ խորհուրդներ
Սիրով վառվածի սրտում:

1864 թվին

ԵՐԳ ՄԵՌՆՈՂ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԻ

Ազնի՛վ ընկեր, մեռանում եմ,
Բայց հանգիստ եմ ես հոգով.
Իմ թշնամիքս ես օրհնում եմ,
Օրհնո՛ւմ եմ քեզ աստուծով:

5 Հեռանում եմ, անգի՛ն ընկեր,
Զգնահատած ոչ ոքից.
Բայց հավաստյալ անձնանքվեր
Աղգիս մշակ կհաշվիմ:

10 Ազնի՛վ ընկեր, չըմոռանաս.
Անդավաճան, ջերմ սիրով
Ես սիրել եմ իմ հայրենիք,
Գնա՛ւ դու նույն շավղով:

Խեղճութունը Հայոց սղգի
Կարեկցաբար մտածի՛ր.
15 Ոսկե գրքույկն Եղիշի
Քաջ առաջնորդ քեզ ընտրի՛ր:

Այնտեղ սուրբ կրոն, ազգ միաբան
Աղատ կամքով ու խիղճով.
Այնտեղ Վարդան, անմա՛հ Վարդան,
20 Յուր խնկելի Քաջերով:

Հայրենի՛ք՝ սեղան սրբության,
Ես Աստուծո առաջև

Շատ կաղաչեմ, շատ կարտասովեմ,
Որ ծագե քեզ նոր արև:

25 Իմ մտերիմ, մահըս մոտ է,
Բայց հանդիստ եմ ես հոգով,
Որովհետև խիղճս արդար է,
Ճշմարտության ջատագով:

1864 թվին

ԳԵՐԻ ՀԱՅԻ ԱՂՈԹՔԸ

Դո՛հ ենք քեզնից, ո՛վ Բարերար,
Օրհնյա՛լ լինի միշտ քո անուն.
Թո՛ղ արդար արեղդ այդ լուսավառ
Բերե յուր հետ մեզ փրկություն:

; Ո՛հ, ուրախ օ՛ր շնորհիր, Տե՛ր,
Մեր խղճալի հայրենիքին.
Նորա սիրուն սարեր, դաշտեր
Օրհնում են քեզ հռանդագին:

Մի՛ տար, աստվա՛ծ, որ կործանվի
10 Կուսակրոն Հայոց աշխարհ.
Թո՛ղ քաղցր անուն Հայաստանի
Մնա կենդան միշտ մեր համար:

Բա՛ց մեզ դուռն քո ողորմության,
Հեսու, Մովսէս մեզ ուղարկի՛ր,
15 Որ այս դժնյա Եգիպտոսից
Ավետյա՛ց մեզ տանեն երկիր:

Ո՛հ, այն աշխարհ, ուր առաջին
Քարոզեցավ Ավետարան.
Փայլեց դրոշը ծիրանածին,
20 Կանգնեցաւ Խաչ ըրիստոսական:

Ուր նվիրական Նահատակներ
Դեմ վիշապին զինվորեցան,

Պատերազմի կանաչ դաշտեր
Նոցա արշունճիլ ներկվեցան:

25 Ուր Հայրեր մեր երանելի՝
Գրիգոր, Ներսես, Մեսրոպ, Սահակ,
Մեծարեցին անուն ազդի
Եվ ննջեցին ծաղկապսակ:

1864 թվին

ԱՅՆ ԵՐԱԶ ԷՐ

- Ե՛վ ծանր է վիշտս, և՛ հս քնում եմ,
Ե՛վ ահա երազ խորին գիշերով.
Այն մեծ երազ է. հս տեսանում եմ՝
Հայի մութ աստղը փայլեց մի լուսո՛ւմ:
5 Եվ ահա Հայերն, նախանձով վառված,
Դիմում են հառաջ, որպես այլ ազգեր,
Եվ մտանում է նոցա մեջ Աստված՝
Բերելով յուր հետ միավորիչ սեր:
Եվ, կարծես, այդ սերն պետք է հաստատվի,
10 Որ վարձատրե արյունով հոսած
Նոցա արտասուք, և ոգևորվի
Անծաղիկ կյանքը Հայ հասարակաց:
Զարթնում եմ քնիցս. ինձ սլաշարում են
Նույն իսկ հոգեկան ցավի սև օձեր,
15 Եվ Հային՝ շար բախտ, ինձ դուշակում են.
Ցավեցե՛ք, Հայեր, տեսածս հրա՛ղ էր:

<1864 թ.

հուլիսի 15

Բողոքողսկ>

Ծս տխուր եմ և չգիտեմ,
Խնչպիս կանցնե իմ դարը.
Ծս կարծում եմ, որ բանտում եմ.
Հեղձամղձուկ է օրը:

- 5 Եվ հանգչում է կյանքիս հոգին,
Իմ նազելի մանկություն,
Եվ տալու չէ այս աշխարհին
Շնորհակալ յուր ողջուն:
Նա կըմհոնի, և ոչ ոք ձեռն
10 Պարզելու չէ դեպի նա.
Առե՛ք իմ բեռն, իմ ծանր բեռն,
Կամ հո՛ղ, մո՛խիր իմ վերա:
Չէ՛, պայծառ չէ՛ իմ հորիզոն,
Հառաջ նայել չկամիմ.

- 15 Այնտեղ միայն սև Աքերոն,
Բայց կազմ նավակ ես չունիմ:
Հոգիս անզոր, հոգիս համբր,
Ե՛կ և սորան դիմացի՛ր.
Խաչըս դժվա՛ր, խաչըս ծա՛նրը.
20 Կյա՛նք, ինձ ինչո՞ւ խաբեցիր:

1864 թվին
Բոգորոդսկ

ԵՐԱԶ

Ես լսեցի մի անուշ ձայն,
Իմ ծերացած մոր մոտ էր.
Փայլեց նշույլ ուրախության,
Բայց ափսո՛ս, որ երազ էր:

5 Կարկաշահոս աղբյուր այնտեղ
Թավալում էր մարգարիտ.
Նա հստակ էր որպէս բյուրեղ,
Այն երա՛զ էր ցնորամիտ:

10 Եվ մեղեդին տխուր, մայրենի,
Հիշեց մանկության օրեր.
Մորըս համբույրն ես զգացի,
Ա՛խ, ափսո՛ս, որ երազ էր:

Կուրծքին սեղմեց կարոտագին,
Աչքերս սրբեց. շատ թայ էր,
15 Բայց արտասուքս զնում էին...
Ա՛խ, այդ ինչո՛ւ երազ էր:

1864 թվին
Հռեվարի 3

ԳԻՇԵՐ

Սիրո՞ւն պատկեր: Պարզ գիշեր էր,
 Եվ օդեղեն օվկիանում
Փայլում էին անթիվ աստղեր,
 Եվ ուրախ էր սիրտըս զարկում:

5 Ամբրոսական ծաղիկներ վառ
 Անուշություն էին բուրում,
Եվ երկնքի ցող կենարար
 Բնությունը էր զովացնում:

10 Եվ ես անխռով երգում էի,
 Եվ իմ երգըս խիստ մաքուր էր.
Ազատությո՛ւն էի երգում,
 Հայրենիքի պարծա՛նք ու սե՛ր:

<1861, փետրվարի 15-ին>

ՕՐԻՈՐԴԻ ԱՐՏԱՍՈՒՔԸ

Հանգի՛ստ, իմ անույշ,
Անցար, գնացիր,
Միայն վերք անբույժ
Սրտումս թողեցի՛ր:

5 Սոխակ դեղեցիկ
Կանաչ պարտիզում
Երգելով քաղցրիկ՝
Ինձ չէ դրավում:

Քեզանով միայն
10 Երջանիկ էի,
Տիկին ինքնիշխան
Ինձ կարծում էի:

Ցերեկը մենակ,
Փակված սենեկում,
15 Ողբում եմ անհաղ,
Ոչ ոք չէ լսում:

Դիշեր է գալիս՝
Մահի՞ճ եմ մտնում.
Տրտո՛ւմ է հոգիս,
20 Քունըս չէ տանում:

Ո՛հ, սիրտըս ալքոված,
Ողջ քե՛զ է կանչում,
Ողջ քո անմոռաց
Անունդ է հիշում:

25 Մազեր թո՛ւխ, երկա՛յն,
Աչեր դրավիչ,
Ի՛նչ հասակ, ի՛նչ ձայն,
Ի՛նչ հոգի կտրիճ:

Անդո՛ւթ, ինձ խաբեց,
30 Ուրիշին սիրեց.
Ա՛խ, նա ինձ դեռ վա՛ղ
Պատրաստեց դագա՛ղ:

<1861, հունվարի 20-ին>

ԱՌԱՋԻՆ ՍԵՐ

- Երեկ տեսա քեզ պարտեղում,
Ծաղկած էիր վարդի սլես,
Եվ քո պատկերդ հոգուս միջում
Նկարվեցավ լուսատես:
- 5 Այնտեղ, ո՛վ կույս, ինձ գերեցիր,
Այնտեղ ես քեզ սիրեցի,
Այնտեղ հոգիս ջերմ, սիրալիր
Ես քեզ ընծա բերեցի:
- 10 Այժմ շունիմ մի ուրախ ժամ,
Տխուր է սիրտս իբր դադադ.
Ես մեռանել մինչև անգամ
Ցանկանում եմ, ո՞հ, ավա՞ղ:
- Որպես օձից ժանտ, թունավոր,
Դու ինձանից փախչում ես,
- 15 Տեսանելով ինձ սգավոր՝
Ծիծաղո՞ւմ ես, խնդո՞ւմ ես...

<1861>

ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Օրհնյա՛լ լինի այն սուրբ օրը,
Երբ նորա մոտ նստած էի
Եվ իմ սրտիս խորհուրդները
Մի-մի նորան հայտնում էի:

Յ Ես օրհնում եմ այն սուր նետը,
Որ նա ցըցեց սրտիս խորքում,
Եվ այն քաղցր սիրո թույնը,
Որ նա թափեց հոգուս միջում:

Օրհնյա՛լ լինի այն ստեղծված,
10 Այն սիրուն կույսն, հրեշտակ պայծառ,
Որի առաջ, ծունրը դրած,
Ողբում էի այնքան երկար:

<1861, հունվարի 5-ին>

ԻՄ ՎԻՃԱԿԸ

Ես դրում եմ՝ կշտամբելով
Անխիղճ մարդի սև գործեր.
Մոլոր կարծիքն պարսավելով՝
Վկայել կամիմ նորան սեր:

5 Եվ փշյա է իմ ճանապարհ.
Ամբողջ դժոխք և բողոք
Ինձ լարում են կորուստ վատթար:
Ինձ բարեկամ՝ և ո՛չ ոք:

Հաստատ ոտով ես գնում եմ,
10 Ճշմարտությամբ զինվորված,
Անկեղծ քնարով ես օրհնում եմ
Ե՛վ թշնամիքս, և՛ Աստված:

1864 թվին
սեպտեմբերի 11

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ

I

- Խնչ անուշությամբ սահում են ժամեր
Գեղեցկատեսիլ, խնկահոտ գարնան.
Որքա՛ն ոգելից վառվում են սրտեր,
Անձնատուր հղած քաղցր անդորրության:
- 5 Եվ բնությունը ոսկի ժպիտով,
Զգեստավորված վարդագեղ քողով,
Հանդիպում է օր: Նորեկ առավոտ:
Ցուրն շաղ-գոհար. ճոճում է արոս:
Եվ ծածանվելով կայտառ շատրվան՝
- 10 Ցայտում է շիթերն յուր ադամանդյան.
Եվ նորա տրտունջն այնքան սիրելի
Գրավում է աչերդ, և՛ սիրտ, և՛ հոգի:

II

- Երկինք կապուտակ: Առողջ, զովարար
Շնչում է զկիյուտ: Գառներ և հորթեր
- 15 Խաղում են դաշտում: Թնդում է անտառ:
Երգում է սոխակ: Դողում են թիեր:
Ամեն մի թռչուն, ամեն մի էակ
Վերածնվում է այս շնորհարեր
Ավաղանի մեջ, և՛ ձոր ընդարձակ
- 20 Ե՛վ հովիտ կանաչ, և՛ վառ բլուրներ:
Թեև խռոված լինիս, ո՛վ օտար,
Հակառակ կամքիդ, այդ կանաչավառ

Տեսարանները քեզ կըհրավիրեն,
Որ քաղցր ստվեր վերադ տարածեն:

III

- 25 Զորս կողմըդ դարձն: Կանաչ կատարով
Հողաբլուրներ հառաջ են գալի.
Եվ խաղաղ, անուշ, հանգուցիչ քնով
Մոռանում ես դու վիշտը աշխարհի:
Վարսագեղ տնկած ծառերի շարքեր
30 Մեղմիկ շարժվում են: Ուրախ և ղվարթ
Վազում է առվակ: Սիրելի՛ պատկեր.
Ճղած կոկոնից դուրս նայում է վարդ:
Կարմրում է վարդ, վառ արշալույսի
Զքնաղ դուստրը, բայց համաձայն չեմ,
Որ դա սքողեր ամոթխած կուտի
35 Գեղեցկությունը, որին սիրել եմ:

IV

- Սիրո համբույրներ նորա շրթունքին
Ծաղկում են դարնան հոգիից կյանքով,
Կարծես, սաստում են հրիտասարդին,
40 Երբ կամեր քաղել դորանց հայացքով.
Եվ մարմարիոնը նազուր ձեռների,
Եվ իբրև փրփուր լանջքը ձյունափայլ,
Եվ այն շողշողուն մետաքս մազերի,
Անհոգ թույլտված ուսերի վերա՝
45 Առնում են նորան հրեշտակ կատարյալ,
Որ ամոքում էր վիշտերդ զժնյա.
Եվ տղայական մաքուր ցնորքով
Բացում էր ձեզ կյանք անվերջ հոսանքով:

V

- Ես կարող էի այն սիրողային
50 Հարմարել դորան խոսքերը Լորդի,
Որ նա տալիս է Լեդի Յանթային*,

* Լեդի Շարլոտտե, շերլի Օքսֆորդյան կոմսի դուստրը, որ այդ ժամանակ (1812 թվակ.) դեռևս տասն և ժեկ տարեկան էր (Ժանոթ. հեղինակի):

- Նախերգանքի մեջ պանդուխտ Հարուդի-
 Ո՛վ Բայրո՛ն, Բայրո՛ն, դա ոգեւորեց
 Քո կարող գրիչ: Դա քեզ ներշնչեց
 55 Այն վերին թռիչքը բանաստեղծության,
 Երկյուղած սրտով քնարիդ մեծության,
 Եվ անբռնադատ քո հոգու զեղման
 Պետք է նախանձնն բուր պոետներ,
 Որպես հանճարիդ մի համեստ նվեր:
 60 Երկա՛ր կը պատվեն հիշատակդ ազգեր:

VI

- Համաշխարհական պոե՛տ պանծալի,
 Դու քեզ կանգնեցիր երկնահաս աթոռն.
 Ինչպի՛ս մոռանանք, փա՛ռքդ Անգլիայի,
 Որ բարձրագույն է, քան սարերն Ալպյան.
 65 Փա՛ռք, որ ծնել է քո անգին քնար,
 Որ ավերակներ երգեց հույների,—
 Ո՛րպես Հելլադա է հրաշափառ:
 Ո՛վ Բայրո՛ն, ասա՛, ո՞վ քո մեջ գրեց
 Այն վսեմ քախիծն հուսահատության,
 70 Ի՞նչպես քո հոգին յուր մեջ ամփոփեց
 Այն խավար դժոխք ամենակործան:

VII

- Եվ ես զմայլած՝ շատ տեղ ման եկա,
 Հանդիսարաններ շթողի մարդկան.
 Գեղեցկությունը մի անգամ գտա,
 75 Երբե՛ք չսեսա Գեղեցկիս նման:
 Ո՛չ երազի մեջ, ուր վառուն հոգին
 Հրաշագործում է պայծառ տեսիլներ,
 Ո՛չ գարնան շունչը, ո՛չ հարավային
 Ինձ շտեղծեցին աչդպիտի պատկեր:
 80 Նորան ավանդիլ ես ձեզ չգիտեմ,

Դուք ինքյանք տեսնեք—ես ինչպե՞ս ասեմ:
Մեծ գեղեցկությամբ—առավել հոգով,
Եվ պայծառացած գիտության լուսով:

VIII

- Հսեցի և ես խոսքերի հնչյուն,
85 Երբ ողբխառնված հրկու սիրահար
Խոսակցում էին. բայց այն շշնջյուն,
Դրավիչ լեզուն այն կենդանարար
Արդյոք դոցա հետ կըհավասարե՞մ:
Եթե իմ կյանքում մի ես նշմարեմ
90 Այն աստվածիդին ներդաշնակություն,
Խլեցի՜ հրկնքի ես արքայություն.
Այն խոսքերի մեջ կար տմենայն բան,
Ե՛վ դրախտ անուշը, և՛ կյանք անսահման.
Ափսո՜ս, որ չունիմ խոսք բացահայտիչ.
95 Կարո՞ղ եք զգալ—ոչի՛նչ է գրիչ:

IX

- Գարուն է: Սիրտ իմ, ի՞նչ ես հառաչում,
Մի՞թե չկամիս ողջունել նորան.
Քանի՞ տարի է դու չես շոշափում
Նախկին օրերի շունչը քաղցրության.
100 Քանի՞ տարի է, որպես թշնամի,
Չկամիս հաշտվել քո վիճակի հետ.
Ինչո՞ւ կծու վիշտ, որպես մտերմի,
Օրով, գիշերով է քեզ կարապետ.
Գարուն, ո՞վ գարուն, որքա՛ն ծանրություն
105 Ածում ես վերաս, որքան տխրալի
Հիշում ե՛ս րոպեք: Ո՞վ դառն հայտնություն,
Նիրհած է հոգիս, նա կընորոգվի՞:

X

- Բայց գյուղական կյանք բնության ծոցում,
Քանի՜ պարզություն և գեղեցկություն.
110 Եղեմա դրախտն է այնտեղ փայլում,
Նորից ծնում հս՝ և նո՛ր մանկություն:
Մարդաշատ աղմուկ մայրաքաղաքի,
Իմ բարեկամներ, չեք լսում այդտեղ,
Ո՛չ դժբախտներ վաղող կառքերի,
115 Ո՛չ խռոր հիշուցքը ամբոխի ագեղ:
Խորհուրդ հմ տալի, և այն փրկաբար,
Եվ այն մի խորհուրդ քաջառողջության.
Երեք ամսով չափ, թե ունիք հնար,
Դուրս գալ քաղաքից դեպ ի ծոց բնության:

XI

- 120 Այնտեղ ծաղիկներ թեթև շրշյունով
Թափում են ամբրոս և քուն փափկության,
Եվ ժրողլուխ մեղուն բղղալով
Գնում է դործել մեղր պատվական.
Այնտեղ մանկագեղ, ժամն առավոտյան
125 Վարդյա ձեռներով հանգիստ է սփռում,
Եվ սիրտը հեռու աշխարհիս ունայն
Նենգից, կույր բախտից, սեր է ճաշակում:
Բայց, ավա՛ղ, եղբա՛րք, չլինի՞ կարծեք,
Որ հս իմ ներկա կյանքն հմ նկարում.
130 Այդպես չէ, եղբա՛րք, ինձ հավատացի՛ք.
Անցած, դնացած օրերս հմ հիշում:

XII

- Բողորո՛ղսկ, գիտե՞ս, ո՛վ գեղեցիկ պյուղ,
Ակամա դործես մի կողմ՝ դնելով՝
Երգ հմ բերել քեզ. թույլ տուր ինձ մի ճյուղ
135 Քաղեմ բեբյռղից քնարիս ձոնելով:
Նա մյուս անգամ գուցե կրվառվի,
Տեսնելով այդ շյուղն: Ո՛վ կանաչ թփեր,

- Ստվեր տվեցեր մի օտար Հայի,
 Որ այց է գալի ձեզ օր ու գիշեր:
 140 Բայց, ո՛հ, չեմ տեսնում ես ուրախություն:
 Ժամ մի չղգացի նորա արձագանք,
 Ճեմում եմ ձեր տակ, բայց ո՛չ հաճություն
 Գգվում է կուրծքս. ո՛չ. սե՛ օձ, կապա՛նք..

XIII

- Դիտե՞ք, ես կյանքից այլ չեմ սպասում՝
 145 Ո՛չ հաջողություն, ո՛չ պերճ ապագա,
 Ես խանդարվում եմ և չեմ ավստասում.
 Ոչի՛նչ չեմ թողնում աշխարհիս վերա...
 Ես դեռ մատաղ եմ: Բայց մտածելով
 Մաշել եմ կյանքս, ունայն տպրելով.
 150 Արդեն իմ կուրծքը այլ բարձրանում չէ,
 Եվ առաջ՛ա պես չգիտե շնչել.
 Հանգիստ է խոդրում, բայց կրգռանե
 Նորան հոդի տակ... նա կամի՛ ննջել...
 Այսպես նավորդը կոծվելով երկար՝
 155 Ալիքների մեջ դանում է դադար:

XIV

- Վաղ առավոտուց մինչև խոր գիշեր
 Ես թափառել եմ ուռիների տակ,
 Երբ բոլոր լուսին գեղեցկանում էր
 Ամպերի միջից: Հնչում էր սոխակ.
 160 Երբ ոսկենշույլ ալիքն առվակի
 Թավալվում էին մանկական խաղով,
 Քաղցր-քան ձայնը արծաթի դանդի,
 Յուրյանց հոսանքից խոխոջ հանելով.
 Եվ բնությունը այս պատկերներից
 165 Կարծես նոր ծնավ Արարչի ձեռից.
 Երկինք ու երկիր նույնպես գեղեցիկ.
 Մնտառի խորքում քնքուշ դայլայլիկ:

XV

- Եւ այստեղ ես շատ երգեր եմ հյուսել
 Հայոց բարբառով և Հայոց խոսքով.
 170 Ես Հայաստանի կսկիծն եմ լսել,
 Այրվել եմ սրտով, այրվել եմ հոգով.
 Ես մտածել եմ. երկրիս երեսին
 Թե այս աղղը յուր պահեց գոյություն
 Անշաւի վտանգից անշաւի մոլեգին,
 175 Ունի մի խորհուրդ վերին և թաքուն:
 Ի՞նչ է, ո՞վ Հայ մարդ, զարմանո՞ւմ ես դու
 Որ հյուսիսային մութ երկնքի տակ
 Հանդիսանում է հարադատ լիզու,
 Երբ քո գերության զգում եմ կապանք:

XVI

- 180 Երբ օրհասականդ դամբանի ծոցից
 Ներկայանում է հոգուս առաջ,
 Երբ արտասուքը Հայիդ աչքերից
 Թափում է երկիր, որպէս հորդ անձրե,
 Երբ հուսահատւած սուլից մահաբեր,
 185 Ժխտում ես կռռն և կնիք աղգի:
 Երբ Վատիկանի հրապուրիչ օձեր*
 Առաջարկում են քեզ թունոտ ոսկի,
 Ոսկի, որ դին է մարդասպանության,
 Վերջին հացի դին խեղճ ժողովրդյան,
 190 Եւ այդ անունո՞վ Ավետարանի:

XVII

Ո՞վ կաթոլիկյան կուրությամբ խոցված
 Զար քարոզիչներ երկպառակության,
 Ո՞վ մոլի Հռոմ, ո՞վ նեոն ավերած
 Մեծին Պետրոսի առաքելության,

* Այսպէս է կոչւում Պապի վեհաբանը (Ժանոթ. հեղինակի):

- 195 Ինչո՞ւլ, ասացե՛ք, ձեր անմիտ ծեսեր,
Կարկատած շքով հեթանոսական,
Նախամեծար են, քան խաղաղասեր
Դավանությունը Լուսավորչական.
Եվ ամո՞թ չէ ձեզ, աղգ խեղճ, աղգ անմեղ
- 200 Փոխել կրոնից, որ Հիսուսի էր:
Ձեզ խեղդելու չէ՞ արդյոք ջրհեղեղ:

XVIII

- Ո՛չ Քրիստոսի, այլ սատանայի
Գայթակցության եք աշակերտներ.
Ի՞նչ է պատվիրում ձեզ Գողգոթայի
- 205 Անմահ Նառատակն: Ատելությո՞ւն, թե Սե՞ր:
Եվ այդ նահատակ, որ Ավետարան
Յուր մահի գնով կտակեց աշխարհին.
Եվ Լուսավորիչն՝ զո՞հ ճշմարտության,
Ո՞չ դույն իսկ ուսումն ավանդեց Հային.
- 210 Ո՞չ Թադևոսի աթոռ նստելով,
Նմանեցավ նորան խոսքով ու դործով.
Չարե՛ր, լսեցե՛ք ձեր խղճի ձայնին:

XIX

- Բայց զգո՛ւյշ կացեք դուք Փարիսեցոց
Խմորից, այն է կեղծավորություն,
- 215 Որոնք բառնալով և՛ կական, և՛ կոծ,
Կամին ցուցանել բարեպաշտություն,
Որ խոնարհում են առաջի մարդկան,
Արգար, միամիտ յուրյանց կարծիքով,
Բայց մեռյալների իսկ են դերեղման,
- 220 Լի ապականյալ, պիղծ ոսկրներով:
Այսպես Քրիստոս երբեմն վշտացած
Դարձավ կեղծավոր հրեից ցեղին,

Այսպէս և այսօր մեք վիրավորված,
Դառնում ենք խարդախ եղվիւաներին*:

XX

- 225 Դոցա բերանից մեք լսելու չենք
Սուրբ սիրո ուսմունք և ճշմարտություն.
Դոքա պիտո է, մեք այդ լավ դիտենք,
Միշտ կեղծավորվին և մնան սողուն:
Դոքա պատրաստ են առնել ամեն բան,
230 Երբ զսրավոր էր արծաթ և ոսկի,
Երբ փաղաքշելով, մի պատվի նշան
Պարպեկեց դոցա Պապը Հռոմի:
Բայց ձեր լեզուքը թո՛ղ չհանդգնին
Օրենքը սիրո այլապէս հնչել.
235 Թո՛ղ անմեղ զոհից երկինք չփակվին,
Որպէս սովոր եք ձեզ աշակերտել:

XXI

- Եվ դու, հա՛յ կղեր. բավական է քեզ.
Նայի՛ր դու, Հա՛յր իմ, ի՛նչ մեծակշիռ
Եկել են օրեր. դու այդ չդիտե՞ս.
240 Մի բա՛ց աչերդ և լավ բմբռնիր:
Թե կենդանի է դեռ քո մեջ հոգի,
Թե քո կուրծքի մեջ չէ մեռել աստված,
Թե դու տեսնում ես լույս արեգակի,
Չէ՛, դու չես կարող մնալ քնկած:
245 Թե կամակոր ես, քեզ կսրո՞ւտ թշվառ,
Իսկ թե ուշագիր, քեզ կյա՛նք մեծափառ.
Գո՛րծ ենք պահանջում, գո՛րծ, արիությո՛ւն,
Ո՛չ անփուլթ հանգիստ և զրպարաւորքուն:

* Մեր խոսքը եղվիտների հետ է, չարահոգի Քարոզիչներէ, և ո՛չ ընդհանուր կաթոլիկ քրիստոնեւոյթյան (ծառնոթ. հեղինակի):

- Բա՛րձր քարոզիր սուրբ Ավետարան,
 250 Որպես ճանապարհ դեպի դիտություն.
 Թո՛ղ լցվին սրտերն մխիթարության
 Սուրբ աղաղակով: Եղի՛ր դու արթուն,
 Որպես արթուն էր միածին Որդին,
 Յուր անմեղ կյանքը տալով աշխարհին:
 255 Քե՛զ հմ բարբառում, որ աշակերտ հս
 Այդ մեծ Ուսուցչին. դու ինձ լսո՞ւմ ես:
 Ո՛վ կղեր, կղեր, ծանր է քո բեռն
 Աստուծո առջե, եթե դու այսօր
 Հոգի չզգենուս, չպարզես քո ձեռն
 260 Գեպի սուրբ վաստակ, որ կյանք տա քեզ նոր:

XXIII

- Մի նայի՛ր անբախտ քո ազգի վերա,
 Տե՛ս, ի՞նչ ալեկոծ ծովի մեջ է նա.
 Առադաստ պատռած, կայմը խորտակած,
 Շանթեր, կայծակներ մահո՛վ զինվորված:
 265 Վե՛ր կաց, հոգևոր Հայր վիրավորի,
 Ո՛ւր հս դու, ձա՛յն տուր, թո՛ղ լսենք քո ձայն,
 Լսե՛նք քո քարոզ հայրենասիրի,
 Որի համար սուրբ է խեղճ Հայաստան:
 Ձայն չկա, ալա՛ղ: Եղբարք, ի՞նչ անենք.
 270 Ինչպե՞ս դարմանենք այս մեր վտանգիս,
 Եվ հոգևորի սիրտը դղրդենք,
 Եվ հասարակին կարգա՞նք ավետիս:

1864 թվին

Հունիս-հուլիս

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԻՃԱԿ

- Հառա՛ջ, հայություն, հառա՛ջ, ազգություն,
 Լուսավոր դարուս գաղափարներով.
 Ատի՛ր, ազգ անգին, խավար տգիտություն,
 Մի՛ տար քեզ խաբել խարդախ խոսքերով:
- 5 Կորի՛ր, դու խավար և տգիտություն,
 Կորե՛ք գարշելի ձեր ծնունդներով.
 Մինչ ե՛րբ մեր վերա այս վայրենություն
 Պիտի բռնանա գոռող ճանկերով:
 Եղբայր է նա մեզ, որ ճշմարտության
- 10 Զինվորված այսօր ղորավոր սրով՝
 Կամի քայքայել կապանք գերության,
 խավարի բանտը փլատակելով:
 Բավական է մեզ, որքան բթացած,
 Արհամարեցինք մարդկության բարիք.
- 15 Այո՛, բավական, որքան կուրացած,
 Կտրեցին կյանքից մեզ՝ անկյանք մարդիկ:
 Այսուհետև Սեր դեպի գիտություն,
 Որ առհավատչյա է բարօրության.
 Այսուհետև Կամք և Աշխատություն,
- 20 Որ մի ծնունդ է առաքինության:
 Հանդիսացեք Լույս և Ճշմարտություն,
 Թո՛ղ փախչի գիշեր մռայլված սրտերի.
 Հաղթի՛ր, խորտակի՛ր, բանականություն,
 Մոլար կարծիքներ, որդիք խավարի:
- 25 Ա՛զգ բազմաշարժար, դու ա՛զգ Թորգոմյան,
 Թո՛ղ անշարժություն այդ քո մահակիր.

- Դե՛պ ի ասպարեղ առաքինության.
 Մոտենում է քեզ ավետյաց երկիր
 Աստվածեղեն աջ մարդկության Փրկչին
- 30 Լինելու է քեզ առաջնորդ հղոր.
 Դեպ ի կրթություն հանուն սուրբ եաշին..
 Ա՛յդ է պահանջում դարըս լուսավոր
 Մա՛հ Զոյիլներին, նախանձով վառված,
 Աքսոր ու կորուստ վեստ-Սարգիսներին.
- 35 Դոցա համար լույս տղիտահալած
 Դարձել է մի ժանտ դահլճ դառնագին.
 Դորա անձնական օգտին պարապած՝
 Իրավունքն ազգի զարկել են դետին
 Եվ սուտ հայությամբ դիմակավորված՝
- 40 Փոսեր են փորում բարի մարդերին:
 Առողջ մտածողն աղանդավոր է:
 Զջմարիտ խոսողն՝ Հայի ռխերիմ:
 Ինչ որ Հային է, այն երկնքից է,
 Դա՛տ արա սոցա, Տե՛ր իմ, աստվա՛ծ իմ:
- 45 Միայն կաշառվածն անարդ արծաթից
 Կարող էր այդպես խորհել ու մտածել,
 Միայն մոլորվածն կեղտոտ ախտերից
 Կարող է այդպես յուրյան փայփայել:
 Նզովյա՛լ է նա և միշտ նզովյալ,
- 50 Որ քարողել է սուտ ազգայնություն,
 Որ ազգի առջև դարըս լուսափայլ
 Խավար է կոչել և տգիտություն:
 Թունավորված են օրերս վշտալի
 Ազգիս անզգա շահամոլներից.
- 55 Տեսնելով ձեր գործք, ո՛վ ծնունդ իժի,
 Արյուն է կաթում իմ խարշած սրտից:
 Սրբություն պղծած, հավատ կաշառած,
 Ազգ ու հայրենիք անարդ վաճառված,
 Կա՛րգ, օրե՛նք, պատի՛վ՝ բոլորն ոտնակոխ.
- 60 Ամեն տեղ դժոխք, մատնություն ու ոխ:
 Հուսահատության սեամած ամպեր

- Տիեզերածովում են իմ սրտի վերա.
 Ո՛հ, ի՛նչ դառն վիճակ, ի՛նչ տխուր ժամեր,
 Անխժյա՛լ լինիք, մարդի՛կ անզգա:
- 5 Ո՛ւր որդիական արտասուք ու սեր,
 Ո՛ւր ցավակցության դառն հառաչանքներ.
 Մի՛թե ձեր խեղճ մոր գերության շղթան
 Զգալի չէ ձեզ, որդի՛ք շարության:
- 70 Աստված պարզեցի քեզ միտք խելացի,
 Դու կտեսնեիր, որքա՛ն անզգամ
 Մարդիկ կան քո մեջ՝ անկյա՛նք, անհոգի՛:
 Դու կտեսնեիր, որ քո շորս կողմում
 Օձեր են բնակվում, դահի՛ճք կորստյան.
- 75 Որ անխիղճ որդիքդ արյունդ են ծծում,
 Մահ քեզ խնդրելով, անրախտ Հայաստան:
 Նյութապաշտությունն մահու կապանքով
 Խեղդել է դոցա ծանր լծի տակ.
 Ջեղճներն ու ոտներ պինդ կաշկանդելով՝
- 80 Վարում է անգյուտ կորստի հատակ:
 Ոսկի ու արծաթ, արծաթ ու ոսկի՝
 Ահա՛ մտածմունք քո ընտրյալների.
 Սոքա են նոցա էության կենդրոն,
 Կյանքի նպատակ, Աստված ու Կրոն:
- 85 Ո՛վ աղատություն, սուրբ քսորական,
 Զոհելու եմ քեզ իմ անձս հավիտյան:
 Թո՛ղ ստրկացած դարերով մարդիկ
 Դնեն իմ վերա նզովքի կնիք:
 Թո՛ղ սրև շար լեզուն անզոր թշնամին,
- 90 Թափելով վերաս թունավոր սլաքներ.
 Ես պիտի խնդրեմ, ա՛ղգ իմ, լալագին,
 Ոտնակոխ եղած քո իրավունքներ:
 Ոչ ոք չէ՛ կարող հոգուս նպատակ
 Ծնել, խորտակել բռնության զենքով.
- 95 Ոչ սո՛ւր, ոչ արյո՛ւն, ոչ բա՛նտ, ոչ կայծա՛կ,
 Ոչ նո՛ւյնիսկ գեհնն մշտավառ բոցով:

- Թո՛ղ անմիտ մարդիկ փրփրան ու դռնն՝
 Կնժեհեր հոգին կմնա միշտ ազատ:
 Թո՛ղ ալիք ժայռը զարկեն ու կոծեն՝
 100 Նա, ծաղր առնելով, կմնա միշտ հաստատ-
 Բայց սպասեցե՛ք, որդի՛ք խաւարի,
 Կգա ձե՛ր վերա ահեղ դատաստան.
 Նորան գրավելու չեն ոսկելի
 Գանձերն ու պարկերն սև հարստության:
 105 Կերթան, կանցանեն այս դառն օրերը,
 Կգա երևան նոր ազգ, նոր կյանքով.
 Նա կդատե ձեր վատթար գործերը,
 Մոթո՛ւ արձան ձեզ նվիրելով:
 1861

ԱՅԼ ԲԱՆԱՍՏԵՂԵՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

5

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԴԱՇՏ

Մաքուր վտականի հոսին ի վիմաց,
Յայն ի ծաղկաղարդ դաշտ լայնատարած,
Մառք շուրջ խիտ առ խիտ կան տերևադեհաց,
Քաղցրաձայն երգեն երամբ կաքաւաց:

- 5 Ի ծերպլս ծակուց որջանան դազանք՝
Յորսողին ձեռաց գոլով անվլտանդ:
Սըփռեալք ի դաշտըս ձիարձակ արանց՝
Ըղհետ մըտանեն բուլից վարաղաց:

- 10 Ընթանան ի գետս մանկունք ձրկնորսաց,
Դառնան խրախամիտ առ ծնողս իւրեանց:
Բարտիք երկնուղէշք անդէն ի յուժգին
Շարժին ի հողմոց, տերևք տատանին:

- Ի ծագել լուսոյ՝ սոխակք անդադար
Երգեն հանգչելով ի թռփ և ի ծառ:
15 Միտք և ծիծեռունք անդէն անհամար
Ճըճուելով թրուշին ընդ օդս տարմարար:

1857 թ.

ԱԻՆՏԱՐԻՐ ԱՂԱԽԻ

- Լուսաթին հափկ՝ երկնից նըլիւրակ,
 Միամիտն հափկ, աղու Աղաւնեակ,
 Լուսանիւթ տընկոյն ըղշիղն ի բերան
 Ունելով՝ դառնայր անդրէն ի Տապան,
 5 Ուր Այրըն արդար իւրովքըն հանդերձ
 Ի համայնաջինջ Հեղեղէն կայր ղերծ:
 Շո՛յտ ընդ պատուհանն ի ներքըս եմուտ,
 Աւետիս Սերոյն ետ բանիւ անսուտ.
 «Ե՛լ,—ասաց,—ե՛լ դու, որդի՛դ Ղամեքայ,
 10 Ե՛լ յՈրորանէդ... Մասիսն ազատ կայ:
 Օ՛ն արի՛, փութա՛, երջանիկըդ Հայր,
 Փութա՛ ի լեռնէդ իջանել ի վայր:
 Իջցէ՛ արդ ընդ քիզ և նոյնմղարա
 Սեմ, Քամ և Յարէթ, իջցն՛ն և նորա,
 15 Իջցն՛ն և կանայք նոցա սիրաղոյզ,
 Նորոյ աշխարհին նազելի Դըշխոյք:
 Ե՛լ, ո՛վ Հողադործդ, է՛ջ ի յըստորոտ
 Լերինդ բարձու՝ ուր զուա՛րթ կայ արօտ:
 Ա՛նդ դու բնակեսցիս, ա՛նդ ողկուղաբեր
 20 Արկցես ուռ որթոյ ի վերայ բլրեր:

ՍՈՒՆԱԿ ՈՂՐԵՐԳԱԿ

- Սիրակարկաշ սիրուն սոխակ
Բըփոցն ի մէջ թագուցեալ,
Զհրաշալուրն որա՛կ որա՛կ
Զիւր գեղգեղէ ըզդայլայլ:
5 Մո՛ւնջ անդ և պարք մատաղատի
Օրիորդաց կան յակթիոս՝
Ի տեսանել աստի անտի
Զերգշին յոստոյ յոստ ըզթիոս:
Բոցավառեալ ի գոյն բոսոր
10 Վարդըն շաղով շողաշիթ,
Դըշխոյափա՛ռ բազմի յաթոռ
Յիւրն ի թըփիկ փըշախիտ:
Առաւօտեանն անդ և Զեփիւռ
Շընչեալ հեզի՛կ, հանդարտի՛կ՝
15 Զազգ ազգ ծաղկանց զանուշաբոյր
Սըփոէ համա՛յն ըզհոտիկ:
Տըխո՛ւր, սակայն, լըսի նըւագ
Երաժըշտին օդական,
Զի զԱբէլին վարդակայլակ
20 Երգէ զհեղումըն արեան:

ՉՆՐՈՅԻՆ ԳԵՐԱԶԱՆՑՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՅՐԱԽՆԱՄ ԲԱՐԵՐԱՐ,

ՎԵՀԱՁՆ ՏԷՐ.

Պատկեր շքեղ և տեսարան անճառելի
Ներկայանայ ծաղկազարդեալն այսօր յերկրի.
Իսկ յերկնայինքըն օթեանս լուսեղինաց
Դասք գումարին Սերովքէից թեատարած:

Պայծառազգեստ, ի ծափս ահեղ աշխարհ համայն
Ձայն արձակէ բերկրապատար, ձայն աւետման,
Իբրեւ դշխոյ վարդապսակ և ոսկեվառ
Պարս յօրինէ, փողս հարկանէ, փող փրկարար:

Իսկ ի բարձունս, ի հորիզոն եթերական
Արեգ փայլեալ յարքայական ի մեծութեան,
Ծագի յաշխարհ, զամենեանս լուսաւոեալ,
Կենդանացայտ ճառագայթիւք փայլատակեալ:

Եւ այս զի՞ է, զի՞ արարածք ի դոյն կարմիր
Զուարթանուն յոգի, ի սիրտ խըրախալիր,
Զորո՞յ ըզփառս կամին սովաւ արտայայտել,
Ո՞ւմ ի փրկեանս աւուր մաղթանս վեր դերկել:

Նա ինքն այսօր, խաշեալ Փըրկիչ մեր հարուցեալ՝
Պարգեհաց մեղ զայս տեսարան պայծառացեալ.

Ղկարծրանիդ դրունս խորտակեալ ըզդժօխայ
Ետ փրկութիւն, նոր կեանս համայն արարածայ:

Շնորհաւորեմ կենդանաբեր զսուրբ Զատիկ
Եւ ցանկամ Զեզ, ո՛վ բարերար, կեանս երջանիկ.
Ցանկամ Զեզ զամս, զաւուրս երկար, բարեբաւ-
տիկ,
Զերծ յաշխարհիս ի փորձութեանց բաղմապատիկ:

Եկայք, մանկունք Ճեմարանիս, համախմբեալ,
Պարս յօրինեալ Հօրս մեր խնամոտ բերկրապատար.
Ի մի բարբառ մեք գոչեսցուք խնդամտեալ.
«Շընորհավո՛ր Զեզ Տօնս լիցի, Վե՛հ խնամաւոյար»

Կեցցե՛ք, կեցցե՛ք Հայր հասարակ որբացելոց,
Լո՛ւր, ո՛վ Փրկիչ, արեամբ պսակեալ բանից մերոց.
Կեցցե՛ք, կեցցե՛ք մեծ բարերար, Վեհազըն Տէր,
Զուրախութիւն և ի պարծանս ազգիս անտէր»:

Մնամ երախտապարտ աշակերտ
Վեցերորդ դասարան

Սմբատ Շահազիզեանց

1860 թի

Ապ. 1

Ասում են, որ կոմետներ
Ճանապարհից են ծովել.
Արեսը ու Յուպիտեր
Պատերազմ են բաց արել:

- 5 Այսպես երևույթի հետ,
Կարծեմ, որ քաջ ծանոթ ես.
Չի՞ կարելի, աստղագետ,
Նոցա մի նոր կարգ գրես:

- Փիլիսոփա, իմաստուն,
10 Պոչով աստղերի մեկնիչ.
Սոքրան քո մականուն,—
Bravo, Զախար Իսայի՛չ:

<1860>

Ո՛չ ինձ, ո՛չ ինձ, այլ քեզ, պարոն,
Պետք է պոետ անվանել.
Արդեհն օծեց քեզ Ապոլոն,
Ինձ մնում է հնազանդե՛լ:

5 Թեև երկու նամակ ստացա,
Ձեր շնորհիվ զարդարած,
Բայց մազի չափ բան չհասկացա,
Ես մնացի արմացած:

10 Հիվանդ մարդուս ի՞նչ քո ճառեր,
Ցավըս կըտրիր, բե՛ր մկրատ՝
Քո՛ դեղատան ազդո՛ւ ճարեր,
Իմ հրաշագո՛րծ Հիպոկրատ:

<60-ական թթ.>

ՀՅՈՒՍԵՒՆ ԿԼԵԿՉԻՒ ԵՐԳԸ

Այս աշխարհում ամեն բան
Յուր կարգովը գնում է.
Ողորմելի է մարդն այն,
Որ յուր կյանքից դո՛հ չէ:

- 5 Մինը հարուստ, մյուսն իշխան,
Երրորդը փինաշի.
Մինը դալլաք, մյուսն շորան,
Է՛հ, ես էլ կլեկչի:

- Հարրաշիդի պարկերը,
10 Գիտեմ, ոսկով լի են,
Բայց իմ քոնձոտ փուքսերը
Նոցանից պակաս չե՛ն:

- Այժմ շտապիր, երջանիկ,
Դու Հյուսեին կլեկչի.
15 Մնաք բարով, պատվելիք,
Փլավրս կըսառչի՛:

<60-ական թթ.>

ՍԵՎՈՐԱԿ ԱԶԵՐ

Ըստ Եղանակին՝

Ակնապիշ, անձայն, խորհուրդ ճակատիդ,
Պատանի, ո՞ւր ես, մտքով մալուրած.
Ներկ ու վրձիններ ցիր-ցան առաջիդ,
Վշյա կտավը քո հանդես փռած:

Աչե՛ր սևորակ, աչե՛ր սևորակ,
Զեր մեջ փայլում է մի վառվառ կայծակ.
Դուք իմ սրտիս մեջ կրակ եք թափում,
Դուք եք իմ տերը, ձեզ եմ ես պաշտում:

5 Սևորա՛կ աչեր, սևորա՛կ աչեր,
Զեր մեջ տեսնում եմ մի երկնային սեր.
Դորանց սիրելո՛ւ եմ մինչև դագաղ,
Դո՛ցա պետք է ես լինիմ զոհ, մատաղ:

Դուք, սիրո՛ւն աչեր, դուք, քնքո՛ւշ աստղեր,
10 Սև եք դարձրել իմ պայծառ օրեր.
Դուք մաշում եք ինձ անողորմագին
Նվ չեք խնայում հասակիս ծաղկին:

Շողում եք սիրով, մինչ ի մահ դրավիշ,
Լցվա՛ծ եք շնորհով, հոգեհան աչեր.
10 Ինչո՞ւ ձեր միջից այդպես կախարդիչ
Թափվում են տաք-տաք բոցեղեն կայծեր:

Քանի՜ սպանիչ ցանում եք վիշտեր,
Սրտիս մեջ անփորձ և դեռածաղիկ.

Քանի՜ տրտմություն, քանի՜ դառն վերքեր
20 Ազդում եք նորան անբույժ, թափանցիկ:

Թափեցե՛ք, ուրեմն, բռնավոր աչիւր,
Ձեր ողջ թունավոր նետերն իմ վերա.
Թո՛ղ այրեն, ուտեն իմ կյանքիս թելեր,
Երջանիկ վայրկյան իմ համար չկա:

25 Բայց կրմոռանա՞մ, կույս դու նազելի,
Այն խաղաղ, պայծառ ժամեր սիրալի,
Երբ մեք ձեռն ի ձեռն, լուսնակ գիշերով
Ձրուցում էինք անույշ երգերով:

Երբ ուսիս վերա գլուխդ խոնարհած,
30 Իբրեւ մի քնքուշ, սրտակից ընկեր,
Համբուրում էինք միմյանց ցնորված՝
Խոստանալով սեր և ոսկի հույսեր:

Դեռ չէ թառամել քո վարդն ինձ տված,
Ի նշան անմեղ գրկախառնության.
35 Ինձ դու մոռացար, անգութ, անաստված,
Այո՛, մոռացար և սլարտք սրբության:

1860, նոյեմբերի 10-ին

ԱՌ ԳԵՂԵՑԿՈՒՂԻ Կ...

Ես չկամիմ, որ իմ վիշտերս
Չառ մարդիկը իմանան.
Ո՞ւմ եմ սիրում, ո՞վ է իմ տերս,
Աստված գիտն այդ միայն:

ՐԱՍԻԼԻՈՍ ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ

5 Երբ նայում ես դու իմ վերա
Տխրությամբ լի հայացքով,
Ես տանջվում եմ, Աստված վկա,
Խորին լռություն պահելով:

10 Բնության որդիք քաղցր ձայնով
Ուրախություն են հընչում.
Սիրուն առվակն մեղմ խաղացքով
Յուր ալիքն է թավալում:

Անտառումք ման եմ գալի,
Դուրս են տալիս ինձ ծառեր.
15 Սոխակները ուբախալի
Ողջունում են իմ քայլեր:

Սակայն, իզուր. սիրո ցնորներ
Խռովում են իմ հոգիս.
Այդ քո կրակոտ զույգ աչեր
20 Նկարվում են առաջիս:

Եթե հարուստ ես լինեի,
Գոհարներով և ոսկով,
Քեզ մի պալատ կըշինեի
Ադամանդյա դռներով:

25 Աթոռ պայծառ, ոսկուց ձուլած,
Պալատի մեջ կըղննի,
Եվ քեզ, ո՛վ կույս, առջևդ շոքած,
Մինչև ի մահ կըպաշտնի:

Քաղցրահոտ ես իբրև ծաղիկ,
30 Վայելազեղ քան էրոս,
Սե՛ր ես շնչում, ո՛վ գեղեցիկ,
Վա՛րդ ես բուրում և ամբրոս:

1862 թվակ. 20 հուլիսի

Ամարանոցում Դավիթովկա գյուղի մեջ

ԱԶԱՏ ՄԱՐԴ

Մարդ, դու պատկեր ես և նմանութուն
Այն վեհ Արարչին, որ խնամում է քեզ.
Սիրիր, ուրեմն, միշտ ազատութուն,
Հոգով անպղտոր, սրտով սուրբ և հեզ:

- 5 Նա՛, ո՞վ աղնիվ մարդ, կարող է միայն
Քո կյանք ու վախճան վերհամբարձ առնել-
Նա՛ միայն հոգին Քրիստոնեության
Կարո՞ղ է քո մեջ սփռել, ծավալել:

- Ազատութունն է կյանք և զորութուն,
10 Թագավոր, իշխան և հարստութուն.
Ազատութունը՝ դուստրը սրբության,
Փրկիչ ազգերի, աստված մարդկության:

- Նա սեր է մաքուր և երանության հույս,
Առաքինությամբ և շնորհով լի.
15 Նորա մեջ պայծառ ծավալվում է լույս,
Կաշառել նորան չէ կարող ոսկի:

- Նա, որ չէ շնչում սեր ընկերության,
Հարգելով օրենք մեծ և առաջին.
Որին չեն շարժում հուզմունք սրբազան՝
20 Ազատ չէ նա, այլ սպասավոր դիվին:

Ազատ չէ այն մարդն, որ հասարակաց
Արհամարելով բարեբախտություն,
Ասել է սրտում. «Ի՞նչ գործ անմոռաց.
Փո՛ղ է հարկավոր և հարստություն»:

- 25 Այն մարդն է ազատ, որ անձնանվեր
Զոհել է յուր կյանքն ազգին, անխռով,
Որ հարուստներին չէ ծխել խունկեր,
Մարդահաճության տաղեր երգելով:

- 30 Ազատ այն հոգին, որին չէ դրավել
Անմիտ ամբոխի ծափահարություն.
Որին բնավին չէ վշտացրել
Կոպիտ մարդերի շարագործություն:

ՊՈՆՏ

1

Պոնտ, հեռո՛ւ կաց ծափից ամբոխի,
Երբ քեզ տիրում է ոգևորութուն.
Նա ծա՛նր ցնորք է մի հիվանդ սրտի,
Մի խախտ՛ւտ խելքի թելադրութուն:

2

5 Դու սլաշտոնյա ես վերին սրբության,
Որ նվիրել է Աստված աշխարհին.
Դու պիտի հերքես հասարակության
Կանխամուտ կարծիք, դու սասանես շարին:

3

Մի՛ մեծարիր դու կուռքը հարստի,
10 Ոտնակո՛խ արա, փշրի՛ր և անց կաց.
Տաճար Աստուծո՝ հոգին Պոետի,
Թե մամոն իշխեց՝ դժոխք է սղծած:

4

Եվ այն ժամանակ, երբ քեզ հանին
Կախաղան կամ սյուն նշավակելի,
15 Եվ անփառք ճակատդ մրով ծեփեին,—
Արժանի՛ ես դու, թշվա՛ռ, արժանի:

Ահա՛ ձիթենին կանաչ ճյուղերով՝
 Շնորհակալ սրտի զոհաբերություն.
 Պոե՛տ, զարդարիր ճակատդ նորանով,
 20 Թե սիրել ես ազգդ և արդարություն:

Ահա՛ երջանիկ առաջին Հայեր
 Քեզ շիրիմներից ողջուն են տալի.
 Ահա՛ դալոցքի հեռավոր թռռներ
 Երգում են սաղմոս գործիդ պատվելի:

25 Օծյա՛լ Աստուծո, եղիր դու թարգման
 Այն մեծակշիռ գաղափարների,
 Որ կարող էին անունդ անսահման
 Դարերին բաշխել, փա՛ռք կնքել բարի:

Ո՞վ են մեր օծյալք: Բայց լեզու, լո՛ր,
 30 Ո՞ւմ հետ է քո խոսք, ունա՛յն քո խրատ.
 Միայն բամբասանք, միայն ախտակիր
 Հիշոցք որպես ծով կըթափվի՛ն վերադ:

Նստած են նոքա բորբոսած բանտում
 Տաղաչափության: Հուսահատություն
 35 Ուտում է նորանց: Լո՛ւյս չէ թափանցում
 Այդ մեռած կամքի գերեզմանատուն:

Լուծվե՛լ է, լուծվե՛լ նոցա խելքն իսպառ,
 Ո՞ւր բժիշկ հմուտ, որ առնե մի ճար.
 — Խթան զարթուցիչ և ճշմարտություն,
 40 Սո՛ւր որպես նշտար, կծո՛ւ որպես թույն,
 25 մայիսի 1864 թ.
 Մոսկվա

Իմ սրտիս սիրած պոետ դու անգին,
Որ դյութել ես ինձ սիրո գգվանքով,
Տածել ես հոգիս ոսկե քնարով՝
Կեցցե՛ս հավիտյան, կեցցե՛ս դու, Պուշկին:

<1872>

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Անձեռագործ դու մահարձան քեզ կանգնեցիր,
Ո՛չ հողանյութ, որպես երկաթ կամ որձաքար.
Հրզոր գրռչով, սուրբ վաստակով և անձանձիր
Շունչ կենդանի և հետ մահվան հանդիսացար:

5 . Ահա նոր Ազգ և նոր Հեզուդ յօւր ձիթենին,
Քո ջրով բուսած՝ քեզ է բերում, ո՛վ Ստեփանոս,
Խաղաղ մնա՛, մի՛ վրդովվիր. քոնն է դափնին,
Խավարի մեջ մեզ լույս ծագող, Պրոմեթեոս:

Աշխարհ ծնար և աշխարհիս դարձար մշակ,
10 Բայց չըտեսար այս աշխարհից անդորրություն.
Աշխատավոր մարդկան բաժին է փշյա պսակ,
Ա՛հ, քրտնաջա՛ն ոսկրնեռիդ խաղաղություն:

<1879>

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ ԴԱՄՐԱՆԻՆ

(Նվեր Մ. Սադաթյանցի հիշատակին)

- Ահա արեմուտք և օրհասական,
 Որպես գիշերվա թանձրամած խավար,
 Վրա տվին ինձ. մահիճս իմ կալան.
 Ոչ մի հույս չմնաց նոր կյանքի համար:
- 5 Կյանք, անույշ երազ մատաղ օրերիս,
 Սիրուն ցնորքիդ անցավ ելևէջ.
 Եվ վերջին լարը մեռնող քնարիս
 Պատըովե՛ց, որպես սիրտը կուրծքի մեջ:
- 10 Երբ որ ինձ թաղեք, մի՛ արտասվագին
 Ծաղիկներ ցանեք դադաղիս վերա.
 Ի՞նչ հարկավոր է անշունչ դիակին,
 Որ մահից հետո սիրո կուռք դառնա:
 Մանուկ օրերից, հուսով սիրավառ,
 Երգես երգեցի ոգևորության,
- 15 Բայց ինձ չըլսեց գոռոզ այս աշխարհ.
 Վա՛յ ձեր վարդերին, որ ահա չըկան:
- Եվ թող բնությունն՝ միակ գեղեցիկ,
 Ողջունես երգչիս վերջին հրաժեշտին,
 Եվ երասխաջուր մարգերի ծաղիկ
- 20 Անթառա՛մ խընկե հայրենի այգին:
 Ազատ թուխպերից թո՛ղ պայծառ շողա
 Արեգն երկնքին միջօրեական
 Եվ հավե՛րժ մատաղ կյանքի պես խաղա,
 Որ լուսավորես իմ կորած դամբան:

1890 թ.

ԶՈՀԵՐ

1

- Մեռավ իմ մուղան, հանդավ և կրակ,
Անտառը լցվեց շոր տերևներով.
Երկինքը ծածկվեց, փախավ արեգակ,
Այլ ես չեմ ապրում ուրախ երգերով:
- 5 Եվ աստեղազարդ բոլորակ դմբեթ,
Եվ արծաթափայլ ջրերի խոխոջյուն
Այլևս չեն խոսում բանաստեղծի հետ,
Եվ ոչ այցեելու՝ ավերված իմ տուն:
- Այժմ ինձ մնաց միայն փշրանքներ,
10 Մայր մտավ ահա և նշույլ վերջին.
Հանում եմ ղրահս, և՛ դեն, և՛ զարդեր,
Հանձնում եմ դրանց մանուկ սերնդին:

2

- Բայց թող հայկական որդիքն իմանան,
Որ իմ սուգս նոցա՜ր վիճակն է եղել.
- 15 Որ երբեք վախժուկ զինվորի նման
Թշնամուս առջև վահան չեմ ձգել:
Զեմ երկրպագել ես ոսկի հորթին,
Եվ ոչ կուռքերին պաշտել օտարի.
- Այլ միշտ հոգևոր կարոտ ծարավի,
20 Տվել եմ արժանն ամեն մի մարդին:
Զեմ տաշել դագաղ, ուր մատաղ կյանքի
Կանաչ ծառի պես ծաղկել են հույսեր.

Սրսկել եմ դորանց ջրով կենդանի,
Որ գալուց աղգին լինեն պաղարհր:

3

- 25 Եվ հոգուս վերա այսօր իսկ խավար
Կիտվել է որպես մըրըրիկ ծովի.
Չորս կողմս ծիծաղ, և՛ խնջույք, և՛ թառ,
Բայց ահա և ձայն կալանավորի...
Մաշված ու դեղնած դիակի նման
- 30 Լախտեր շափելով մորթեղերծ մեջքին,
Քաշո՛ւմ են նորան դեպի կախաղան,
Խաշո՛ւմ են անպարտ, անմեղ Հիսուսին:
«Ազա՛տ Բարաբրա, գող և ավազակ.
Ազատ և Օսման,—վճռեց Եվրոպա.—
- 35 Խեղդեցե՛ք դրան, ջարդեցե՛ք կղակ,
Որ այլևս մեղ բողոք չըկարդա»:

4

- Եվ թող հայկական որդիքն իմանան,
Որ և այժմ, կանգնած հայրենյաց շեմքին,
Լարում եմ ջղերս, որ չըթուլանան
- 40 Դիմակաց լինել ահեղ փոթորկին:
Քշտի՛ր կռներդ, կտրի՛ճ աննման,
Ա՛ռ սուր, հրացան, քլունդ ու կացին,
Դժվար ճանապարհն անցիր անսասան.
Աչ ու ձախ քանդի՛ր, թե որ արգելք կան:
- 45 Ահա՛ նորածին և մանուկն եկավ
Սուրբ ազատության տաճարին ընծա.
Մանուկ Հայաստան տեղից շարժվեցավ,
Դիմեց համարձակ դեպի Գողգոթա:

5

- Եվ գարնանային ծաղկազարդ դաշտեր
- 50 Փոխվեցին կարմիր, կապույտ, ծիրանի.

- Կարմիր փոխվեցին ծովի ալիքներ,
Տաշտախիլ դարձավ այգին հայրենի:
Ո՛հ, մի՛ վախենաք, թե նահատակի
Գլովօր թռավ դահճի երկաթով.
- 55 Կըգա ժամանակ, երբ հաղթանակի
նա երգ կըհնչե դափով, ծնծղայով.
Կըգա ժամանակ, երբ ամեն մի դուռ,
Անկաժ իր առջև թարմ արմավենին,
Փառավոր նորան կրկանդեն մատուռ
- 60 Եվ անուշահոտ զոհերի բազին:
Ահա՛ նորածին և մանուկն եկավ
Սուրբ ազատության տաճարին ընծա.
Մանուկ Հայաստան տեղից շարժվեցավ,
Դիմեց համարձակ դեպի Գողգոթա:

6

- 65 Հենց նահատակի սուրբ ոսկրներից
Նոր լույս է ծագում աշխարհիս վերա.
Հենց Գողգոթայի լերան կատարից
Կանգնեց նոր աստված, և անմեղ արյուն
Տարավ վարդագույն նոր պսակ փշյա.
70 Այսքա՛ն հաղթող է արյան զորություն:

7

- Հյութ աստվածեղեն, հեղուկ լուսեղեն,
Եվ ծիրանածին դրոշ փրկության,
Քո ամեն մի շիթն, ամեն մի հյուլին
Նոր դար է կազմում ստրուկ մարդկության:
- 75 Եվ ամուր բանտեր, քարե պարիսպով,
Գիտես ռաստկությամբ թավալել գետին,
Լեռներ և դաշտեր ոգողել ծովով,
Վանդակից հանե՛լ անճար թշվառին:
Ահա՛ նորածին և մանուկն եկավ
80 Սուրբ ազատության տաճարին ընծա.

Մանուկ Հայաստան տեղից շարժվեցավ,
Դիմեց համարձակ դեպի Գողգոթա:

8

- Փայլեց արեւիք նոր արշալույսով,
Անհետ չքացավ և ժանգն հնության.
85 Նորոգման ոգին, կյանք ավետելով,
Արյունից կռեց պսակ հաղթական:
Նահատակները փովեցին գետնին,
Գետինը կակղեց նոր սերմի համար.
Նոր գործը մնաց առողջ սերնդին.
90 Եվ այսուհետև առաջ անդադար:
Ազգապահության հրաշալի շինված,
Արարող բազկով շինել սկսավ
Գեղեցիկ, որպես ազատն ինքն Աստված,
Ահա՛ լուսածին և մանուկն եկավ,

<1890 թ.>

ՊԱՆԴՈՒԽՏ ՀՈԳԻ

(Նվեր Ս. Նազարյանցի հիշատակին)

Հողի կապանքից Հոգին ազատված՝
Երկնքի անվերջ տարածության մեջ
Թռչում էր ուրախ. նորան զրկաբաց
Ողջունում էին աստղերը անշեջ:

5 Եվ քերովքեներ այնտեղ վեցթեյան
Հանդիպում էին խընկով, բուրվառով.
Հանկարծ ցոլացավ փայլակի նման
Աթոռն ոսկեղեն, լի գոհարներով:

Հանգիստ էր տիրում մշտնջենալոր
10 Մարտիրոսների օթեաններում.
Եվ սըրանց գլխին պսակ փառավոր,
Ինչպես արևելք, հրավառ շողշողում:

Սահում էր այնտեղ և կենդանի ջուր,
Որպես երեխի արտասունք մաքուր,
15 Եվ դրախտահավն թըփերի միջին
Սաղմոս էր ասում Ամենակալին:

Այսքան կախարդիչ, հրաշալի պատկեր
Ոչ մի հողեղեն, մի մահկանացու
Յուր կյանքի օրին երբեք տեսած չէր,
20 Եվ ոչ մեծություն զգացիլ Աստուծու:

Եվ մըտավ Հոգին խոստացած աշխարհ,
Ուր մեր աշխարհի ո՛չ հոգս կա, ո՛չ վիշտ,
Ուր և՛ մեծ, և՛ փոքր միմյանց հավասար,
Եվ Ադոնայի* ներկա նոցա միշտ:

- 25 Եվ տըխրեց Հոգին հողեղեն մարդու,
Եվ շընտելացավ Դրախտի վարդերին.
Ուզում էր թողնել վիճակ կենսատու,
Ուզում էր ասել յուր հրեշտակին.

- «Թո՛ղ ինձ, թո՛ղ. գնամ դարձյալ այն կայան»,
30 Ուր ցավ, արտասունք և տառապանք կան.
Ուր քաղցրության հետ կա և դառն բաժակ.
Ուր օձ է սողում և վարդենու տակ:

- Սեր ունիմ սըրտումս, լայն այս երկնքից,
Ամփոփել յուր մեջ չէ կարող Դըրախտ.
35 Խավար գիշեր է երկինք աստղալից,—
Այնքան լուսավո՛ր երկրային իմ բախտ:

- Թո՛ղ ինձ, թո՛ղ. գընամ դարձյալ այն կայան»,
Ուր ցավ, արտասունք և տառապանք կան.
Ուր քաղցրության հետ կա և դառն բաժակ,
40 Ուր օձ է սողում և վարդենու տակ»:

<1891, 1 մարտի, Մոսկվա>

* Ազոնա կամ Ադոնայ, բառ Լըր<այնրեն>, նշանակում է Աստ-
ված (ժանեթ. Դեղինակի):

Հ. ԵՎ Թ. ՏԵՐ-ՀԱՆՐԱՅԱՆՆԵՐԻ
ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՔՍԱՆՀԻՆԳԱՄԵԿԻՆ

Կես գիշեր է: Լուռ սենեկում
Հանդարտ քայլով, փոքր-ինչ դճաղված,
Ման եմ գալիս. և անկյունում
Տեսնեմ՝ քնարս պատին կախած:

- 5 Տերեկի սկես դողդողալով,
Ես մոտեցա հին ընկերիս.
Խելքըս թռավ, բայց մեղմ ձայնով
Կանչեցի ես՝ ողջուն քնարիս:

- Առա նորան և խնդագին
10 Փայփայելով՝ լավ մաքրեցի.
Կարծիմ, լարերը պակաս էին,
Բայց տակավին դեռ արծաթի:
Եվ արծաթի տարեդարձին
Այս տողերը ինձ հնչեցին:

- 15 Բախաավոր դույզ. որ մտաք աշխարհ
Սիրտ սրտի հետ և միաբան:
Սիրով գնացիք ձեր ճանապարհ,
Լուսապայծառ աստղի նման:

- Որ մանկության առավոտից
20 Արդար վաստակ եք վաստակել.

Որ անտրտունջ այս աշխարհից
Երբեք աշխարհ չեք անիծել:

Սե՛ր գեղեցիկ, սե՛ր հոյակապ,
Ամեն տեղ քո շունչն եմ լսում.

25 Դու մարդկության հզոր շաղկապ,
Ամեն լավ բան դու ես ստեղծում:

Եվ այդ Ձեր սերն աստված օրհնեց,
Նայեց երկինք և հաշտ աչքով.

30 Թեթև զեփյուռն Ձեզ ողջունեց,
Եռա՛ց և կյանք բոլոր շնորհով:

Արեւելքի շողքը շողաց
Ադամանդի գոհարներով.

Շողաց և շաղը շողշողուն

Մարդարտափայլ կաթիլներով:

35 Շողաց և ծովըն ծիրանի

Երկու չքնաղ նավորդի հետ.

Մինը պսակյալ իսկ թագուհի,

Մյուսն անխոնջ ճարտարապետ:

Քա՛ջ նավորդներ, Ձեր դալն բարի.

40 Ձեզ գեղեցիկ պսակ արծաթի.

Ա՛յս օր հանդես ամուսնական,

Կեցցե՛ք, կեցցե՛ք այժմ և հավիտյան:

1891 թ. 28 հուն.

ԱՆԳԻՆ ԳՈՀԱՐ

I

- Ափսո՛ս, աղաւնյակ, որ դու չես ծընած
Աշխարհստեղծութեան վեցերորդ օրին,
Երբ ճարտարապետ Արարիչն Աստված
Կանանց փափկութեամբ նկարեց Եվային:
5 Դո՛ւ այն ժամանակ կլինիր պատկեր
Եվ չնաշխարհիկ սիրո գաղափար.
Դո՛ւ անամպ երկինք, նա՛ն ամպ ու ստվեր
Եվ ոչ հողեղեն որ քեզ համասար
Որի սեւթույր մազերը կխուլած
10 Ծալք-ծալք ցրված են բարակ ուտերով,
Եվ վառ աչքերի զյութող հաշկցված
Երբեմն սրտակից փայլում է սիրով,
Բայց և, երբեմն, ամսի պես թխված,
Կրա՛կ է թափում այրող կայծերով:

II

- 15 Անարատ, որպես չըհրնձած ցորեն,
Մեղսապարտ երկրի մաքուր քաղաքան.
Ա՛խ, թե մեղքերը քեզ չալաշարեն,
Եվ դու մնաս իմ միակ զոհարան:
Թեթեւ փշիւով մաքրափայլ օդի,
20 Քո անուշաբույր շունչն եմ ես զգում,
Եվ խոխոջածայն խաղում առվակի

- Քս մեղմ, սիրալիր զրույցն հմ լսում.
 Թառի տերևներ, հեղիկ շարժվելով,
 Նազուկ ոտերիդ հիշում հմ շարժված.
 25 Եվ ծաղիկները, քեզ բարձրով,
 Ուզում են ասել, որ դու ես Աստված:
 Դու համեստ աստղիկ, ամաչկոտ լուսին,
 Դու իմ խնդուքյուն և վիշտ իմ խորին.
 Դու իմ պայծառ օր և տխուր գիշեր,
 30 Իմ միակ կյանքում դու՛ր միակ ընկեր:

1891 թ.

ՀԱՆԳԱԾ ՔՆԱՐ

Այսպես, իմ քրնար, այսքան ժամանակ,
Սիրելիով հանգիստ և դատարկություն,
Իբրև ժայռերից սեղմված մի գետակ,
Յնացիր անշարժ: Խոսնա՛կ դու շարժուն,
5 Չըհընչեց լարերդ և ոչ մի դաշնակ:

Ապրում եմ մենակ և առանձնացած,
Անմասն խառնաձայն ըզրոտանքներին.
Ապրում եմ, որպես մարդերից փախած:
Աչք չունիմ նայել աշխարհիս կյանքին,
10 Տատասկի նըման տապալված գետնին:

Ո՛հ, մի կանչեք ինձ, որ ձեզ բան հրգեմ,
Որ ձեր լսելիքն երգով փայտիայեմ.
Թե ինքն Ապոլոն նորից փունջերով
Ջարգարեր ճակատս, ես, հետ քաշվելով
15 Կասեի նորան. «Մընա՛ս դու բարով»:

Անց կացան օրերս, անցավ և դարուն,
Երբ գեղեցկացած մանուկ ուժերով,
Իբր սըրաթուիչ արծըվի կորյուն,
Թռչում էի ես հըզոր թևերով,
20 Չըկա՛ր ինձ ափսիք, չըկա՛ր բռնություն:

Ահա և այս թերթս, սեղանիս վերա,
Առաջ որ գըրիչս թաթախում էի,

Դառնում էր իսկույն կենդանի վրկա
Սըրտիս զեղմունքին, և մարգարեի
25 Խոսում էր լեզվով, որ այժմ չըկա:

Ա՛խ, թեև մեր սիրտն ծառի պես լինե՞ր,
Զըմեռը կանաչ տերևից թափվե՞ր.
Ամառը որ դար՝ մանուկ աշխուժով,
Բանաստեղծական ելե՞ջներով
30 Յուր թմրությունից նորի՛ց ըսթափվե՞ր:

1892 թ.

* * *

Սիրում էի,
 Տանջվում էի,
 Բայց հա ինձ մոռացավ.
 Կանչում էի,
 5 Երգվում էի,
 Բայց շուտ հեռացավ:
 Ավա՛ղ, հա դնաց,
 Քիթս կախ մնաց.
 Եղբայր, լավ խուրման
 10 խողերն են ուտում,
 Այն, որ հուսահատ
 Սահակն ու Սմբատ
 Իզուր պլտըրտում:

ՎԵՐՋԻՆ ՓԱՓԱԳ

Երբ ցուրտ դիակդ, կյանքից ղըրկված,
Մըտնի տապան, իմ անդին,
Վերջին շունչըս քեզ հմ նվիրած,
Եվ ինձ տեղ տուր քո կողքին:

- 5 Թո՛ղ Գաբրիելի փողը հնչե,
Թո՛ղ գա ահեղ դատաստան,
Իմ նազելի, մեզ այդ փույթ չէ
Սիրո ղըրկում անսասան:

- Թե ինձ հասնի երանություն
10 Այն լուսեղեն աշխարհի,
Մեր հողե ծածկ, հողե անկյուն
Քա՛ղցր ինձ քան մասն Անմահի:

ՕԳՆԵՑՆՔ

Արև բացվեց սարի ծերին,
Հետն էլ դարուն վարդը ձեռին.
Բայց տխուր սիրտս չգտավ մի լար,
Որ թշվառին երգեր՝ մի՛ լար:

- 5 Քոռ աշըղի պես, շունդուրը քոքած,
Որբերի խաթեր դռնեդուռ ընկած՝
Հայոց հին երգիչն հին երգ է երգում,
Որ թե սիրում եք Փրկիչն երկնքում,
Առեք նրա ետնն և մտեք աշխարհ,
10 Օգնեցե՛ք որբին, այնքան վշտահար.
Աստված բարաբայաթ տա ձեր տուն-տեղին,
Ձեր կալին, հանդին, թաղին ու գեղին,
Ձեզ բարեսեր կյանք և աղնիվ ավյուն,—
Ասացե՛ք, այս չէ՞ մեր անմահություն:

- 15 Արև բացվեց սարի ծերին,
Հետն էլ դարուն վարդը ձեռին.
Բայց տխուր սիրտս չգտավ մի լար,
Որ թշվառին երգեր՝ մի՛ լար:

25 դեկ. 1898 թ.

• • •

Ես սրանց էլ մարդ կարծեցի,
Մարդ կոչելով ողջունեցի.
Բայց ափսո՛ս, որ մարդարիտներ
«Շանց ու խողից» ընծայեցի:

Սիրասուն որդեակ, որ երազահույս
Յնորքի նման անցան քո օրեր.
Երկինքն ուղարկեց անդուժ հրավեր
Եւ ծաղիկ կլանքիդ ծածկեց արշալույս:

Սիրո հիշատակ այս արձան տխուր,
Վշտահար սրտի ցողած արցունքով.
Դու միշտ բարեհաւր ե խղճով մաքուր,
Ննջիր, ո՛վ աղնիւմ, ննջիր անվրդով:

26 հունիսի 1901 թ.
Բիւռ ջուր (Կիսովոդսկ)

* * *

Նա անշարժ էր ծնած օրից
Եվ փափագող հանգստյան.
Բայց մահը խիստ շարժեց տեղից
Դեպի անշարժ դերեզման:

Շնորհավոր նոր Տարի,
 նոր կյանքի շրջան.
 Հանդում ցորին ու դարի,
 Բաղչում էլ շա՛տ բաթլիջան:

Շնորհավոր նոր Տարին,
 Բարօրություն խեղճ աղգիս.
 Զինքով օգնիր թշվառին,
 Ատենահաս սո՛ւրբ Սարգիս:

Շնորհավոր նոր Տարի.
 Աղնիվ դործով միանանք,
 Չմնանք, որ խավարի,
 Որ խավարում չքանանք:

Շնորհավոր նոր Տարի,
 Աղատության արձագանք,
 Թո՛ղ եսապաշտ սրի
 Հոսեն <1 անընթ. > հայհոյանք:

<190., մայիս օր>

• • •

Ծրկուն է տված, որ մարդ չկաղա,
Որ երկուսուլն էլ նա առաջ խաղա.
Ծրկուն է տված, որ մենք լավ տեսնենք,
Հույսն ու խավարը իրարից ջոկենք:

ՅԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախկին օրեր, կանա՛չ օրեր,
 Ինչո՞ւ այդպես շուտ անցաք-
 Ո՛հ, մանկության ոսկի ժամեր,
 Ինձ քաղցր է ձեր հիշատակ:

5 Դուք դնացիք, ինձ բացվեցա՛վ
 Նոր ասպարեղ մտածության.
 Շղթայի ձայնն ականջս հասավ,
 Իմ բեռներըս ծանրացան:

Դուքս վազեցի լայն հրապարակ,
 10 Աղատության սուրբ դրոշմով.
 «Կուրո՛ւսա շաբին», իբր նահատակ
 Ձայն տվեցի գոռալով:

Հայաստանի խեղճ վիճակին
 Ես ցանկացա զո՛հ լինել.
 15 Հոգի և կյանք նոր սերընդին
 Ես կամեցա քարոզել:

Ազգայնություն, ազգայնություն՝
 Ասել նորան բարձրաձայն.

Նոր ցեղ, նոր ազգ, քո փրկութիւն
20 Ձեզ է սպասում Հայաստան:

Դեպ եվրոպա, դեպ ի աշխարհ,
Այնտեղ, ուր միտք մարդկության
Ազատ, առողջ, գիտակցաբար
Կատարում է յուր շրջան:

25 Ուր կույր պարծանք ազդայնության
Չունի ոչինչ հարդութիւն.
Ուր նոսրանում ասիական
Մեռելատիպ թանձրութիւն:

Բայց ի՞նչ, զո՞ւր ջանք, զո՞ւր աշխատանք.
30 Հնասեր մարդիկ փրփրեցան.
Սկսով աղմուկ, շար հալհոյանք...
Նույն մնաց խեղճ Հայաստան:

7-ին հուլիսի 1861 թ.

Մոսկվա

ՀՈՒՍԱՀԱՏՈՒԹՅՈՒՆ
(Նվեր մի հայասեր աղջկա)

Ես հիվանդ եմ, ես հիվանդ եմ,
Ընկած մահճում տրտմության.
Բոլոր օրը աղոթում եմ,
Բայց հույս չկա փրկության:

5 Զունիմ ոչ ոք, որ ձեռն մեկնեի
Ցավակցաբար, թույլ մարմնիս,
Որ ջերմ սիրով խոսեի, սրբի
Թաց արտասուքն աչքերիս:

Դեռ չեմ ծաղկել, թառամում եմ
10 Տխուր ժամերից օրերի.
Կոտրած սրտով սպասում եմ
Դառն օրհասին իմ կյանքի:

Դեռ չեմ շնչել կենդանություն,
Զորացավ վարդն հասակիս.
15 Դեռ չզգացի երջանկություն,
Եվ ահա մահ առաջիս:

Դեպի երկինք աչքիս ուղղած՝
Նայում եմ ես վշտալից.
Ինչպես իմ աստղս, շուտ զունատված՝
20 Պիտի գլորվի այն տեղից:

Մահ, քեղանից չեմ դարհուրում.
Իմ վախճանս է մեռանել.

Բայց կցանկայի նորա գրկում
Հավերժ քնով ես ննչել:

25 Ա՛խ, նորա գրկում. նա ցավալից
Մի քանի խոսք ինձ կասեր,
Եվ ա՛յդ գոնյա այս աշխարհից
Ինձ քաղցրություն կլիներ:

11-ին հուլիսի 1861 թ.

Մոսկվա

ՐԱԳՐԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՁԱՆԱԶԱՆ ՐԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այն Երազ էր

(էջ 270)

«Հյուսիսափայլ», 1864, ամսատետրակ 10, էջ 608

11—15 Որպեսզի սրբի արյունով հոսած

Նոցա արտաւութ, և նորադարովի

Էյանքը հայերի մաշած, կտրատած:

Ջարթնում ևմ քնիցս.—ինձ փաթաթում են

Եվ հային շար բախտ ինձ գուշակում են.

Գիշեր

(էջ 273)

«Հյուսիսափայլ», 1861, ամսատետրակ 4, էջ 343

11 Ես անխռով երգում էի

12 Իմ Լըզս սուրբ և մաքուր էր.

13 Աղատություն էի երգում,

Օրիորդի արտասուքը

(էջ 274)

«Հյուսիսափայլ», 1861, ամսատետրակ 4, էջ 341—343

Խաբազիւ՝ Աղշկա Լըզս

Բնարան՝ (ըստ Եղանակին՝

Ты душа-ль моя,

Красная-девица,

Ты звезда-ль моя,

Ненаглядная).

5 Սոխակն գեղեցիկ

20 Քունս չէ տանում.

Այնուհետեւ, նախ տ. 25—28, ապա նոր՝ 21—24.

Առաջին տեսություն

(էջ 277)

«Հյուսիսսփայլ», 1861, ամսատետրակ 4, էջ 342

Ենթավերնագիր՝ (Հետևություն իտալական պոետի՝ Պետրարկայի)

- 4 Մի-մի նորան պատմում էի:
10 Այն սիրուն կույս իմ հրաշափառ,

Խորհրդածություն բանաստեղծի

(էջ 279)

«Հյուսիսսփայլ», 1864, ամսատետրակ 8, էջ 487

- 5 Եվ ընություն ուկի ժպիտով,
10—11 Ցայտում է շիթիւր լուր աղամանդյան.
Եվ նորա տրտունջ այնքան սիրելի
48 Բացում են քեզ կյանք անվերջ հասանքով:
52 Նախերգանքի մէջ թափառ Հարուդի.
56 Երկյուղած սրտով, քո վեհ մեծության
74 Ես դեղեցկություն մի անգամ գտա,
81 Ինքյանք պիտ տեսնեք—ես ինչպես ասեմ:
87 Այն կենդանարար դրավիշ լեզուն,—
123 Երթում է դործել մեղր պատվական.
139 Որ այդ է գալիս ձեզ մոտն դիշեր.
141 Վայր մի զգացի նորա արձադանք,
174 Այնչափ վտանգից, ցավից մոլեգին.
201 Արդյոք խեղդելու չէ՞ ձեզ ջրհեղեղ:
231—232 Երբ փաղաքշիւով, մի ակնածության
Կայծ բաշխեց դոցա Պապը Հռոմի.
248 Ոչ անփութ հանգիստ և դատարկություն:
260 Դեպի սուրբ վաստակ—մի կյանք ժիր ու նոր:

Ազգային վիճակ

(էջ 289)

«Հյուսիսսփայլ», 1862, ամսատետրակ 3, էջ 139

- 3 Ստի՛ր, ո՛վ իմ ազգ, խաւար տգիտություն,
5 Կորե՛ր դուք, խաւար և Տգիտություն,
8 Պիտի բռնանա կոսպիտ ճանկերով:
26 Թո՛ղ անշարժություն այդ քո մահարեք.
28 Դեպի՛ մի նոր կյանք փրկութենաբեր:
32—33 Այդ է պահանջում մեր դա՛ւ փրկութիւն:

- Մա՛հ Զոյիլներին* նախանձով վառված,
 37—38 Դոքա սեփական օգտին պարասպած,
 Գետին են զարկել իրավունք ազդին.
 51 Որ ազգի առջև մեր դար լուսափայլ
 57 Սրբություն պղծված, հավատք կաշառված.
 62 Գալիս դիզվում են իմ սրտի վերա.
 64 Անիծյալ լինիք, մարդիկ անոպա:
 78 Խեղդել է նոցա յուր ծանր լծի տակ.
 101 Բայց սպասեցե՛ք դուք, որդիք խավարի,
 103—104 Նորան գրավելու շեն ձեր ոսկելի
 Պարկեր ու դանձեր սև հարստության:
 107—108 Նա կը դատե՛ վատթար գործերը,—
 Ամոթու արձան ձեզ կանգնեցնելու:

ԱՅԼ ԲԱՆԱՍՏԵՂԵՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Զոհեր
 (էջ 314)

Ինքնագիր՝ ԳԱԹ, Ս Շ ֆոնդ, № 47—1

- 41 Քշտի՛ր կռներդ, կտրիճ [ախոյան],
 44 Աչ ու ձախ քանդիր, թև արդելք[ներ] կան,
 88 Գետինը կակղեց [սիրմերի] համար.
 89 Նոր դորձը մնաց [մեր նոր] սերնդին,
 93 Արարիչ բազկով [ստեղծել] սկսավ

Պանդուխտ հոգի
 (էջ 318)

Ինքնագիր՝ ԳԱԹ, Ս Շ ֆոնդ, № 48—1

- 3 Թռչում էր անվերջ, նրան զրկարաց
 7 Հանկարծ ցուաքավ կայծակի նման

* «Հլուսիսասփայլում» Շահադիդը այս անունը տողատակում ծանոթա-
 գրել է այսպես. «Զոյիլսը էր մի հույն ճառասան Ամֆիսյուլիս քաղաքից
 Մակեդոնիայում, Փիլիպոս թագավորի ժամանակում. որ յուր շափաղանց
 և անտանելի կշտամբասիրությամբ, որով հարձակվում էր մանավանդ
 Հոմերոսի Իլիականի վերա, և այս պատճառով ստացել է անուն ճոճա-
 րակա՛ն շուն, հետո ժամանակներում տվել է յուր անունը բոլոր չարամիտ
 կշտամբասերներին» (էջ 140):

- 12 Ինչպեա արեւելք, հրափայլ շողշողում
 14 Որպեա երեխի արտառութիւն մաքուր
 19 Յար կենդանությամբ երբեք տեսած չէր,
 23 Ուր մեծ ու փոքր միմյանց հավասար
 27 Ուզում էր թողնել վիճակն կենսատու,
 29 Թողե՛ք ինձ, դնամ դարձյալ այն կայան,

Բացի այդ, բանաստեղծության տները համարակալւած են 1—9,
 Նույն համարի տակ պահլոդ արտադրության մեջ, որ բառացիորեն
 կրկնում է ինքնադրի ընթերցվածները, կա նաեւ այլ տարբերություն՝
 տող 24 եւ տերն Ադոնա ներկա նոցա միշտ
 ապա ծանոթադրած. «Ադոնա կամ Ադոնայի. երբ. Աստված: Բայց ի
 վերջո արտադրողն ուղղել է նաեւ այդ՝ ծանոթագրելով. «Ուղղել. «Ես
 Աստուայի նորկա նոցա միշտ»:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սմբատ Շահադիդի բանաստեղծությունները հրատարակության պատրաստելիս՝ «Ազատության ժամեր» և «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուներում ընդգրկված ոտանավորները դասավորվել են հեղինակի սահմանած հաջորդականությամբ, իսկ «Հոբելյանի տարեդարձ» գրքում, պարբերական մածուցում և այլուր տպագրվածները՝ առանձին բաժնում և ժամանակագրական հաջորդականությամբ (ըստ գրության և տպագրության թվականների):

Ս. Շահադիդի բանաստեղծություններում առկա են մի շարք հնաոճ բառեր, որոնք ժամանակակից հայերենում գործածվում են այլ ուղղակիությամբ: Ինչպես, օրինակ, տպագրության պատրաստելիս՝ դրանք ուղղվել ենք. ահա՛՝ դրանց մի մասը. այնու ամենայնիվ—այնուամենայնիվ, անբաղտ—անբախտ, աշխարհաբառ—աշխարհաբար, բաղդ—բախտ, գրարառ—գրարար, գրկույկ—գրքույկ, երգիոն—երգհոն, երկրագունտ—երկրագունդ, թագչել—թաքչել, թակարթ—թակարդ, թանգադին—թանկադին, ի դուր—ի դուր, ի հարկե—ի հարկե, խաղալիկ—խաղալիք, հանդարդ—հանդարտ, մեղկացար—մեկսրացար, յոբնաջան—յոգնաջան, ննջաց—ննջած, սեպհական, սեփհական—սեփական, քաղձրահնչոն—քաղցրահնչուն:

ԱՂԱՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԵՐ

Խորագիրը Զ. Բայրոնի 1807 թ. հրատարակված «Պարսպության ժամերի» փոքր-ինչ փոխված ընդօգինակումն է: Այս ժողովածուով պատուհի Շահադիդն արձագանքում էր XIX դարի բանաստեղծական իշխող ուղղություններից մեկին՝ բայրոնիզմին, որը, որպես հսկայական մի ուժ՝ ազատամտության, կենսասիրության, անհոգության, գինու, սիքո և վայելքի գովքով, իր ոլորտի մեջ էր առել Արևմուտքի և Արևելքի տարբեր լեզուներով գրող բանաստեղծների Դրանց թվում նաև՝ Ս. Շահադիդին:

Ս. Շահադիդի բանաստեղծությունների այս փոքրածավալ ժողովածուն լույս է տեսել հետևյալ տիպոգրատիկոսով.

«Ազատության ժամեր»/Սմբատ Շահադիդյանց/Աշակերտի վեցերորդ դասատան/Հալաբյանց ճեմարանի/արևելյան լեզվաց /Հատոր երկրորդ/ Մոսկվա/ի տպարանի Հալաբյան ճեմարանի/1860»:

Տխողոսաթերթի հաջորդ էջում տպագրված է. «Печатать позво-
ляется, С.-Петербург, 14 января, 1860 года. Цензор В. Бекетов»
(«Թուլլատրվում է տպագրությունը, Ս.-Պետերբուրգ, 14 հունվարի 1860
թվականի, Գրաքննիչ Վ. Բեկետով»): Այնուհետև գալիս է Հառաջարանը,
Ապա հետևում են ժողովածուի բաժինները՝ «Աշխարհաբար զանազան
ոտանալարներ», «Ռեոմաններ» և «Գրաբար շարադրություն» խորագրերով,
վերջում՝ վրիպակների ցանկը («Գլխավոր ախալատությունը»):

ՀԱՌԱՋԱՐԱՆ

(էջ 11)

Ս. Շահադիդն իր ստեղծագործությունը նախապատրաստելով հրա-
տարակաթյան՝ դրաբար ոտանալորներն ամփոփում է Առաջին հատորի
մեջ, իսկ աշխարհաբարները, մի քանի դրաբար բանաստեղծությունների
հետ՝ Երկրորդի: Սակայն դրաբար ոտանալորներն ամփոփող ժողովա-
ծուն Ս. Շահադիդի աշակերտական նստարանի արկղից անհետանում է, և
նա ստիպված է լինում բաղարարվել աշխարհաբար բանաստեղծություն-
ների հատորիկով՝ «Ազատության ժամեր» խորագրով, որի շապկի վրա ղե-
տելվել է հետևյալ հայտարարությունը. «Առաջին հատորը (որ դրոց լեղ-
վով է), եթե հաջողի, մի քանի ժամանակից դուրս կգա»: Բայց ժողո-
վածուն չի գտնվում, անհետ կորչում է: Բանաստեղծը ենթադրել է, որ
Առաջին հատորիկը, հավանորեն, ոչնչացրել է աշակերտներից մեկը՝ Գար-
սոյանը, որի մասին ժողովածուում եղել է երգիծական ոտանալոր (տե՛ս
Սմբատ Շահադիդ, Երկեր, Երևան, 1947, էջ 211):

ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐ ԶԱՆԱՋԱՆ ՈՏԱՆԱՎՈՐՆԵՐ

Երգ

(էջ 13)

Ինքնագիրը չի՝ պահպանվել: Բնդհանրապես, այս ժողովածուում ընդ-
գրված բանաստեղծություններից ոչ մեկի ինքնագիրը չի պահպանվել:
Այդ իսկ պատճառով՝ այսուհետև նման հիշատակություններ չեն արվի:

«Երգը» «Ազատության ժամեր» ժողովածուում տպագրված (էջ 15)
առաջին բանաստեղծությունն է: Հետագա ժողովածուներում չի ընդգրկվել:

Երգ-ոտանալորներից մի քանիսն ունեն լեռնաբան, սրտեք մասնաշնչում
ևն դրանց կղանակները: Վերջիններս Ա. Պուլինի, Ռ. Պատկանյանի և
ուրիշների բանաստեղծությունների հիման վրա գրված երգերի մեղեդիներ
են: Ներկա ոտանալորի բնաբանը քաղված է Պուլինի «В старину жи-
ваши досды...» բանաստեղծությունից:

Երկիր և երկինք

(էջ 14)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 17)։

Բնաբանը քաղված է Ռ. Պատկանյանի «Արաքսի արտասուները քանաստեղծությունից»։

Ողջույն հրաժարական Աշտարակի հետ

(էջ 15)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 19)։ Ասյա՝ Ս. Շահազիզ, Հնտիր քանաստեղծություններ, Երևան, 1941, էջ 15 և մյուս ժողովածուներում։

Գանիր և գինի

(էջ 17)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 23)։

Ամենախոնարհ ներողություն

(էջ 18)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 25)։ Ասյա՝ Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, Երևան, 1947, էջ 32 և մյուս ժողովածուներում։

Ոտանավորի շարժառիթը ավագ եղբոր՝ Հովակիմի մահն է, որի հովանավորությունը բախտորոշ է եղել Ս. Շահազիզի կյանքի հետագա ընթացքի համար։ Սր. Շահազիզի վկայությամբ՝ Հովակիմը «...հաճախակի այցելել և հպացել է իր ծնողական տան բոլոր անհրաժեշտ կարիքները, նամանավանդ այն ժամանակ, երբ հայրը՝ Տեր-Սիմոն քահանան, 1847 թվի մեծ «խուլերի» օրերին վախճանված, և ընտանիքը կարոտության է մատնված եղել. եա փոքրիկ Սմբատին հաճախ տարել է իր մոտ, վաղարշապատ, և ամիսներով սպհնել մոտը, խնամել, որ գյուղում առանց հսկողության մնալով, չփչանա, և իր մոտ լավ միջավայրում լինի... Իսկ ամենադժվարը, որ հա արել է նրա համար, այդ այն է, որ խնդրամատույց է եղել ու ընդունել տվել նրան կազարյան ճեմարան և նրա բոլոր կարիքները հագացել, ինքը անձամբ տարել է նրան Թիֆլիս և Գևորգ Բարխուդարյանի հետ ուղարկել Մոսկվա, որով և, իհարկև, մեկնեաա ու բարեբար է հանդիսացել նրա համար» (տե՛ս Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, 1947, էջ 214)։ Ո՛վ է Ս. Շահազիզյանցը, որին նվիրված է առանավորը,

րանաստեղծի եղբայր Սարգիսկը. թե՛ ազգականներից արևել մեկը, դժվարանում ենք յացատրել: Եթե միայն «Ս.» անվանատառը վրիպակ չէ՝ նր. Շահազիզը կարծում է, որ այն պիտի ուղղել՝ «Հ.» (Հովակիմ):

Իմ վիճակը
(էջ 20)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 29), Ապա գնդակվել է՝ Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, 1947, էջ 29 և մյուս ժողովածուներում:

Ծաղիկ
(էջ 22)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 33):

Կ. Արզանգուլյանց—հավանաբար, բանաստեղծի ճեմարանական ընկերներից է:

Աշուն
(էջ 23)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 35), Ապա՝ Ս. Շահազիզ, Ընտիր բանաստեղծություններ, 1941, էջ 17:

Վարդան Մամիկոնյան
(էջ 24)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 37):

Ս. Մենարյանց—Լադարյան ճեմարանի վեցերորդ դասարանի տղակիրտ, Ս. Շահազիզի դասընկերներից:

Գնարանի բաղված է անցյալ դարի 50-ական թվականներին լայն տարածում գտած՝ Մեեր Մեերյանի «Մեր քաղ հայաց շարություն...» սկսվածքով ոտանավորից (տե՛ս Մ. Մ. Միանստրյանց, Քնար հայկական, Ս. Պետերբուրգ, 1868, էջ 210—211, խորագրված՝ «Արամ-երգ»), որը յոթ քատողից բաղկացած մարտաշունչ հրգ է:

4 Զարդել զլուխ Հազկերտին—Խոսրո պարսից արքա Հազկերտ II-ի մասին է (ծն. թ. անհտ.—457), որը Հայաստանի նկատմամբ ժարել է տնտեսական կեղեքման և հայ նախարարների ուժերը ջլտախլու քաղա-

քականութիւն, որ և հանգեցրել է հայ ժողովրդի ապստամբութեանը 450—451 թվականներին:

7. Հավաքվում են Արտաշատ...—Հին Հայաստանի մայրաքաղաքը մ. թ. ա. II—մ. թ. V դարերում:

13 Ղեռնդյանց խումբը անմահ...—Նկատի ունի Վարդանանց պատերազմի մասնակից հայ հոգեւորականներին: Նրանց առաջնորդ Ղեռնդ երեցի եղել է Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի աշակերտը: Ավարայրի ճակատամարտից հետո զերվել է աքսորվել, ապա սպանվել (454 թ.):

Պավետ (էջ 26)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատութեան ժամեր» ժողովածուում (էջ 41):

Սաղարյանց Մանուկ (1840—1866)—բանաստեղծի մտերիմ ընկերը: Սովորել է Լազարյան ճեմարանում, դրական առաջին փորձերը քաղաղրվել են «Շուշաղում»: 1863—1864-ին շտաբայտայրում լույս է ընծայել Մ. Լերմոնտովի «Գիշ» սյունի դասական թարգմանութիւնը:

Որբեր (էջ 28)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատութեան ժամեր» ժողովածուում (էջ 45):

Գրվել է ամառ երբոր՝ Հռիփսիմի մահւման կապակցութեամբ և նկատի ունի նրա երեք հավակներին՝ Երվանդին և մյուսներին:

Նոգ (էջ 29)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազատութեան ժամեր» ժողովածուում (էջ 49), սակայն՝ «Մեղու Հայաստանի», 1862, № 1, հետագայում՝ Սմբատ Շանաղիզ, Երկեր, 1947, էջ 35 և մյուս ժողովածուներում:

Գ. Տեր-Մարտիրոսյանց—Լազարյան ճեմարանի վեցերորդ դասարանի աշակերտներից:

Բնարանը քաղված է Ա. Պուշկինի «Здоровый кубок» բանաստեղծութեան առաջին ութնյակից (տե՛ս А. С. Пушкин, Полное собр. сочинений, т. I, М., 1977, էջ 197)՝ աննշան տարբերութեամբ («Пеной угарной» քնաբանում դարձել է «Пеной парной»):

Դարուն

(էջ 31)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 55)։

Հիշողություն

(էջ 32)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 57)։

Ն. Փաղինյանց—Փուղինյան Նիկողայոս (1834—1880)—նախասունհոսկյանական շրջանի դրամատուրգ։ Ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը, զործել Թիֆլիսում։ Հայ կենցաղային կատակերգության հանաչված դեմքերից («Դալալ Ղադո», «Հաղար թամնանոց կարա»), ծաղրել է ֆաղրենիությունը, հարստանալու մոլուցքը։ Հայաքերի է Ծուլիսի «Բոռնի ամուսնություն» կատակերգության ուսական փոխադրությունը՝ «Վուր-տրաքվիս—պիտի պսակվիս» խորագրով։

Առ բնկերն իմ Ն*****յոս

(էջ 34)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 61)։ Ամենայն հավանականությամբ՝ նվիրված է Նույն Նիկողայոս Փուղինյանցին, որի տնւան միջին տառերն էն հապավված՝ Ն*****յոս = Նիկողայոս։

Իմ բնկեր Հովնանյանցի ալբումում

(էջ 35)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 63)։

Հովնանյանց—հավանորեն, կազարյան ճեմարանի սանհրից։

Նվեր հայոց աղջիկներին
(էջ 36)

Առաջին առիթով տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 67), ապա՝ «Մեղու Հայաստանի», 1862, № 1, հետագայում՝ Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, 1947, էջ 37 և մյուս ժողովածուներում:

Ներկա բանաստեղծությունը յուրօրինակ չափածո նախերգ է «Ռոմաններ» բաժնի համար:

Մի շփնալ կույսի ալբոմում
(էջ 37)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 69), Ռ՞ւմ ալբոմում է գրված կամ ո՞ւմ է ուղղված, պարզված չէ:

9 Ամառանցում Շառ...—Հավանորեն, Մասկվայից արևելք ընկած Շառապովո ամառանոցային բնակավայրը:

Ռոմանս
(էջ 38)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 71):

Բնարանի աղբյուրը պարզված չէ:

Բանաստեղծության առաջին տողի «աստղիկ» բառը, որ հասարակ անուն է, տպագրված է մեծատառով, որպես հատուկ անուն, որ անուշադրության վրիպակ է: Ուղղում ենք:

1 Դու Աստղիկ քանկազին...—Հավանորեն, նկատի ունի Աննային՝ առաջին սիրունու Եր. Շահազիզը վկայում է, որ «...այդ Աննան, որին նա այնքան դրվատում է իր ռոմանսներում, մի երևակայական անձն չէ, այլ իրոք գոյություն ունեցող մի մտակալաբան, Աննա անունով գեղեցիկ, մատաղահաս աղջիկ, որին նա առաջին անգամ տեսնելով եկեղեցում՝ սիրահարվել էր և իր մտքում հարսնացու ընտրել իրեն: Հետագայում, երբ նա 1862 թվին սովորում է իր ուսման ընթացքը լիկեոնում և պաշտոն ստանում ճեմարանում, մոտ ծանոթանում է իր ընտրածի հետ, զնալ-զալ է ունեցել նրանց տունը, ստանում է աղջկա հավանությունը և փեսացու համարվում: Բայց հանկարծ աղջիկը զրծում է իր խոսքը և ամուսնանում է մի թնկոր վաճառականի հետ, հավանորեն, ծնողների զրգամբ՝ խաբվելով հարստությամբ: Նորապիս և դառնազին վշտանում է հրիտառարդ բանաստեղծը և որոշում է այլևս ոչ որի շիրել, այլ էսեղեղ իր մեջ անձնական սերը և նվիրել այն իր թշվառ հայրենիքին» (Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, 1947, էջ 213):

Առ կալս Ա...

(էջ 40)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 75)։

Նվիրված է դարձյալ իր սիրած օրիորդին՝ Աննային (տե՛ս նախորդ բանաստեղծության ծանոթագրությունը)։

Նա...ջա

(էջ 41)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 77)։

Նվիրված է, հավանաբար, իստաշա անունով ինչ-որ օրիորդի, օրի անվան դադանագրված ձևն էլ դարձել է իտրագիր՝ Նա...ջա = Նաաաջա։

Մահույսի հարված

(էջ 42)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 79)։

Անհասկանալի է, թե ինչո՞ւ գրության թվականը չի ունի չի նշել հեղինակը. դատելով ոտանավորի բովանդակությունից՝ այն պետք է նույնպես գրված լինի 1858—1859 թվականներին։

Բնութանը խելագարված Օֆելյայի երգից է. Քաղված է Շեքսպիրի «Համլետի» Ն. Ա. Պոլեոյի Բարդամանությունից (տե՛ս Մանուկյանի հայերեն թարգմանությունը, որ հարազատ է անգլերենին (տե՛ս Վիլյամ Շեքսպիր, Ընտիր երկեր, հ. 1, Երևան, 1951, էջ 80), զգալի տարբերություններ ունի Ս. Շահադիդի վկայակոչված տողերի համեմատությամբ.

Ինչպե՞ս ճանաչեմ ես ըն յարին

Այնքան շահեկանությից.

— Իր գլխարկի խեղդանքից,

Փայտից, սանդալներից։

Պոլեոյն, բնագծերապես, իր փոխադրած «Համլետի» շատ հատվածներում հարադատ չի մնացել բնագրին, մանավանդ, երբ գտել է, որ այդ կամ այն հատվածը, օրինակ գլխարկի վրա խեղդանք կրելու մասին ռուսառոգը, անհասկանալի կամ հանդիսատեսին (այս Բարդամանության առաջին բանավորությունը մեծ հաջողությամբ տեղի է ունեցել Մոսկվայում, 1837 թ., Պ. Ս. Մոշալովի բեմեֆիսին)։ Մինչդեռ հիշյալ ռուսառոգը վկայում է, որ այն ժամանակ ուխտավորին, որ սովորություն են ունեցել խեղդանք կրել իրենց գլխարկի ճակատին, և շատ սիրահարներ, որ ազնվե՞ցել են անճանաչելի մեղա սիրային հետապնդությունների օրերին, ծրարել են ուխտավորի զգեստներ հագնելու։

Առ սիրումին իմ Ա...

(էջ 44)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 85)։

Հավանորեն, այս ոտանավորը նույնպես նվիրված է Աննային (տե՛ս «Ռոմանոս»-ի ծանոթագրությունը)։

19 Նվ վեների շքնադուքյուն...—Վեներան, ըստ հռոմեական դիցարանության, դարնան ու այգիների աստվածուհին է, հետագայում նույնացվել է հունական աստվածուհի Աֆրոդիտի հետ և սլաշտվել որպես սիրո ու զեղեցկության աստվածուհի։

24 Քան վրացունուն կերմոնտվյան...—Հավանաբար, խոսքը Մ. կերմոնտովի «Դեք» պոեմի հերոսուհի Բամաբի մասին է։

Իմ սիրած երգը

(էջ 46)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 89)։

Ռեաբանը, հավանորեն, բաղված է դերմանական կոմպոզիտոր Ֆլոտով Ֆրիդրիխի (1812—1883), «Մարթա» (1847) օպերայից, կիոնելի մեներգից։

Հանդիպումն անմխիթա՞

(էջ 48)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 93)։ Նվիրված է Աննային (տե՛ս «Ռոմանոս» ոտանավորի ծանոթագրությունը)։

Այցելություն

(էջ 50)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 97), ապա՝ «Մեղու Հայաստանի», 1862, № 52, այնուհետև՝ Ս. Շահաղիզ, Երկեր, Երևան, 1961, էջ 84։

Բնաբանը բաղված է Ա. Պաշկինի «Черная шаль» բանաստեղծությունից (տե՛ս А. С. Пушкин. Письма к сестре, сочиненный, т. 2, М., 1977, с. 16)։

«Այն ա՛լ է, որ աստվածային...»

(էջ 51)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 101), նվիրված է Աննային (տե՛ս «Ռոմանոս» ուտանավորի ծանոթագրությունը)։ Գրված է, ամենայն հավանականությամբ, 1859 թ. օգոստոսի 11-ին։

Հրեշտակ-սյանայանիչ

(էջ 52)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 105), ապա՝ Ս. Շահադիզ, Երկեր, Երևան, 1961, էջ 31 և մյուս ժողովածուներում։ Նվիրված է Աննային (տե՛ս «Ռոմանոս» ուտանավորի ծանոթագրությունը)։

Սերս սպանեցավ, փա՛նֆ աստուծո

(էջ 53)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 109)։

A mon amour

(էջ 54)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 111)։

Բնաբանի ու մեղեդու աղբյուրը պարզված չէ։ Բանաստեղծությունը նվիրված է դարձյալ Աննային (տե՛ս «Ռոմանոս» ուտանավորի ծանոթագրությունը)։

Աս եղիսարեք

(էջ 55)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 113)։

Ո՛ւմ է ուղղված բանաստեղծությունը՝ շահաբեղից պարզելի։

Սեր

(էջ 56)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Ազատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 117)։

Հայ տղօիկ
(էջ 57)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Աղատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 119)։

Նվիրված է Աննային (տե՛ս «Ռոմանո» ռուսաճապարկի ծանոթագրությունը)։

Քե ի՞նչ նպատակով և ո՞վ է կրճատել Բանաստեղծության 46—50 և 55—58 տողերը, կամ ի՞նչ բովանդակություն Լև ունեցել, չհաջողվեց պարզել։

Ma chère et très aimable U...
(էջ 59)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Աղատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 122)։ Դարձյալ նվիրված է իր Լրիտասարդական տարիների սիրած աղջկան՝ Աննային (տե՛ս «Ռոմանո» ռուսաճապարկի ծանոթագրությունը)։

«Ես կարո՞ղ եմ մոգիցս ձգել...»
(էջ 61)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Աղատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 131)։ Նվիրված է նույն աղջկան՝ Աննային։

ԳՐԱՐԱՐ ՇԱՐԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Հայ օրհորդ
(էջ 62)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Աղատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 135)։

Աղաւնիակ
(էջ 64)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Աղատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 139)։

Օրիորդ
(էջ 65)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Աղատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 141)։

Հայ մանուկ յօտարութեան
(էջ 67)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Աղատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 115), ապա՝ Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, 1947, էջ 27 և մյուս ժողովածուներում։

2 ի ճաղկածաւայ տունը Թարգմայ...—Ըստ Մ. Խորենացու՝ Հայոց տնվանադիր Լալանի Հայկի հայրը։ Աստվածանշի հին մեկնիչները բոլորն Թորգոմայա աւելով հասկացել են գլխաւորապէս Հայաստանը։

Երգ
(էջ 68)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Աղատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 149), ապա՝ Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, 1947, էջ 30 և մյուս ժողովածուներում։

Երգ ի դիմաց Հայաստանի
(էջ 70)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Աղատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 153)։

Ինչ երախ
(էջ 71)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Աղատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 157), ապա՝ Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, 1947, էջ 34 և մյուս ժողովածուներում։

Անդորութիւն
(էջ 72)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է «Աղատության ժամեր» ժողովածուում (էջ 161)։

Բանաստեղծության զուգադրումը վկայում է, որ այն Գյոթեի «Բոլոր գաղաթներին դիր» բանաստեղծության Մ. Լեւոնյանի ազատ թարգմանության՝ նույնպէս ազատ զրաբար թարգմանությունն է։ Ահա Լեւոնյանի թարգմանությունը։

Горные вершины
Спят во тьме ночной;
Тихие долины
Полны свежей мглой;
Не пылит дорога,
Не дрожат листья...
Подожди немного,
Отдохнешь и ты.

(М. Ю. Лермонтов, Собрание сочинений в четырех томах, Стихотворения, т. I, II, 1979, стр. 446).

Ամառնային տեսարան
(էջ 73)

Առաջին և միակ անգամ ապագրվել է «Լեզառույի» ժամիր ժողովածուում (էջ 163)։

ԼԵՂՈՆԻ ՎԷՇՏԸ, ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՎԵՊԶ

ՉՈՐՍ ԳՂՈՒՆ ԲԱԺԱՆՎԱԾ

ԵՎ

ՉԱՆԱՋԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

I. Լեռնի վիշտը
(էջ 84)

Ինչեացիրը չի պահպանվել։ Եր. Շահադիզը վկայում է. «Մեր աշտուկերտույի» օրերով նա իր գրքերը և թղթերը պահում էր մի հին պահարանում, որի մեջ նրանք խառնիխառն թափված էին Դրանը, այդ գրքերը, բաղկացած էին մեծ մասամբ հայոց հին մատենագիրներից և դրանց մեջ անխնամ ձգված էր «Լեռնի վշտի» ձեռագիրը։ Վերջին ժամանակներն այդ ձեռագիրն ընկել է մի ոմն Արշակ Կայծուռու ձեռքը, որն իրեն հատուկ միջոցներով մոտեցել է բանաստեղծին և ոտացել նրանից այն՝ նրա մասին մի ինչ-որ առումնասիրություն գրելու պատրվակով, և այլևս չի վերադարձրել։

Մենք այդ հանդամանքը ղրտեինք, ուստի, հրք վերջին անգամ առիթ ունեցանք Նոր-Նախիջևանում տեսնելու Կայծուռուն, պահանջեցինք այդ թանկագին մնացորդը. նա խոստացավ անմիջապես ետ դարձնել մեզ ձե-

տագիրք, միայն խնդրեց, որ մի փոքր էլ սպասենք, մինչև որ ինքը վերջացնի իր ուսումնառությունը, որ, իհարկե, չկատարեց։ Բե ի՞նչ հղավ ձեռագիրը, շենք կարող ասել» (Սովանդ Շահազիզ, Սմբատ Շահազիզի կենսագրությունը, Երևան, 1944, էջ 52)։

Փաստերը վկայում են, որ Ս. Շահազիզը «Լեոնի վիշտը» պոեմի վրա աշխատել է դեռևս աշակերտական տարիներից։ Այսպես. ճամարանում քանաստեղծի «ամանակակից աշակերտներից մեկը՝ Սեդրակ Մանդինյանը, նրա դրական գործունեության 30-ամյա հորելյանի առթիվ, Վաղարշապատից Մ. Շահազիզին հասցեագրված իր նամակում գրել է. «Հիշո՞ւմ եք, թե քանի ղեռնիկներ Զեք վիպասանությունից մեր առաջ կարդացել էք, ապա ծվեն-ծվեն պատահել էք, մինչև որ «Լեոնի վիշտը» տպագրված տեսանք և արեւացիներ, որ մեզը պատգամների հետքեր չեն մնացել։ Հիշո՞ւմ եք, թե ճամարանական անկերպարան, խոշոր և խրթին բարբառի մեջ ինչպիսի էր հնչում Զեք ուռճացած լեզուն...» (տե՛ս «Սմբատ Շահազիզի երեսնամյա հորելյանը», Մ., 1894, էջ 103—104)։

Մի այլ վկայություն էս հաստատում է, որ Ս. Շահազիզը մինչև պոեմի լույս քննադատը բաղմիցս մշակել ու փոփոխել է այն։ Նր. Շահազիզը գրում է. «Որ «Լեոնի վշտի» տպագրված և այժմ մեր ձեռքին գտնված օրինակը մի անգամից հենց այդպես էլ դուրս չի եկել հեղինակի գրչի տակից, այլ որ նա ունեցել է և ուրիշ փոփոխակներ, — այդ մենք գիտենք և մի ուրիշ աղբյուրից։ Թարգմանիչ Փիլիպոս Վարդանյանը մեզ պատմել է, թե ինքը, երբ դեռ տպագրված չի եղել «Լեոնի վիշտը», ունեցել է իր ձեռքին նրա ձեռագիրը, որ կարդացել է մի բնկերական շրջանում, և իր նկատողություններն անելով լուսանցքների վրա, վերադարձրել է հեղինակին։ Նա էլ, թեև էեջացել է, բայց հղած նկատողությունների համաձայն, մի քանի փոփոխություններ է մտցրել պոեմի մեջ։ Տպագրվածի մեջ, օրինակ, Լեոնի վիճակն անհայտ է մնում, այնինչ ձեռագրի մեջ Լեոնը հուսահատությունից և վշտից մեռած է ներկայացրած լինում» (տե՛ս Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, Երևան, 1947, էջ 228)։

Առաջին անգամ տպագրվել է Լադարյան ճամբարանի տպարանում՝ «Լեոնի վիշտը», ժամանակակից վկայ շորս դուրս բաժանված և զանազան բանաստեղծություններ» ընդհանուր խորագիրը կրող ժողովածուում (Մ., 1865), որ բացի պոեմից տեղ են գտել նաև 61 բանաստեղծություն Ժողովածուն լույս է տեսել երկու տխուր օրերում։

ա. «Լեոնի վիշտը/ժամանակակից վկայ/շորս դուրս բաժանված/ և զանազան/բանաստեղծություններ/ Այնուհետև, աջ կողմում տպագրված է մի քառասուն հեղինակի «Երգ մեռնող Հայրենասիրի» բանաստեղծությունից, և տրված է այս հույն հրատարակության էջը՝ 220։ Տխուր օրերի ներքևի մասում տպված է՝ «Տպագրություն հեղինակի ծախսով»։

բ. «Սմբատ Շահազիզյան/Լեոնի վիշտը/ Ժամանակակից վկայ/շորս դուրս բաժանված/և զանազան/բանաստեղծություններ/ Զակր. «Մոսկվա (Тшогр. Лазаревского института вост. языков (А. Мамон-

թԵՅ)/1865/ (Արևելյան լեզուների լադարյան ինստիտուտի տպարան (Ա. Մամոնտով) 1865): Այս արտոգրամիթի հաջորդ էջում տպված է. «Одобрено цензурою. Москва, 3 декабря 1864 г.» (Արժանացել է չքաղնչության հավանությանը Մոսկվա, 3 դեկտեմբերի 1864 թ.): Դիրքը 254 է: Վերջում (էջ 251—253) տրված են Բովանդակությունը՝ «Ուսանավորների ցանկը» և վրեպակները («Տպագրության գլխավոր սխալները») (էջ 254):

Ղաղաչոս Աղայանը, որ 1854 թ. եղել է Մոսկվայում և օրպես դրաշար աշխատել լադարյան հեմարանի տպարանում, իր «Իմ կյանքի գլխավոր զեպեերը» վերնագրով հուշերում վկայում է. «Այդ տարին (1864 թ.—Տ. Կ.) ես շարեցի Շահադիդի «Լեռնի վիշաք» և միայն այդ մարզում ես ակրեցի Մոսկվայի հայերը» (տե՛ս Ղաղաչոս Աղայան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1869, էջ 382):

Ղ. Աղայանի այս վկայությունը տարակուսանք է առաջացրել Եր. Շահադիդի մեռ: «Արզ,—գրել է բանասերը,—նա ե՞րբ է շարել «Լեռնի վիշաք»: Անկասեմ, ոչ առաջ, քան զբքի զբաղենլիլը և թույլ տրվելը տպագրության համար, իսկ այդ, ինչպես նշանակված է զբքի վրա, կատարվիլ է 1864 թվի դեկտեմբերի 3-ին, Մոսկվայում—«Одобрено цензурою. Москва, 3 декабря 1864 г.»։ Նա, ուրեմն, կարող էր միայն շարած լինել դիրքը դեկտեմբերի 3-ից հետո։ Մենք չգիտենք, քի արդյոք Աղայանն իր տրամադրության տակ ունենալով միայն 20—25 օր, կարո՞ղ էր միևնույն ժամանակ և՛ ամբողջ «Լեռնի վիշաք» շարած լինել, և՛ տպված վերջերում Պետերբուրգում դանկած լինել։

Եվ հետո, մենք գիտենք, որ Ստ. Նադարյանցը «Լեռնի վիշաք» առաջին ըննադատն է հանդիսացել «Հյուսիսատիպլի» վերջին ամսատետրակում... Նադարյանցի հիշյալ ըննադատությունը կամ, ինչպես ինքը կոչել է, «Մատենադրական ծանուցումը» սկսվում է հետևյալ խոսքերով. «Այս սրբուհի Մոսկվայում տպագրությամբ լույս աշխարհ տեսավ մի հավաքածու բանաստեղծական գրվածքների, մտկադրությամբ «Լեռնի վիշաք», ժամանակակից սկզբ չորս դարի բանական և զանազան բանաստեղծություններ, դորձ Սմբատ Շահադիդի»։

Արդ, ինչպե՞ս պետք է հասկանալ և բացատրել հակասությունները. Աղայանի հիշողություններից երևում է, որ «Լեռնի վիշաք» շարվել է 1864 թվի դեկտեմբերին, և ինքն Աղայանն է եղել շաբողը. զբքի տպագրության ընկալանից էլ երևում է, որ տպագրությունը կատարված է 1865 թվին, իսկ Նադարյանցը քննադատել է գրվածքը 1864 թվին, իբրև մի նոր լույս աշխարհ տեսած հրատարակություն, և իր այդ քննադատությունը տպագրել է «Հյուսիսատիպլի» 1864 թվի վերջին ամսատետրակում, այսինքն քննադատել է մի զեբք, որ տակավին լույս աշխարհ էլ տեսած չի եղել։ Այս մի թյուրիմացություն է, որ կարո՞ւ է բացատրության։ Մեզ համար այդ անհասկանալի է» (տե՛ս Սմբատ Շահադիդ, Եր-

կեր, 1947, էջ 226—227)։ Այդ տնախրոնիզմը հիմա էլ դժվար է բացատրել։

Ժամանակի հետագեմ մտավորականության ներկայացուցիչներից ոմանը պոեմը համարել են պարզապես ազգի հասցեին, նաև՝ իրավամբ դուրս են նրանում Միք. Նալբանդյանի առաջադր դադախարհերի ազդեցությունը, մի հանգամանք, որ հիմք է աղել ժամանակակիցներին «Լեոնի վիշաք» համարել «նալբանդյանի վիշաք» և հյուսել են մի ավանդություն, թե՛ Նալբանդյանը բանտում կարգավոր պոեմը, բացականչել է՝ «Լեոնի վիշաք» իմ վիշտն է»։ «...Նալբանդյանը ահամա զրկված լինելով յուր սիրած դրսեկան-հրապարակախոսական առաջադեպից՝ հեռու, օտար մի վայրում, կարգավոր «Լեոնի վիշաք» հառաչանքով ազդեց՝ «Լեոնի վիշաք»—իմ վիշտն է...»,—բերել է Ալ. Մատարյանը (տե՛ս «Սմբատ Շահադիյանի երեսնամյա հոբելյանը», Մ., 1994, էջ 6)։

Ս. Շահադիյի հակառակորդները միայն զսգտվարական պայքարով չեն բավարարվում. նրանք դիմում են նաև «տոբ մատնության»՝ լրակատարողի ուղարկելով քարական կուռավարության ներքին զործոց միջխտր վալուխին։ «Այս Երես լույս տեսավ Մոսկվայում՝ դադանի՝ հայերին լեզվով մի զգուշի, որի վրա ուղում էմ հաղթելի ջերգ բարձր դրսադանություն ուշադրությունը,—առված է լրակատարում։—Այդ զորույթի խոբադիրն է «Լեոնի վիշաք» ժամանակակից վնալը, շարադրություն Ս. Շահադիյանի, ազարան կադարյան ճնմարանի (Մամոնտով)։

Այս զրբույթի մասին գովառանական կարծիք հայտնեց Ս. Նադարյանին իր «Հյուսիսային» ամսագրի մեջ, № 12։ Հալ ժամանակակից լրագրություն դադանիցներին ծանոթ մարդուն հայտնի է, թե ինչ նշանակություն ունի «Հյուսիսային» գովառանական կարծիքը։ Այդ ամսագրի հետևորդները ճաղաբական հանրավոր, Պետրոպոլիսի բերդում նստած Նալբանդյանի հետևորդներն են։ «Լեոնի վիշաք» զրբույթը կամ, բայ ուրիշներին, միևնույն է, թե «նալբանդյանի վիշաք», պարունակում է իր մեջ շատ բան, որ չպետք է լրայաբարված լինեք տպագրության գրադանության կողմից։ Նա պաբանակում է իր մեջ. 1. հակակուռավարչական արտահայտություններ, որոնց մեջ օրինակ լեզված լինելով խոտալանները, Չարիւղալին և լեհացիները, խորհուրդ է տրվում հայերին ջանք գործ դնել, ձեռք բերելու լրակատար ազատություն Եւրոպայունից, բանի որ առանց աշգրիսի ազատության, հեղինակի առելով, հայերը շախտի կարողանան բարվոքել իրենց վիճակը. 2. պարունակում է իր մեջ արտահայտություններ կրոնի և եկեղեցու գովառնություն զեմ, արտահայտություններ, որոնց մեջ վարկաբեկվում են եկեղեցու ձևերը, կախիտությունները, ճահանաները և մյուսները, է, վերջապես, Հիստոս Քրիստոսը ներկայացվում է Ռենանի ուսմունքի համապատասխան, և 3. պարունակում է իր մեջ հարձակումներ Ռուսոստանին առնելիք և Նալբանդյանի կուռակցության շախտանող առձանց վրա։ Ամեն իրի և պետք էր՝ 1. արգելքի տակ դնել հիշյալ գիրքը, իբրև վնասակար, գրված դադանի նպատակներով, 2. մի լավ

հանդիմանություն կարողալ դրաքննիչին, որ թույլ է տվել այդ զիրքը տալ-
գրվելու, և Յ. հեկոդության տակ առնել զրբի հեղինակին, իսկ սույն զե-
կույցիս ճշգրտության վերահասու լինելու համար, «Լեոնի վիշտը» զրբի մի
օրինակն ուղարկել Այվադովսկի վարդապետին և պահանջել նրա կար-
ծիքն այդ զրբի մասին: Ծշմարտությունը այդ զրբի մասին ուրիշ անձերից,
մանավանդ Պետերբուրգի հայերից, որոնք պատկանում են Նալբանդովի
կուսակցության, Դուք չեք կարող իմանալ:

Անձնվե՛ր կառավարության և հայրենիքին»

(տե՛ս Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, 1947, էջ 250—251):

Առոտ Հովհաննիսյանի կողմից առաջին անգամ հրապարակված ուս-
սերեն վավերագրի թարգմանությունն է, որը համադրվել է և ճշտվել (տե՛ս
Մ. Նալբանդյան, Անտիպ Երկեր, Եր.—Մ., 1935, էջ 705):

Եր. Շահազիզը հավանական է համարում, որ վերը բերված լրտեսա-
գրի հեղինակը եղել է Հովսեփ Զեբեդյանը: «Մեզ թվում է,—ենթադրում
է բանաւորը,—որ դա «Մասլաջ աղալնու» օջախի մարդ պիտի լինե՛ր.
մենք կարծում ենք, որ «Անձնվեր կառավարության և հայրենիքին» առո-
րադրության տակ իր անձը թարցրած քսուհ հատկապես եղել է հայտնի
Հովսեփ Զեբեդյանը, և Այվադովսկու «Մասլաջ աղալնու» էջերում կա-
տաղի պայքար է մղել «Հյուսիսափայլի» և հյուսիսափայլականների դեմ
և «Հյուսիսափայլը» փակել տալու համար ներելի և աններելի միջոցների
մեջ խտրություն չի դրել: Հինց միայն նրանով, որ առաջարկում է լրտե-
սագրի ստուգման համար ուղարկել Այվադովսկուն, մատնում է իրեն, որով-
հետև աղտտամիտների և պահպանողականների մեջ ժամանակին, վաթ-
սունական թվականների հաւարակական խմուկությունների պայքարին,
նրա ընթացքին և ուղղության տեղյակ մարդկանց արդեն լավ հայտնի է
Զեբեդյանի և Այվադովսկու դործունեությունն այդպիսի լրտեսական գոր-
ծողությունների մեջ» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 252):

«Լեոնի վիշտի» լույսբնծայումը վկայում է, որ լրտեսագիրը ինչ-ինչ
պատճառներով չի խոչընդոտել պոեմի հրատարակմանը, բախտն և անու-
շադրության էլ չի մատնվել. այն ուղարկվել է Կարապետ Նոյանին՝ հղ-
բակացություն տալու պահանջով: Պահանջվել է Նոյանի եղբակացության
սևագրությունը, որտեղ ասված է. «Շահազիզովի շարադրություն «Լեոնի
վիշտը» (հայոց թարգմտը) մի ժամանակակից վեպ է, որ գրվաւել է
«Հյուսիսափայլ» ամսագրի № 12-ում: Այդ ամսագրի հրատարակող
Նազարյանցը պայքարում էր պատրիարքի դեմ: Շահազիզովը վերակալու
է Լուսարյան ճեմարանում: Նալբանդյանը, որ բոկոտոր է արևելյան դրակա-
նության, պետական խորհրդական, պրոֆեսոր պարսից զրականության,
դիտնական մարդ է, բայց իվան Դավիդիչ Դելյանովի կարծիքով, մի մեծ
խելքի տեր չէ. նա ցանկացող է հայ հոգևորականության և ընդհանրապես
հայ կյանքի բարոյքման, սակայն, իհարկի, չի երազում հայերի անկախու-
թյան մասին: Նա խոսակցության մեջ Նալբանդովին խելադար էր կոչում

թիկն նա նրա մտերիմ բարեկամն էր...

Վերոհիշյալ գրքի մեջ, ճիշտ է, որ կա՛ն կառավարության դեմ ուղղված թշնամական տեղեր, ակնարկներ այն մասին, որ ժողովուրդը չպետք է կուրորեն հնազանդվի ցարական կառավարությանը, շատ է խոսվում և Ղաբիրալիի մասին և այլն (տե՛ս Երվանդ Շահազիզ, Սմրտտ Շահազիզի կենսագրությունը, 1944, էջ 92—93)։

Սյս փաստաթուղթը ևս Առոտ Հովհաննիսյանի կողմից առաջին անգամ հրատարակված ուսերին վաղևրագրի թարգմանությունն է, որը համագրվել է և ճշտվել (տե՛ս Մ. Նալբանդյան, Անտիպ Երկեր, 1935, էջ 706—707)։

Բացի վերոհիշյալից, նկատենք նաև, որ «Լեոնի վիշտի» լույս տեսնելուց հետո ճեմարանում «...լույն դրած հյուսիսափայլականների հակառակորդների մի խումբ,—գրում է Եր. Շահազիզը,—բողոք է ուղարկած Եղևի ճեմարանի հոգաբարձու Խաչիկ աղա Լազարյանին «Վշտի» մեջ արտահայտված հյուսիսափայլական վնասակար և վտանգավոր մտքերի մասին և խնդրած դրա առաջն առնել, որի հետևանքն, անկասկած, ողբերգական պետք է լիներ դրքի հեղինակի համար, եթե միայն նրան սրաշտպան կանգնած շիկներ ճեմարանի վերատեսուչ Խվան Խղեստիչ Բաբստը, որին հոգաբարձուի կողմից հանձնված է եղել ջննելու այդ գործը, և բողոքն օտուցելու դեպքում, վտանգավոր մտքեր տարածող ճեմարանի ուսուցչին արձակելու իր պաշտոնից։ Բանաստեղծին օգնում է նաև պետերբուրգաբնակ, հոգաբարձուի մոտ բարեկամ, հայտնի Մովսես Զաքարի Բուրադյանի բարեխոսական միջնորդությունը» (տե՛ս Սմրտտ Շահազիզ, Երկեր, 1947, էջ 247)։

Մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը «Լեոնի վիշտը» այժևս չի հրատարակվել, եթե նկատի չունենանք պոեմի III գլխից քաղված 32, 33, 34, 39 և 45-րդ քառատողերը, որ հեղինակը՝ «Հինդերբրգ դարի հայոց կանայք» խորագրով, հրատարակել է իր «Հիշողություններ վարդանույն տանի առիթով» (Մաելիտ, 1901, էջ 65) գրքում։ Այսպես հատվածաբար սպաղարկել է «Ընտիր բանաստեղծություններ» ժողովածուում (Երևան, 1941, էջ 72), իսկ ամբողջությամբ՝ 1947-ին հրատարակված «Երկեր» հատորակում (էջ 127)։

Էջ 81—Հիանալի տալիս ճեմարանիս հիմնադրության անհ' լրանում է...—Հայաբնակի և արևելագիտական ուսումնական ու դիտական խոշոր կենտրոնը՝ Լազարյան ճեմարանը, հիմնադրվել է 1815 թ. Մոսկվայում, մեծահարուստ Լազարյանների նախաձեռնությամբ ու միջոցներով։ Կարծիք կա նաև, որ բացումը եղել է ամիսի վաղ, 1814-ին։

Էջ 81—... Հոգաբարձուիս Խաչատուր Հովակիմյան Լազարյան...—(1789—1871)—Հասարակական և մշակութային աշխատավոր գործիչ, Լազարյան ճեմարանի հոգաբարձու Մեծ դեր է կատարել Երևանի Հայաս-

տանը Բոստանին միացնելու գործում: Նրա շնորհիվ 1849 թ. Լազարյան ճեմարանը ճանաչվել է Արևելյան լեզուների ինստիտուտ:

Էջ 82—Խաղաղությունն Ձեզ, ազգասե՛ր հիմնադիրք Ճեմարանին—Նկատի ունի բնականապես Լազարյաններին: Ճեմարանի անմիջական հիմնադիրը Հովակիմ Ազադարի Լազարյանն է (1743—1826), որն իրագործել է եղբոր՝ Հովհ. Ազադարի Լազարյանի (1735—1801) կտակը:

Ն ա խ ե ր գ ա ն ք

Բնությունը քաջված է Մ. Լևոնտովի «Մեր ժամանակի հերոսը» վիպակի առաջաբանից (տե՛ս Մ. Ի. Մерзунков, Собрание сочинений в четырех томах, М., 1981, т. IV, с. 184):

37 Արևելավեցան ծերերն հնասեր...—Նր. Շահադիզը վկայում է. «Շահադիզյանն ինքը մեզ պատմել է. թե այդ հիամուլ ծերերի պատկերը դեմքին նկատի է առնեցիլ իր ուսուցիչ Մսեր մադիստրոս Զմյուռնացուն, որ մեր կրոնություն էր համարում...»

Շահադիզյանը, երբ բեթը տեղն էր լինում, սիրում էր հիշել իր այդ ուսուցչին և զվարճանալով արտասանել «Նախնադանություն» յուր՝ նրա բերանը դրած տողերը և ցույց տալ թե ինչպե՛ս պետք է դասընթացով, որպես զարեղ հաղմից, դողդոջուն լինեին նրա երկար մորուքի մի կանգուն ձաթերը:

«Ենչրդ ցնդե՞լ է, լեզվադար լակոտ:

Անպետք ապրում՞եք է ճարտասանությամբ:

Վա՛հ, անմիտ կար՛իր, վա՛հ անմիտ խոսքեր,

Հե՛, անտե՛ս առնենք լեզուն Աղա՛մաս:

(Տե՛ս Մ. Է. Կառ Շահադիզ, Երկեր, 1947, էջ 230—231):

Քերված քառատողը պոեմի «Նախնադանություն» նախ՝ VII ութնյակի առաջին երեւ տողի, այսա՝ V ութնյակի վերջին երկու տողի համակցումն է:

78 Ա՛յ ծեր պապերդ Հում վրէժեցին—Ըստ ավանդության, սաղերը մի անգամ լիբեկի են Հումը թշնամու աշխատություններից. երբ թշնամու դորքն աննկատելի մեռնում է բաղաբին, սաղերն իրար են անցնում, սկսում են դուրսուլ և արթնացնում են պահավա՛մբին:

150 Ա՛յ եմ բազմությունք ժողովաւաճենք:—Այս տողով սկսվող ութնյակը որպե՛սի հիշեցնում է Ա. Պուշկինի «Ենեգենի Օնեգինի» առաջին գլխի XX ևնթագլխի հետևյալ տողերը:

Театр уж полон; ложи блещут;

Гартер и кресла—все кишит;

В райке нетерпеливо свищут,

И взвизнулись, занавес шумит.

Блестательна, полуобладушна,

Смычку волшебному послушна,
Толесю нимф окружена,
Стоит Истоминна; она,
Одной ногой касаясь пола,
Другою медленно кружит,
И вдруг прыжок, и вдруг летит...
И быстрой пожкой пожку бьет.

(Տե՛ս Ա. Տ. Պուշկին, Евгений Онегин, Մ., 1984, стр. 35):

Գ Լ ո յ խ I

139—140—...Հաղորդակ գարծը, և գարիբաղյան

Զենքի հաղթություն, սյունան բռնակլան:—Նկատի ունի Իտալիայի ժողովրդական հերոս, իտալական ազգային-ազատագրական շարժման առաջնորդ Ջ. Գարիբալդիի (1807—1882) գլխավորությամբ իրականացված հաղթական մարտերը իտալական ժողովրդի ազատագրման համար:

264 Ուր Լևոն և Էս—նույն ենք, մի արյուն:—Այս առթիվ Նր. Շահազիզը հետևյալ պարզաբանումն է անում. «Շահազիզյանը Լևոնի պատկերը դժելիս նկատի է ունեցել իբևն, ինչպես Բայբեռը Չալլո Հարություն: Նո՛ւյն կենսագրությունը, նո՛ւյն մտածելակերպը, շիրկուտ նո՛ւյն պատմությունը, նո՛ւյն ատելությունն ու համակրությունը, մի խոսքով՝ կատարյալ երկվորյակներ, աչքքան նման միմյանց, որքան ջրի երկու կաթիլները: Այդ բանում համոզվելու համար, մենք կառաջարկենք մեր ընթերցողներին կարդալ «Լևոնի վշտի» առաջին գլխի այն քառյակները, որոնց մեջ ամփոփված է Լևոնի սիրո պատմությունը» (տե՛ս Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, 1947, էջ 244—245):

287 Արյունաշաղախ անկալ Դեզդեմոն...—Դեզդեմոնա՝ Շեքսպիրի «Օթելլո» ողբերգության հերոսուհին:

Գ Լ ո յ խ II

Միլլ Ջոն Մայնարտ (1805—1873)—Անգլիացի փիլիսոփա, տնտեսագետ և հասարակական գործիչ: Անգլիական պոռթկովիզմի հիմնադիրը: Հիմնական ուղիստությունը «Տրամաբանության սխառման» է, որից և բաղված է բնաբանը:

66 ...Սաղմուս, Նաբեկ Վերտկ ևն բերան...—Սաղմոս՝ Աստվածաշնչի զրթերից մեկը՝ քնարերգական հատվածների ու աղբյւրների ժողովածու: Նաբեկ՝ Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողորդության» պոեմը:

67 ...Չամչյան բերականություն...—Խոսքը Միքայել Չամչյանի (1738—1823) «Քերականութիւն հայկազեան լեզուի» (1779) աշխատության մասին է:

172 ...Բախառաշրջիկ արկածն Հաւոյի:—Խոսքը Բայրոնի «Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացութիւնը» պոեմի մասին է:

173 Երգիծաւիշ զործը Հորենալի...—Խոսքը հոռոմեական բանաստեղծ Յոսէֆինա Դեցիմ Յունիի (մոտ 60—մոտ 127) մասին է, որը հայտնի է սր-պեան պոեման սատիրայի զանաւան:

175 ...եվ պատմաբանը լռամբիւ Բեռլի...—Բոլ Զենրի Բաւա (1831—1862)—Անգլիացի պատմաբան և ողորդող, «Անգլիայի քաղաք-կրթութեան սլաւոմովեան» գրքի հեղինակ: Լինելով աշխարհագրական գետերմիւսիկի ներկայացուցիչ՝ Եւանձին ժողովուրդների զարգացման առանձնատկութիւնները բացատրել է բնական զորոշումների ազդեցու-թյամբ:

Բոլի աշխատութիւնը մեծ տարածում ունի հայ վաթսուեակնների շրջանում: Նրա մասին ջերմ է տրտահայտւել Մ. Նալբանդյանը իր «Հեն-րիկոս Բովեան Բոլի հիշատակին» բանաստեղծութիւն մէջ.

Լո՛ւ... ահա մեծ անգլիացին
Բարոյական Հերբուլն,
Ո՞ղջ մարդկութեան խոտած հողին
Իջնում է մեծ առաքարեւ...

Բնութիւնից, անցած կշիռից
Հանդում է ճիշտ օրերները
Եվ փրկում է դիւլածները
Մարդկութեան կյանքի զործեր:

Եվ այդ օրից պատմութիւնը
Դառնում է ճիշտ գիտութիւն.
Ո՞վ է լսում հեղինակը՝
Բո՛լը, անմահ անգլիացին:

(ՏԼ՝ Միքայել Նալբանդյան, Երկերի լրակատար ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1945, էջ 104—105):

177 Մի բանի համար «Մեղվից» Պոլսի...—Խոսքը Պոլսում շ. Սվաճ-յանի խմբագրութեամբ լույս տեսնող բանասիրական, գրականագիտական, տնտեսական և երգիծական կիսամյա «Մեղու» հանդեսի մասին է, որ արեւմտահայ գեղարարական պաշտօնախորհի իր Պայքարել է հայ հե-տադիմական հոսանքների, կղերականաւորեղական դադափարախոսութեան և սուլթանական կառավարութեան հայահալած քաղաքականութեան դէմ:

178 Մի բանի Երգի մեզ ծանոթ Կոմսի...—Կոմս (կոմս. էմանվել) Միքայել Նալբանդյանի ծածկանունն է:

180 Անմեղ Լրագրի քերքերով փարքած...—Ըստ Եր. Շահադիյի, խոսքը «Մեղու Հայաստանի» պարբերականի մասին է: «Շահադիյանի համար,—գրում է բանասերը,—իբրև հյուսիսափայտականի, այդ լրագրի

Բերթերը «անմեղ» են եղել, այսինքն անպետք են եղել կարգալու համար» (Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, 1947, էջ 232):

159 Եվ ամա՛ Բաղա՛... և այն ևայ Բաղա՛...—Մուկմալից Հայաստան ջնալու ճանապարհին ընկած այս քաղաքը, ըստ Եր. Շահազիզի, նոր նախախնայն է:

215 ...Ճնշելու է քեզ, Լոյոլի որդի.—Լոյոլա Խզմատիոս (1491—1556) —Ճիզվիտական կամ Խզվիտական օրդենի հիմնադիրը «Հոգևոր վարժույթի մեծ» աշխատության մեջ շարադրել է Ճիզվիտական դաստիարակության սիստեմը, որի նպատակն էր ճնշել մարդու անհատականությունը ու նրան հնազանդեցնել եկեղեցուն: 1622 թ. կաթոլիկ եկեղեցին նրան հասել է «սրբերի» շարքը: «Լոյոլի որդի» անվան տակ Շահազիզը նկատի ունի Գաբրիել Ալվադովսկուն, որն այն տարիներին նոր նախախնայնի և Բեաբարիայի Հայոց հոգևոր առաջնորդն էր և Մ. Նալբանդյանի դադարակա հակառակորդը:

416 ...Թույլ, ռո՛ք դեց քարձը Հելիկոն:—Հելիկոն—լեռ Միջին Հունաստանում, որի վրա, ըստ հունական դիցարանության, բնակվում էին մուսաները, այդ պատճառով էլ վերջիններիս հաճախ կոչել են Հելիկոնուհիներ, Հելիկոնի Թադուհիներ: Փոխաբերական իմաստով Հելիկոն նշանակում է բանաստեղծական ներշնչման վայր:

421 Ասա՛, ո՛վ Զոյիլ, ի՞նչ ես մտածում...—Զոյիլ, Զոյիոս (IV դ. մ. թ. ա.)—հույն փիլիսոփա և հոկտոր: Սակրատի աշակերտը: Հոմերոսի ստեղծագործության աշուտ քննադատներից («Հոմերոսի պարսավումը» և այլն): XIX դարից, որպես հասարակ անուն Զոյիլ էն կոչվում անբարյացակամ և խայթող քննադատները:

443 ...ալիս, յո՛րը Բուրբուր...—Հալանորեն, նկատի ունի Բաղմաստեղքի համաստեղությունը, որ բաղկացած է յոթ աստղերից, անտիկ ավանդության համաձայն՝ տիտան Աուլանտի գուստրերը:

Գ Լ Ո Ւ Խ I I I

Առաջին բնարանը տե՛ս Մատթ., զլ. 2, 21:

Թուռերեն բնարանի մասին տե՛ս Երկրորդ զլիի բնաբանի ծանոթագրությունը:

17 Ահա՛ աշխարհն ընդ...—Հալանորեն, նկատի ունի բազմազգ Թիֆլիս քաղաքը:

31 Ալիսի՞ Մամոն՝ ոսկեկալ կառնում...—Մամոն—Հարստության աստվածը մի քանի ժողովուրդների մոտ: Փոխաբերական՝ հարստություն, փող, աղահալություն, հալածություն:

124 ...Անմեղ աշուտով և անմեղացան:—Նկատի ունի V դ. վարդապետ Եղիշի պատերազմին իրենց անձնուրաջ մասնակցությունը բերած հայ կանանց: Ինչպես Էրիշ նկատել է Եր. Շահազիզը (տե՛ս Սմբատ Շահազիզ,

Յրկեր, 1947, էջ 240—241), պոեմի հեղինակն այդ փաստը վերցրել է Յդիշերի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկից և որոշ տեղերում համարյա բառացի օգտագործել պատմիչի արտահայտությունները (տե՛ս Յդիշե, Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին, Երևան, 1971, էջ 182—183)։

150 ...նկույվ սրակեցին դաշուն Ավարայրի.—Ավարայրի դաշտը դանդաղում է մեծ Հայքի վասպուրական նահանգի Արտաղի դավառում, Տղմուտ գետի հովտում, որտեղ տեղի ունեցած ճակատամարտում, 451 թ., ղոհվեցին Վարդան Մամիկոնյանն ու իր զինակիցները։

165 Ո՛վ մեծ Նդիշե...—Նդիշե (մոտ 410—415-ի միջև—մոտ 470—475-ի միջև)—Հայ պատմագիր 441-ին ծառայության է մտել Հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի մոտ՝ երպես զորական և զսլիքի Մասնակցել է Վարդանանց պատերազմին, որից հետո թողել է աշխարհական կյանքը և ճգնախյաց դարձել։ Ճգնախորության տարիներին գրել է իր մեծարժեք երկաթիբույսեր՝ Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին, որը կարևորագույն սկզբնաղբյուր է։

243 ...Այդ ա՛յն նվաճ է...—նվա—Բիբլիական կերպար Ադամի կինը, մարդկության նախամայրը։

244 ...Ստացավ վինակ Մովսեսի զբշով։—Թերևս, նկատի ունի հրեանց եղբրի առաջնորդ Մովսես Մարգարեն (մոտ մ. թ. ա. XIII դ.) վերադարձող «Հեղամատյանի» (Հին կտակարան) Մենդոց զբբում բովանդակվող աշխարհի ու մարդկության ստեղծման, աստծո գեմ մարդկանց մեղանշման և դրա ծանր հետևանքների մասին առասպելները, որ հիշվում է նաև նվաճ։

497 Իայց Բեզ հանում եմ այս տխուր դասից...—Այս տողով սկսվող և հաջորդ երեք բառատողերը, ըստ Եր. Շահազիզի, հեղինակը նվիրել է Մ. Նալբանդյանին (տե՛ս Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, 1947, էջ 244—245)։

Գ Լ Ո Ւ Ս IV

Առաջին երկու բնաբանները քաղված են Մ. Խորենացու Ուրբից, Էրերոզը՝ «Սովրեմեննիկ» ամսագրում տպագրված (1859, № IV, էջ 372) «Խաչիային» բանաստեղծության II մասի առաջին և երկրորդ բառատողերից։ Տողատակում (էջ 371) ասված է, որ այն գրված է Երեմի հարյուր տարի առաջ, XVII հարյուրամյակի նշանավոր իտալացի բանաստեղծի՝ Դանթեի կողմից, հիմա էլ ժամանակակից է լիվում։

92 ...Ներ Այրաբաղի տեսար մեծուքյուն։—Նկատի ունի հայ պատմիչ Ղազար Փարպեցու (մոտ 442—VI դ. սկիզբ) «Հայոց պատմության» Ա դրվագի է հատվածը (տե՛ս Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 20—25)։

127 ...Մայր մեր Մարիամ...—Խոսքը Մարիամ Աստվածածնի մասին է։

247 ...Նվ Ռուբենյան չաղված զայիսուն...—Խոսքը Կիլիկյան Հռոմի

տանի Ռուբինյանների թաղավորության մասին է, որ մոտ երեք դար դո-
շասեկույ հետո ձեռքից ձեռք է անցնում, մինչև որ 1487 թ. նվաճվում է
օսմանյան թուրքերի կողմից: Իսկ 1864 թ., պոմի ստեղծման շրջանում,
Կիլիկյան Հայաստանը դառնում է օսմանյան տիրապետության նահանգ-
ներից մեկը:

282 Խահակ, Մեսրոպ, Մեծ Ներսես, Ղազար...—Խահակ կամ Սահակ
Պարթև (348—439)—Հայոց կաթողիկոս և հայ դպրության սկզբնավորող-
ներից, գրող-թարգմանիչ: Մեսրոպ—կամ Մեսրոպ Մաշտոց (մոտ 362—
440), Մեծ Ներսես—Ներսես Ա Պարթև (մոտ 329—373)—Հայոց կաթո-
ղիկոս՝ 353-ից: Պայքարել է պարսկական աղղեցության ընդլայնման դեմ,
ռչնչադրել է զրադաշտական ատորուշանները և մոզական դպրոցները, ձեռ-
նամուխ է եղել Հայաստանում բրիստոնիական կրոնի ամրապնդման դո-
ժին: Բացել է դպրոցներ, որբանոցներ, հիվանդանոցներ, անկկանոցներ,
աղքատանոցներ և այլն: Ղազար—Նկատի ունի Ղազար Փարպեցուն:

283 ...Եվ ազատախոհ Ներսես Լամբրոնյան...—Ներսես Լամբրոնացի
(1153—1198)—Հայ մառնեագիր, դիտնական, փիլիսոփա, պետական և
եկեղեցական գործիչ, հրապարակախոս, բանաստեղծ, երաժիշտ, թարգ-
մանիչ Կիլիկյան Հայաստանում: Իր մտավոր և ճարտասանական կարո-
ղության մը վաստակել է հմուտ հրապարակախոսի համարվ: Հայ և օտար-
ազգի հեղինակները նրան համեմատել են Դեմոսթենեսի, Կիկերոնի և
այլոց հետ:

ՁԱՆԱԶԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՆՂՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Խտալունիք և Խտալացիք
(էջ 176)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ
135), ապա՝ Մ. Միանսարյանի «Քնար հայկականում» (1888, էջ 395),
Ս. Շահադիդի «Հիշողություններ Վարդանանց տոնի առթիվ» գրքում
(Մ., 1901, էջ 60) և այնուհետև՝ համարյա բոլոր ժողովածուներում:

Ս. Շահադիդն այս բանաստեղծությունը գրել է Խտալիայի միության
համար մղված հերոսական պայքարի աղղեցության տակ, պայքար, որի
հիմնական բովանդակությունը երկիրը ավստրիական լծից և բարձրապե-
տական վարչակարգից ազատագրելն էր: Խտալիայի միավորման գործում
մեծ դեր է խաղացել ազգային հերոս Զ. Գարիբալդին: 1860-ի հուլիսին
ազատագրվում է Սիցիլիան, իսկ սեպտեմբերին արդեն Գարիբալդիի հե-
ղափոխական բանակը մտնում է Նեապոլ: Այս իրադարձությունները, որ
ռգեղնչել էին Մ. Նալբանդյանին գրելու «Խտալացի աղջկա երգ» բանաս-
տեղծությունը, ռգեղնչման աղբյուր են դարձել նաև Ս. Շահադիդի համար:

32 ...Արսլես տավիղն էոյան...—Ըստ հունական դիցարանության էոլը քամիների աստվածն է, իսկ էոլյան տավիղը՝ Երաժշտական դործիք, որի լարերը տատանվելով օդի հոսանքից, ձնում են քաղցրալուր մեղեդիներ:

42 Իճեցին նոքա փրկույթուն...—Նկատի ունի հայ կանանց սխտանքները՝ Վարդանանց պատերազմի օրերին:

70 ...Ներք Բուրբոնը գիշատիչ...—Թագավորական դինաստիա Ֆրանսիայում, որը Իտալիայի տարերս թագավորություններում ենչհառում էրով ի խել է սկսած 1735-ից: Նեապոլիտանական թագավորությունում և Պարմի ու Պյաչենցի դքսություններում Բուրբոնները զահաղրկվել են 1859—1860 թվականներին՝ Իտալիայի միավորման շրջանում:

88 ...Ավստրիան կընդունի...—Իտալիայի մեծ մասը Ավստրիայի (Հաբսբուրգների) տիրապետության տակ է անցել XVII դ. վերջին և XVIII դարում, որն իտալական ժողովուրդը թոյափել է XIX դ. Երկրորդ կեսին:

Միջին Տիգրան

(էջ 180)

Առաջին անգամ տպագրվել է ռուսերի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 148), ապա հետագա ժողովածուներում:

1 Տիգրան, փառանք Հայոց քաղավուր...—Խոսքը Տիգրան Մեծի (մ. թ. ա. 95—56) մասին է, որին Մ. Խորենացին նույնացնում է Տիգրան Մեծին՝ հետո՝ Նրա թագավորության օրերին Հայաստանը դարձել է աշխարհակալ պետություն: Նրկար ժամանակ կոչվել է Հռոմի դեմ:

5 ...Ո՛ր Տիգրանակերտ...—Հայաստանի մայրաքաղաք, հիմնադրվել է Տիգրան Մեծը մ. թ. ա. 77-ին: 69-ին ավերվել է հռոմեացիների կողմից:

14 ...Որով ննջվեցավ Փոքր Ասիան...—Հավանորեն, նկատի ունի մ. թ. ա. 85 թվականի անցքերը, երբ հայ-դարձական պայմանագրով Տիգրան Բ-ն Առաջավոր Ասիայում վերջնականապես հաստատեց իր դերիշխանությունը, և պարթև Արշակունիները ճրան դիշեցին՝ բարձրացրից արքա՝ տիրոգոր:

18 ...Դո՛ւք, ո՛վ Լուկուլլոս, Կոաւ, Պոմպեոս...—Լուկուլլոս Լուկիոս Լիկինիոս (մ. թ. ա. մոտ 117—մ. թ. ա. 56)—Հռոմեացի զորավար: Մ. թ. ա. 74-ին նշանակվել է Կիլիկիայի կոնսուլ: Մ. թ. ա. 69-ի դարնանք Լուկուլլոսը, զգտվելով Տիգրան Բ-ի բացակայությունից, ներխուժել է Հայաստան, Տիգրանակերտի մոտ պարտության մատնել Տիգրանի զորքերին: Ապա շարժվել է դեպի Արտաշատ, սակայն մ. թ. ա. 68-ի աշնանը պարտվել է Արածանիի մոտ և նահանջել Հյուսիսային Միջագետք: 68-ին վերադարձել է Հռոմ: Վարել է ցոփ կյանք (հայտնի է «Լուկուլլոսի խնշույթ» արտահայտությունը): Կոաւ (Կրանոս Մարկոս Լիկինոս, մ. թ. ա.,

ժոտ 115—53) — Հոռմակահան պետական և ռազմական զործիչ 71-ին Գնեոս Պոմպեյոսի հետ ճնշել է Սպարտակի ապստամբությունը։ 54-ին հարձակվել է Պարսկաստանի վրա, գրավել մի քանի քաղաք, ապա վերադարձել Ասոս քիթ՝ ձմեռելու։ Հայոց արքա Արտավազդ Բ-ն Հայաստանը հոռմակահան և պարթևական զորքերի հարձակումներից զերծ պահելու նպատակով այցելել է Կրասոսին, առաջարկել է պարթևների դեմ արշավել Հայաստանի վրայով և ոչ Միջագետքի տմայի տարածություններով։ Մերժելով այդ ծրագիրը, Կրասոսը մ. թ. ա. 53-ի գարնանը 42-հազարանոց զորքով անցել է Եփրատի և Խառանի մոտ ջախջախվել պարթևներից։ Պարթևական զորավար Սուրենը Հայաստանում դռնվող պարթևաց արքա Որոդես II-ին է ուղարկել Կրասոսի զլուխը, որը ցուցադրվել է Արտաշատում՝ Եփրատի գետի «Քաղաքացիները» հերկայացման ժամանակ։ Պոմպեյոս Մեծ (մ. թ. ա. 106—48) — Հոռմակացի զորավար։ Մասնակցել է Սպարտակի ապստամբության ճնշմանը։ 66-ից լեզել է հոռմակահան զորքերի հրամանատարը Միհրդատ VI-ի դեմ վարած պատերազմում, որն ավարտվել է հոռմակացիների հաղթանակով։

20 Այստեղ Մինոդատ խառնակված բույնով... — Խոսքը Պոնտոսի թագավոր (մ. թ. ա. 111-ից) Միհրդատ VI Եփրատորի (մ. թ. ա. 132) մասին է, որն ինքնապաշտ է լեզել, կրթ ուղիք՝ Փառնակը, ապստամբել է իր պեմ (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, Երևան, 1971, էջ 602)։

Ս. Շահապիրը Միհրդատին թունավորելու մասին տեղեկությունը քաղել է Մ. Խորենացու «Հայոց պատմությունից», որտեղ տալիս է. «Նա (Պոմպեյոսը — Տ. Կ.) պոնտացի Պիզատոսի հոր ձեռքով Միհրդատին սպանում է թունավոր գեղով» (տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1951, էջ 163)։

30 ...Այնտեղ Բարզափրան հաղթարձան փողով... — Նաև՝ Բարզափրան — Ըստ Մ. Խորենացու՝ Ռշտունյաց նախարարության նահապետ, որին Տիրքան Բ-ն նշանակել է հայոց և պարսից սպարապետ Պատմահայրը Բարզափրանի մասին գրում է. «...Տիրքանը Ռշտունյաց նախարարության նահապետ Բարզափրանին սպարապետ նշանակելով հայոց և պարսից զորքերին՝ ուղարկում է հոռմակացիների զորքերի դեմ և հրաման տալիս՝ Ասորիքի և Պաղեստինի բնակիչներին հաշտություն բերել և խաղաղացնել...»։ Եվ ապա. «Երբ հրամանների ջախճապապետ ու թագավոր Հյուրկանոսը և Հերովդեսի լեզայր Փառապելը տեսան, որ Բարզափրանը հոռմակացիների զորքերին փախցրեց՝ ումանց զեպի ծովը, ումանց ղանաղան քաղաքներ, և ինքը խաղաղությամբ անցնում է երկրովը՝ իբեներ էլ նրա հետ քանակցում են խաղաղության համար» (տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, 1961, էջ 171)։

Ահաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 142), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

13 Այստեղ Պոնտացին՝ վառավոր հերոս...—*Խոսքը Միհրդատ Եվսպտորի մասին է (տե՛ս նախորդ բանաստեղծության 29-րդ տողի ծանոթաշարությունը):*

14 ...Նեոգուրյան նյութը կարող Հոռմի...—Միհրդատ Պոնտացին մինչև իր կյանքի վերջը չի հրաժարվել Հոռմը ծնկի լերելու մտքից: Այդ իսկ պատճառով հռոմեացիներն ամեն կերպ ձգտել են ոչնչացնել նրան:

15 ...որով Կեսարոս...—*Խոսքը Հուլիոս Կեսարի (մ. թ. ա. 102 կամ 100—մ. թ. ա. 44) մասին է: Հռոմեական պետական, քաղաքական և ռազմական գործիչ: 47 թ. Փոքր Ասիայում պարտության է մատնել Միհրդատ VI Եվսպտորի որդուն՝ Փառնակեսին, և այդ տախիով Հոռմ՝ ուղարկած նամակում գրել. «Քիււ», տեսա՛, հաբլեցի՛ք: Սենատի և ժողովրդի կողմից ճանաչվել է «հայր հայրենյաց», ապա՝ ցմահ դիկտատոր, ստացել է «իմպերատոր» տիտղոսը, մշտապես դափնեպսակ կրելու և ծիրանի թիկնոց կրելու իրավունք: Հուլիոս Կեսարի դեմ Միհրդատ Եվսպտորը չի պատերազմել:*

25 Անկալ Միհրդատ, անկալ և Պոնտոս...—Նկատի ունի Պոնտոսի թագավորությունը, որը գտնվում էր Փոքր Ասիայում, Սև ծովի հարավային ափին և հարատևել է 302—64 թթ. մ. թ. ա.: Բուռն ծաղկման է հասել մ. թ. ա. II դարի վերջում, Միհրդատ VI-ի օրոք:

Ռոմավոր սուլթան

(էջ 184)

Ահաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 144), ապա խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

24 Նախ փաղափացի, և ապա՝ սլոնա:—Ն. Նեկրասովի «Բանաստեղծք և քաղաքացին» գործի հայտնի՝

Поэтом можешь ты не быть,

Но гражданином быть обязан.

տողերի չափածո հայացումն է (տե՛ս Н. А. Некрасов, Избранное, М., 1975, с. 94):

Մասիս
(էջ 187)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշաք...» ժողովածուում (էջ 147), ապա մի քանի ժողովածուներում: Թվագրված չէ: Հավանաբար գրված է 1864-ին, ինչպես նախորդ և հաջորդ բանաստեղծությունները, բնագոյնը Եր. Շահաղիզն ենթադրել է 1865-ի ստեղծագործություն (տե՛ս Սմբատ Շահաղիզ, Երկեր, 1947, էջ 106):

Բանաստեղծության երկրորդ հատվածում Ս. Շահաղիզն ըստ աստվածաշնչական լեզունով՝ կրկնում է Նույն հաճախեալ՝ Արարատի ստորոտում խաղաղի վազ տնկելու, գինուց հարբելու և հոր հետ զավակների արած շար կատակների մասին վկայությունը (տե՛ս Գրբք Ծննդոց, Երևան, 1985, էջ 185—186):

44 ...Ուրախ այցելու խեղճ Արաւվազդին:—Արաւվազդի մասին Ս. Շահաղիզը պատմում է ո՛չ թե իրական ճշգրիտ պատմությունը, այլ բոտ ազգային ավանդությունների, բրոնք ընդգրկված են Մ. Խորենացու պատմության մեջ (տե՛ս «Հայոց պատմություն», գրբք II, դ. ԿԱ):

Ճշմարիտ կրոն
(էջ 190)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշաք...» ժողովածուում (էջ 180), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Ս. Շահաղիզի կրոնական իմաստասիրական ոտանավորների մասին, որոնց թվին է պատկանում նաև «Ճշմարիտ կրոնը», Եր. Շահաղիզը նկատի է. «Շահաղիզյանի բնավորության գծերից մեկն էլ նրա մտազբաղ լինելու, իր մեջ կենտրոնանալու հատկությունն էր, որ պետք է առաջ եկած համարել նրա վարած կյանքի եղանակից, նրա մշտական մենակությունից. նա ժամերով նստում էր մենակ, մտազբաղ, ման էր գալիս իր մտքերի հետ ընկած, ինքն իր հետ լռելյայն խոսելով, քննելով, կշռելով: Երբեմն, մինչև իսկ մարդու հետ նստած ժամանակ, երբ խոսակցության թելը կտրվում էր, նա մոռանալով խոսակցի գոյությունը, ընկնում էր մտածմունքի մեջ և սթափվելով արտասանում էր այս կամ այն խոսքը, կամ նախադասությունը, իբրև շարունակություն մտքում խոսածի կամ իբրև իր մտածողության եզրակացություն: Այդպիսի դեպքերում նա հաճախ արտասանում էր Դեկարտի հայտնի խոսքը. «Cogito ergo sum», այսինքն՝ «Ես մտածում եմ, ուրեմն՝ կամ, գոյություն ունեմ»: Ահա՛ նրա այդպիսի խոհերի արգասիքն ենք համարում նրա կրոնական իմաստասիրական ոտանավորները, որոնց թիվը շատ չէ—«Ճշմարիտ կրոն», «19-րդ դարի Կրոնասերը», «Կրոնավորի աղոթքը», «Առ հրաժարվածը», «Ինքնագիտակցություն»:

Նրա միտքը, ինչպես երևում է, զբաղված է եղել այլ և այլ վերացական գաղափարներով. նա, օրինակի համար, ջանք է գործ գրել լուծել ինքնադոյություն, աստվածության, նյութի և այլ այսպիսի խնդիրները և, իհարկե, չի կարողացել, որովհետև դրա համար հարկավոր էր ունենալ լուրջ գիտական փիլիսոփայական պատրաստություն, որ նա չունի։ Ճիշտ է, իր գիտության այդ պակասը, թերին լրացնելու համար կարգաչել էք, ինչպես նրա մեջ բերած էպիգորամներից երևում է, Սպինոզան, Շլայերմախերը, Բոկլը և հատկապես Կունտ-Ֆիշերի «Փիլիսոփայության պատմությունը», բայց չի կարողացել փիլիսոփայական սիստեմներից մեկն ու մեկը հիմնավորապես ուսումնասիրել և նրան հետևել։ Նրա մեջ բերած փիլիսոփայական դրությունները բոլորն էլ խառնիխուռն են և հակասավոր։ Մեզ թվում է, օրինակ, որ նա «Ինքնադոյությանը» ուսմանավայրի մեջ կամեցել է արծարծել ու զարգացնել իր սիրած Cogito ergo sum-ն՝ փաղափարը, բայց նա այդ արել է այնպիսի մանվածապատ և զանաղով, որ ընթերցողը հժվարանում է մի պարզ գաղափար կազմել, թե նա իսկապես ի՞նչ է կամեցել ասել (տե՛ս Սմբատ Շահաղիզ, Նրկեր, 1947, էջ 222)։

Սպինոզա Բարուխ (1632—1677) — նիդեռլանդական մատերիալիստ փիլիսոփա։ Կրոնական ազատամտության համար վտարվել է Ամստերդամի հրեական եկեղեցական համայնքից։ Գլխավոր աշխատություններն են՝ «Աստվածաբանական-բազարական սրակտատ» և «Քարայրախոսություն»։ Բանաստեղծության բնարանը Ս. Շահաղիզը, հավանորեն, բաղել է «Բարոյագիտությունից»։

Շլայերմախեր Ֆրիդրիխ (1768—1834) — Գերմանացի բողոքական աստվածաբան և փիլիսոփա, եղել է Բեռլինի համալսարանի պրոֆեսոր։ Շլայերմախերի հայացքներն իրենց մեջ զուգակցել են Սպինոզայի, Կանտի, Ֆիխտեի, Շելլինգի և ուրիշների գաղափարները։ Նրա փիլիսոփայության մեջ դերակշռել են ուժանտիկական, հակալուսավորական անդեմոնիստիկ նրա հիմնական երկերն են «Ճաներ կրոնի մասին» և «Մենախոսություններ»։ Հավանորեն, այս վերջինից էլ առնվել է բնարանը՝ քաղված փիլիսոփայության պատմարան, Հեգելի հետևորդ գերմանացի Կունտ Ֆիշերի (1824—1907) «Նոր փիլիսոփայության պատմություն» ութ հատորանոց աշխատությունից։

Հովիտ տրամուրյան

(էջ 193)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեռնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 153), ապա՝ հետագայում հրատարակված ժողովածուներում։

«Ծառերիկրյա տղաների բանաստեղծություններ» ժողովածուն, որից քաղված է բնաբանը, չհաջողվեց գտնել։

14 ...Աշխարհի Վարդանա, աշխարհի Սահակա...—Նկատի ունի Վարդան Մամիկոնյանին (V դ.) և Սահակ Պարթևին (348—439)։

XIX դարի կոննասերը

(էջ 197)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 157), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում։

Օրհնյալ հանգիստ

(էջ 199)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 159), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում։

Ինքցն՝ սուրբ զործը

(էջ 201)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 160), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում։

Աշտարակ

(էջ 202)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 161), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում։

Եր. Շահադիյը վկայում է. «Շահադիյյանը սիրում էր իր ծննդավայրը՝ Աշտարակը, և սրտով ցանկանում էր հաճախ այցելել և ապրել այնտեղ. նա իր ծննդավայրին նվիրել էր «Ազատութեան ժամերի» մեջ՝ «Ողջունք հրաժարական Աշտարակի հետ», և «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուի մեջ՝ «Աշտարակ» սիրուն ոտանավորը։ Բայց ինչո՞ւ նա չի կատարել իր ցանկությունը, հաճախ չի այցելել և այնտեղ ապրել։ Դրա պատասխանը մենք գտնում ենք մեզ դրած նրա նամակներից մեկում. «Հայրենիքի հող և ջուրը ամենակարող միջոցներն են, այո՛, և դրողները բանաստեղծական գույների և բազմազան հեղհեղման։ Բայց քո հրավերը՝ միասին ապրել ամառը մեր հայրենիքում, հաղիվ թե կարող էմ ընդունել, որքան նազելի և քաղցր է տղա ըստ իդիային, այնքան դժվար ու անիրագործելի ըստ էության։ Դու ասա, մեր քաղցր բնագավառում մենք կարո՞ղ ենք հանգիստ գտնել, այն մերկ ու տկուր աղքատությանը, որ աչքով պիտի տեսնենք, կարո՞ղ ենք նպաստ մառուցանել, նթն ասածիս բավարար պատասխան տաս, հումեցեք, երթանք»։

Ճշմարտությունը, սակայն, պահանջում է ասել, որ նա երկար ու ձիգ տարիներ հետո գտնվելով իր ծննդավայրից, մասամբ ստույգ էր հարադատներից և կտրվել նրանցից: Չպետք է մոռանալ, որ նա դուրս էր եկել հայրենիքից մանուկ հասակում և իր ամբողջ կյանքը անցկացրել Մոսկվայում և միայն մի անգամ, 1873 թվին, այցել է Աշտարակ, այն էլ ծերացած մորը տեսնելու համար, որին նա նվիրել էր «Սրտի կսկիծ», «Վերջին հրամիշտ» և «Երազ» բանաստեղծությունները, որոնց մեջ վերջինը գուցե ամենաղեղնեղն է: Մոր մահը, որ տեղի է ունեցել նույն 1873 թվին, վերադարձից հետո, իսպառ կտրել էր նրա ոտըրը ծննդավայրից, և նա մյուս անգամ այլևս սիրտ չէր արել վերադառնալ այնտեղ» (տե՛ս Սմբատ Շահագիր, Երկեր, 1947, էջ 222):

21 ...Նվ տխուրյամբ ևս կանգնած եմ...—Այս տողով սկսվող քառատողը և հաջորդը՝ իրենց տրամադրությամբ և արտահայտությունների նմանությամբ շատ են հիշեցնում Ն. Նեկրասովի «Վոլգայի վրա» բանաստեղծության հետևյալ տողերը.

Их мерный похоронный крик—
И сердце дрогнуло во мне.
О Волга!.. колыбель моя!
Любил ли кто тебя, как я?
Одни, по утренним зарям,
Когда еще все в мире спит...

(Н. А. Некрасов, Избранное, М., 1975, стр. 117):

Հովիվ
(էջ 204)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեռնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 163), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Սրտի կսկիծ
(էջ 205)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեռնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 164), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:
Բանաստեղծությունը նվիրել է մորը:

Առ իմ ընկերը
(էջ 206)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեռնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 165), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Սիրո կյանքը
(էջ 208)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 167), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Սիրո կորուստը
(էջ 211)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 170), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

«Նս այն օրից...»
(էջ 213)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 172), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Եզվիտներ և Ջեյքուն
(էջ 214)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 173), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Բնաբանը քաղված է՝ Մատթ., գլ ԻԳ, 15:

13 Ջեյքուն, սրբազան մնացածդ անցյալի...—Ջեյքուն—Քաղաք և զավառ Լեոնային Կիլիկիայում:

14 ...Տավրոս լեռների Հայ ազգ բնակիչ...—Տավրոսի լեռներ—Լեոնային համակարգ Փոքրասիական բարձրավանդակի հարավում և Հայկական լեռնաշխարհում՝ Թուրքիայի տարածքում: Սկսվում է Եգեյան ծովի հարավարևելյան ափից:

16 Եզվիտ ամբոխը, զայլն գիշատիչ:—Եզվիտները կամ ճիզվիտները կաթոլիկ կուսակրոն միաբանության անդամներն են: Ինքնանվանումն է «Հիսուսի ընկերություն»: Հիմնադրել է իսպանացի ազնվական խճատիբոս Լոյոլան 1534 թ., 1540-ին հաստատել է Հռոմի սլավոլի նպատակն էր կաթոլիկության պաշտպանությունն ու տարածումը, Հռոմի պապի իշխանության ամրապնդումը: Այդ նպատակին հասնելու համար նրանք գործադրում էին ամենաստոր մեթոդներ:

XVII դ. առաջին կեսին ֆրանսիական և ավստրիական կառավարությունների միջնորդությամբ եզվիտներն իրավունք են ստանում գործելու Թուրքիայում: 1650 թվականից նրանք թափանցում են Հայաստանի հայաբնակ վայրեր՝ կաթոլիկ դարձնելով զգալի թվով հայ ընտանիք-

ների նրանք գծառնություններ, կոնկրետ և սերմանել հայ բնակչության տարրեր խմբերի միջև:

21 Լեյպցիգի ստորակ...—հոսքեր Իդնատիոս Լոյոլայի մասին է (տե՛ս «Լեհոնի վիշտը» պոեմի 11 դվի 215-րդ տողի ծանոթագրությունը):

22 ...Պիտի նախատես քա լուսավորիչ...—Գրիգոր Ա լուսավորիչ, Գրիգոր Պարչե (մ.թ. 239—326)—Հայ եկեղեցական, քաղաքական գործիչ, Հայոց եպիսկոպոսապետ՝ 302-ից:

35 ...Սրբով մաշեցան և սասանեցան...—Ջեյթունցիները դարեր շարունակ դժների ուժով պաշտպանել են իրենց անկախությունը, որովհետև թուրքական կառավարիչները միշտ ջանացել են ասպատակել, իրենց ենթարկել նրանց: Նման փորձեր կատարվել են 1730, 1808, 1819, 1829, 1835-ին, բայց դրանք միշտ էլ ավարտվել են լեռնաձորների հաղթանակով: Թուրքիան չի հաշտվել Ջեյթունի կիսանկախ վիճակի հետ և 1860-ական թվականներին ձեռնարկել է՝ վերացնելու դավառի անկախությունը: Հիմնահատակ կործանելու Ջեյթունը 1862-ին բռնկվել է Ջեյթունի ասլըստամբուլունը թուրքերի դեմ, բայց ավարտվել է հաղթանակով:

53 ...Մի Ավարայրի նահատակ Վարդան...—Նկատի ունի Ավարայրի ճակատամարտում (450—451 թթ.) նահատակված Վարդան Մամիկոնյանին:

56 ...Կամ քե մի Վահան...—հոսքը Վահան Մամիկոնյանի մասին է (ծն. 448-ական թթ.—մահ. թ. անհտ). Հայոց սպարապետ, մարզպան (մոտ 487—505), Հայտնի են Պարսից տիրապետության դեմ 481—484 թթ. տեղի ունեցած Վահանանց պատերազմները:

63 ...Եվ արեւմուտ Ազիզն անօրեն...—1862 թ. ապստամբության առիթը հայերի և թուրքերի միջև ծագած հողային վեճերն էին: Հուլիսի սկզբին Մարաշի կառավարիչ Ազիզ փաշան, ավելի քան 10 հազար կանոնավոր զորքերի և բազմաթիվ բաշիրողունների զուգու անցած, արշավում է Ջեյթունի վրա և հուլիսի 28-ին պաշարում Ջեյթունը: Հաջվի առնելով՝ թշնամու մեծագրանակ ուժերը՝ Ջեյթունցիները ուզում են վճարել Ազիզ փաշայի պահանջած հարկերը՝ իրենց անկախությունը պահպանելու պայմանով: Ապարդյուն բանակցություններից հետո միայն նրանք ստիպված դիմում են ինքնապաշտպանության: Օգոստոսի 2-ին թուրքական 40 հազարանոց բանակը մի քանի ուղղությամբ գրոհում է Ջեյթունի վրա: Ջեյթունցիների յոթհազարանոց աշխարհազորը ոչ միայն ետ է մղում թշնամու բազմաթիվ գրոհները, այլև հարձակման անցնելով՝ պարտության է մատնում Ազիզ փաշայի բանակը և դուրս շարտում գավառի սահմաններից:

Ինձ մի՛ սիրիր

(էջ 218)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 178), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Անուսումնասիրություն

(էջ 219)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 179), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Խորատ

(էջ 221)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 181), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

«Ուրբան և պերն...»

(էջ 222)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 182), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Խառնրդավոր զիջեր

(էջ 223)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 183): Գրության իվականը հայտնի չէ: Այնուհետև՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում: Ըստ Եր. Շահապիդի՝ պետք է գրված լինի 1865-ին (տե՛ս Սմբատ Շահապիդ, Երկեր, 1947, էջ 108): Բայց առավել հավանական է 1864-ը, որովհետև զբբի զրարնական թույլտվությունն Լզել է 1864-ի գեկտեմբերի 3-ին:

Սոխակ

(էջ 225)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 185): Գրության իվականը հայտնի չէ: Այնուհետև՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում: Ըստ Եր. Շահապիդի՝ պետք է գրված լինի 1865-ին (տե՛ս Սմբատ Շահապիդ, Երկեր, 1947, էջ 108): Բայց առավել հավանական է 1864-ը:

Անտառի մեջ

(էջ 226)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեռնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 186), ապա՝ խորհրդային տարիներին ժողովածուներում:

Եվ դու այդպիս

(էջ 227)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեռնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 187), ապա՝ խորհրդային տարիներին ժողովածուներում:

Սիրելի

(էջ 229)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեռնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 188), ապա՝ խորհրդային տարիներին ժողովածուներում: Գրության թվականը հայտնի չէ: Ըստ Եր. Շահաղիպի՝ պետք է գրված լինի 1865-ին (տե՛ս Սմբատ Շահաղիզ, Երկեր, 1947, էջ 109): Բայց առավել հավանական է 1864-ը:

Մեծ քաղաքների մեջ

(էջ 230)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեռնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 189), ապա՝ խորհրդային տարիներին ժողովածուներում:

Պոեմ, նյութապաշտ և փառափառ

(էջ 232)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեռնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 191), ապա՝ խորհրդային տարիներին ժողովածուներում:

18 ...Ուր Կայնենի պես աճող ու զոհող...—Կայնեն—Ըստ Աստվածածնի՝ Ադամի ավագ որդին, Եհովա աստվածն, իբր, ընդունել է նրա եղբոր՝ հովիվ Արևի ընծաները, իսկ իրենը՝ ոչ: Նախանձից Կայնեն սպանել է եղբորը, որի համար աստված նրան խաբանել է հատուկ նշանով («Կայնենի կնիք»): Կայնեն անունը հոմանիշ է նենդութուն և նախանձ հասկացություններին:

Զանգակ
(էջ 235)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեռնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 194), ապա՝ խորհրդային տարիներին ժողովածուներում: Թվագրված չէ: Ըստ Եր. Շահադիզի՝ պետք է գրված լինի 1865-ին (տե՛ս Սմբատ Շահադիզ, Երկեր, 1947, էջ 109): Բայց առավել հավանական է 1864-ը:

Հայաստան և հորա որդիք
(էջ 236)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեռնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 194), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Վերջին հրաժեշտ
(էջ 237)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեռնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 195), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում: Թվագրված չէ: Ըստ Եր. Շահադիզի՝ պետք է գրված լինի 1865-ին (տե՛ս Սմբատ Շահադիզ, Երկեր, 1947, էջ 109): Բայց առավել հավանական է 1864-ը:

«— Բնակ ի Մոսկվայի Ուղղեցի իմ հաճապարհ.— Ս. Շահադիզը հայրենի Աշտարակը թողել է 1851 թ., Մոսկվա է հասել նոյեմբերի վերջերին:

Կոննասիւրի աղոթքը
(էջ 238)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեռնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 195), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում: Թվագրված չէ: Ըստ Եր. Շահադիզի՝ պետք է գրված լինի 1865-ին (տե՛ս Սմբատ Շահադիզ, Երկեր, 1947, էջ 110): Բայց առավել հավանական է 1864-ը:

Անահիտ
(էջ 239)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեռնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 196), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

1 Ո՛վ դու Անահիտ, դուստր ոսկեծին...— Հեթանոս հայրերն Անահիտին անվանել են նաև «սուրճանող մայր», «ոսկեմայր», «ոսկեմատեն», «սկեծի»:

Ողի Հայաստանի

(էջ 240)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 197), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Ախտալուր ժամ

(էջ 241)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 198), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Նվ հա մեռավ

(էջ 242)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 199), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

9 Մինչդեռ Փեքոսը ոսկեվառ կառնով...—Փեքոս—Ապոլլոնի կրկնակ անունը. աստված հին հունական դիցարանում: Սկզբում համարվել է երկրագործության ու անասնապահության պահապանը, ապա՝ արևի, լույսի և իմաստության աստվածը, հետագայում՝ արվեստների հովանավորը:

Մանկություն

(էջ 244)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 201), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Ճշմարտախոս

(էջ 245)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 202), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Առ հրաժարվածը

(էջ 248)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 203), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

24-րդ տողի «Արյունով քրտնած...» արտահայտությունը Նր. Շահա-դիդի հետեւեթյամբ ուղղել ենք՝ «Արյունով քրտնած...»:

Սիրավեսյ
(էջ 250)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 205), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Դավանան
(էջ 252)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 207), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Բնագրանը քաղված է Մ. Խորենացու Ողբից (տե՛ս Մ. Խորենացի, Վատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, էջ 363—364):

7 ...Նվ եզվիտական, անփառք քակարդներ...—Տե՛ս «Եզվիտներ և Զեյթուն» բանաստեղծության 16-րդ ստորի ծանոթագրությունը:

27 ...Ստանա սև վարձ՝ վա՛րձը Հուդայի:—Հուդա Իսկաբիավացի—Ըստ Աստվածաշնչի, Հիսուս Քրիստոսի 12 աշակերտներից մեկը, որը .30 արծաթով նրան իշխանության ձեռքն է մատնել: Հուդայի անունը հաճախ է օգտագործվում որպես մատնիչի խորհրդանշի:

Մեծատուն
(էջ 254)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 209), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում: Ըստ Եր. Շահադիյի զրված է 1865-ին (տե՛ս Սմբատ Շահադիյ, Երկեր, 1947, էջ 110): Ռայց տեսվել հավանական է 1864-ը:

Մայիս
(էջ 255)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 210), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Արարատի շրջակայք և եղջա ազդեցությունը
, (էջ 256)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 211), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Ինֆեազիտակցություն

(էջ 258)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 213), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

27-րդ տողը եր. Շահազիզի հետեւեթյամբ սրբադրում ենք՝ «Որ վանկ կապի իմ սուրբ հոգին» (ընադրում՝ սուր հոգին):

Մի գվարք մանկան

(էջ 260)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 215), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Անբախտ

(էջ 262)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 217), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Հանգիստ իմ

(էջ 264)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 219), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Նրդ մեռնող հայրենասիրի

(էջ 266)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 220), ապա՝ «Քնար հայկական», 1868, էջ 334 և խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

Եր. Շահազիզի խմբագրած ժողովածուում (1947, էջ 102) վերնագրից անմիջապես հետո բերված է բնարան՝ «նմանութունն Դոբրոլյուբովի «Милый друг, я умираю» եւթ տող ստանալորի», որ ժողովածուում բացակայում է: Դոբրոլյուբովի (1836—1861) հիշյալ բանաստեղծությունը, որ նա գրել է իբրի կտակ և առաջնադիր, Ս. Շահազիզի գրչի տակ բնագրաձակվել է և վերածվել ճշգրտային ուսանալորի: Ինքը՝ Ս. Շահազիզը վկայում է. «Դոբրոլյուբովի «Милый друг, я умираю» բանաստեղծության ընթերցումը ներշնչեց ինձ սկսական մի բանաստեղծություն գրելու իդեան, որն սկսվում է համարյա ունյակա, ինչպես Դոբրոլյուբովի

բանաստեղծությունը, բայց կրթւմ է այլ բնույթ և վերաբերում է հայերի վիճակին» (Նովանդ Շահագիր, Սմբատ Շահագիրյի կենսագրությունը, 1944, էջ 75): Ահա՛ Դորրեյլուբովի այդ բանաստեղծությունը.

Милый друг, я умираю
Оттого, что был я честен;
Но зато родному краю
Верно буду я известен.
Милый друг, я умираю,
Но спокоен я душою...
И тебя благословляю:
Шествуй тою же стезею.

(Н. А. Добролюбов, Полное собрание сочинений в шести томах, том шестой, Сатира, стихотворения, рассказы, дневники, М., 1939, с. 272).

13 ...Ասկե զԲուլկե Նդիշէի...—Այսինքն, Նդիշէի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկասիրությունը:

Դերի քալի աղբրը
(էջ 268)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լեւոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 222), ապա՝ խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

14 Հետո, Մովսես մեզ ուղարկի՛ր...—Հետոն և Մովսեսը աստվածաշնչական կերպարներ են, հին հրեական մարգարեներ (սե՛ս նաև «Լեւոնի վիշտը» սյուների III դվիսի 244-րդ տողի ծանոթագրությունը):

16 ...Ավետյա՛յ մեզ տաճեն երկիր:—Ավետյաց երկիրը Պաղեստինն է, որն, ըստ ավանդության, աստված խոստացել էր տալ հրեաներին որպես ժառանգություն:

26 ...Իրիզը, Ներսես, Մեսրոպ, Սահակ...—Նկատի ունի Դրիգոր Լուսավորչին, Ներսես Մեծին, Մեսրոպ Մաշտոցին և Սահակ Պարթևին:

Այն երազ էր
(էջ 270)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսսփայլի» 1864 թ. 10-րդ ամսատետրակում (էջ 607), ապա՝ «Լեւոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 223) և խորհրդային տարիների ժողովածուներում: «Լեւոնի վիշտում» բանաստեղծությունը թվագրված չէ, մինչդեռ «Հյուսիսսփայլում» սրբչակի նշված է. «1864 թ., հուլիսի 15, Բոգորոդսկի:

«Աս տխուր եմ...»

(էջ 271)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսամերիկայի» 1864 թ. 10-րդ ամսատետրակում (էջ 608), ապա՝ «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 224) և խորհրդային տարիների ժողովածուներում: «Հյուսիսամերիկայում» բաժնատերություններն ունի նաև գրության ամսաթիվ՝ «Հուլիսի 15», որ հետագայում հասկանալի է:

15 Այնտեղ միայն ու Ամերսոն...—Ըստ հունական դիպաբանության՝ ստորգիտնյա թագավորության գետերից է, խորհրդանշելը մահվան ու մոռացության:

Երազ

(էջ 272)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսամերիկայի» 1864 թ. 6-րդ ամսատետրակում (էջ 369), ապա՝ «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 225), դանադան գառազրքերում ու հրդարաններում և խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

«Հյուսիսամերիկայում» գրության օրը նշված է՝ «Հունվարի 2» և բաժնատերություն տները համարակալված են (1—4):

Գիշեր

(էջ 273)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսամերիկայի» 1861 թ. 4-րդ ամսատետրակում (էջ 343), ապա՝ «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 226), դանադան հրդարաններում ու հասագրքերում և խորհրդային տարիների ժողովածուներում:

«Լեոնի վիշտը...» ժողովածուի մեջ մտել է առանց գրության թվականի, մինչդեռ «Հյուսիսամերիկայում» նշված է նույնիսկ գրելու օրը՝ «1861, փետրվարի 15-ին»:

Օրիորդի արտասուք

(էջ 274)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսամերիկայի» 1861 թ. 4-րդ ամսատետրակում (էջ 342)՝ «Աղջկա հրդր» խորագրով, Ամսագրում այն տպագրվել է որպես ռոմանս՝ գրված «Ты зведёшь-ли меня наглядная» ռուսական ժողովրդական երգի եղանակով: Սակայն հետագայում «Լեոնի վիշտը...» ժողովածուում այն մտել է «Օրիորդի արտասուք» խորագրով (էջ 227) և առանց երգի եղանակի հիշատակության: Փոփոխված է նաև:

գրելու թվականը. «Հյուսիսափայլում» նշված է «1861, հունվարի 20-ին», իսկ ժողովածուում՝ «1864 թվին»։ Արտատպվել է խորհրդային տարիների ժողովածուներում։ Վերջին տունը ենթադրել է տալիս, որ Ս. Շահազիզն այստեղ ողբում է իր սիրո առարկայի՝ Աննայի, հրդմնազանցությունը (տե՛ս «Ռեմանս» բանաստեղծության ծանոթագրությունը)։

Բանաստեղծության 18-րդ տողը «Լեռնի վշտում...» տպագրված է՝ «Մահիճ եմ մտնեմ»։ Ուղղում ենք։

Առաջին սեր

(էջ 276)

Առաջին տեղում տպագրվել է «Հյուսիսափայլի» 1861 թ. 4-րդ ամսատետրակում (էջ 341)։ Ապա մտել է «Լեռնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 228) որպես «1864 թվին» գրված երկ։

Ընդհանրապես «Հյուսիսափայլում» 1861—1862 թթ. տպագրված մի շարք բանաստեղծություններ մտել են այս վերջին ժողովածուի մեջ՝ «1864 թվական» նշումով։ Պետք է ենթադրել, որ Ս. Շահազիզը նկատի է ունեցել վերջնական մշակման տարևի վր, թեև մի շարք բանաստեղծություններ ամենևին չեն փոխվել։

Բանաստեղծությունը հետադարձում տպագրվել է մի շարք ժողովածուներում։

Առաջին տեսություն

(էջ 277)

Առաջին տեղում տպագրվել է «Հյուսիսափայլի» 1861 թ. 4-րդ ամսատետրակում (էջ 342)։ Ապա տեղ է դրել «Լեռնի վիշտը...» և խորհրդային տարիների ժողովածուներում։

Չնայած «Հյուսիսափայլում» Շահազիզը նշել է՝ «Հետևություն իտալական պոետի՝ Պետրարկայի», բայց այն միայն բնագծանոր տրամադրությամբ է հիշեցնում իտալացի բանաստեղծի «Մադոնա Լաուրային» նվիրված շարքի «Օրհնված է օրը...» տողով սկսվող LXI սոնետը։ Այդ է վկայում բանաստեղծության ոտներեն (այս) թարգմանությունը.

Благословен день, месяц, лето, час
И миг, когда мой взор те очи встретил!
Благословен тот край, и дол тот светел,
Где пленником я стал прекрасных глаз!

Благословенна боль, что в первый раз
Я ощутил, когда и не приметил,

Как глубоко пронзен стрелой, что метил
Мне в сердце Бог, тайком разинный нас!

Благословенны жалобы и стоны,
Какими оглашал я сон дубрав,
Будя отзвучья Мадонны!

Благословенны вы, что столько слав
Стяжали ей, певучие канцонны,—
Дум золотых о ней, единой, слав!

(Յարգմ. Վլադ. Բվենովի, տե՛ս Франческо Петрарка, Сонеты, изб. ан-
ные канцонны..., М., 1884, с. 76)։

Հիշենք նաև, որ «Լևոնի վիշտը...» ժողովածուի մեջ այս բանաս-
տեղծությունը տպագրվել է (էջ 229) առանց ենթավերնագրի և 1864 թ.
գրված բանաստեղծությունների շարքում։ Ըստ «Հյուսիսսփայլի» հշտում
ենք գրության ամիս-ամսաթիվը։

Իմ վիճակը
(էջ 278)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Լևոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ
167), ապա՝ Խորհրդային տարիների ժողովածուներում։

Խորհրդածություն բանաստեղծի
(էջ 279)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսսփայլի» 1864 թ. 8-րդ ամսա-
տետրակում (էջ 487—491), թվագրված՝ «1864, հունիս-հուլիս, Բողո-
րոգակ գյուղում», ապա՝ «Լևոնի վիշտը...» ժողովածուում (էջ 231) և
Խորհրդային տարիների ժողովածուներում։ 142-րդ տողը «Լևոնի վիշ-
տը...» ժողովածուում տպագրվել է վրիպակով («...բայց ոչ հաճություն»)։
Ուղղում ենք։

52 ...նախևերգանքի մեջ պահպալստ Հաբուղի...—Բայրոնի «Չայլդ
Հարուդի ուխտագնացությունը» պոեմի հերոսի՝ Իանթինն նվիրված «Ձո-
նը» (տե՛ս Բայրոն, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1965, էջ 99)։ Տողատա-
կում նշված 1812-ը «Չայլդ Հարուդի ուխտագնացությունը» պոեմի 1—2
երգերի գրության թվականն է։

132 Բոգոբո՛ղսկ, գիտե՛ս, ո՛վ զնգեցիկ գյուղ...—Բոգբո՛ղսկ—Հայտ-
նի է XVII դարից որպես Բոգորոգսկոյե գյուղ, հետագայում ծառայել էր

որպէս ամառանոց կազարյան ճեմարանի աշակերտների և Ս. Շահապիզի համար։ Ներկայումս շրջանային կենտրոն Գորկու մարզում։

186 ...Երբ 'Կառիկանի նրապուրիշ օծեր...—«Հյուսիսափայլում» այս տողը չի ծանոթացրված։

193 ...Ո՛վ Նեոն...—Նեո—Քրիստոնեական ավանդությունների համաձայն՝ Քրիստոսի հակառակորդը, որն, իբր, հայտնվելու է «աշխարհի վերջին» «տիրոջ երկրորդ գալստյան» նախօրյակին և զլխավորելու է Քրիստոսի դեմ պայքարը։ Սակայն, ի վերջո, պարտվելու է, և աշխարհում վերստին հաստատվելու է արդարության թագավորությունը։

194 ...Մեծին Պետրոսի առաքելության...—Խոսքը նոր կտակարանի առաքյալներից մեկի՝ Պետրոսի մասին է, որը առաջինն է Հիսուսին կոչել Քրիստոս։ Ավանդաբար Պետրոսը համարվում է հռոմեական առաջին եպիսկոպոսը։

204—205 ...Իողզարայի Անմահ նահատակն...—Նկատի ունի Հիսուս Քրիստոսին։ Գողգոթան բարձունք է Երուսաղեմում, որտեղ, ըստ Ավետարանի, խաչվել է Քրիստոսը։

210 ...Ո՛չ Թադևոսի արքու նստելով...—Նկատի ունի Բագեոս Ղեկեռսին (ծն. թ. անհտ.—46), որը Քրիստոսի 12 առաքյալներից էր։ Հայաստանում քրիստոնեության առաջին քարոզիչը և Բարդուղիմեոս առաքյալի հետ հայ քրիստոնեական եկեղեցու հիմնադիրը։ Ըստ ավանդության՝ նա Սանդուխտ արքայադստեր հետ նահատակվել է Սանատրուկ Թագավորի հրամանով։

213 Լալլց զզո՛ւյշ կացեմ դուք Փաշխեցոց...—Կրոնաբաղադական հոսանք հին Հուդայում մ. թ. ա. 11—մ. թ. 11 դդ.։ Ջանացել են մերժել օտարամուտ անգղեցությունները հրեաների կյանքում։ Սնապարծությանը, ցուցադրական և կեղծ բարեպաշտություններով փոփոխեցիները սքողել են իրենց վեկա ցանկությունները, հակաժողովրդական վարքն ու բարքը։ Փոխաբերական առումով «փարիսեցի» նշանակում է «կեղծավոր», «կեղծ բարեպաշտ»։

224 ...Խառնում ենք խաղախ Եզվիտներին...—Տե՛ս «Եզվիտներ և Ջիլլուն» բանաստեղծության 16-րդ տողի ծանոթագրությունը։ «Հյուսիս-ափայլում» այս տողը չի ծանոթացրված։

Ազգային վիճակ (էջ 289)

Առաջին անգամ ստպարվել է «Հյուսիսափայլի» 1862 թ. 3-րդ ամսատետրակում (էջ 139), թվագրված՝ «1861 թ. նոյեմբերի 15», ապա՝ «Էկոնի վիշապ...» ժողովածուում (էջ 244), առաջից ամիս-ամսաձմիւ Բանաստեղծությունը տեղ է դրել նաև խորհրդային տարիներին ժողովածուներում։

Բանաստեղծության որոշ հատվածներ, միննույն բառերով ու տրուա-
հայտություններով կրկնում են Մ. Նալբանդյանի «Աղատություն» բա-
նաստեղծությունը: Բացի դրանից, այս երկի վրա զգալի է նաև Մ. Հմր-
մանտովի «Պոետի մահը» բանաստեղծության ազդեցությունը՝ մանավանդ
վերջին երկու քառատողերում:

Но есть и божий суд, наперсники разврата!

Есть грозный суд: он ждет;

Он не доступен звону злата,

И мысли и дела он знает наперед.

Тогда напрасно вы прибегнете к злословью:

Оно вам не поможет вновь,

И вы не смોете всей вашей черной кровью

Поэта праведную кровь!

(Մ. Եւ. Լերմոնտով, Собрание сочинений в четырех томах. Стихо-
творения, М., 1985, с. 27).

33 Մա՛հ՝ Զայլենիւն, ճախանով վառված...—Տե՛ս սույն բանաստեղ-
ծության բնագրային տարբերությունների 33-րդ տողի Շահազիզի ծանո-
թությունը տողատակում: Այս ծանոթությունը «Լեոնի վիշտը...» ժողո-
վածում չի մտել: Տե՛ս նաև «Լեոնի վիշտը» պոեմի II գլխի 421-րդ
տողի ծանոթագրությունը:

Տող 85-ից սկսած՝ բանաստեղծի խոսքն ուղղված է Միքայել Նալ-
բանդյանին: Այս առթիվ եր. Շահազիզը ճիշտ նկատել է. «...Աղդային
վիճակի» այն կտորի մեջ, որտեղ խոսք է լինում աղատության մասին,
լսվում է Նալբանդյանի «Աղատն Աստվածի» շեշտն ու ոգին: Տարբերու-
թյունը միայն այն է, որ Նալբանդյանը խոսում է ընդհանրապես մարդ-
կային աղատության մասին և պատրաստ է դրա համար մինչև իսկ կա-
խաղան բարձրանալ, իսկ Շահազիզյանը՝ ազդի աղատության, և պատ-
րաստ է ազդի ոտնակոխ հղած իրավունքը ձեռք բերելու համար ենթարկ-
վել և՛ սրի, և՛ կայծակի հարվածներին, և՛ մահվան, և՛ բանտի կապանք-
ներին, և մինչև իսկ գհհհնի մշտավառ բոցին» (Սմբատ Շահազիզ, Երկեր,
1947, էջ 220):

ԱՅԼ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այս բաժնում ընդգրկված դործերով ամբողջանում է Ս. Շահազիզի
բանաստեղծական ժառանգությունը: Հատորից դուրս են մնում միայն նրա
հատվածական թարգմանությունները, որոնք Շահազիզը մեջ է բերել իր

նամակներում ու հողվածներում. երկու տող լերմոնտովի «Ինչպես մե-
նավոր շիրիմը դաշտում» քերթվածից («Մի քանի խոսք իմ ընկերացույնե-
րին» էջ 57), շորս տող Գյոթեի «Ֆաուստից» (նույն տեղում, էջ 33),
երեք տող Կոլլովի «Կարապը, Գայլաֆուկը և հեցգետինը» առակից («Հիշո-
ղություններ Վարդանանց տոնի առթիվ», էջ 20) և երկու հատված Յալթայի
կրկեսում, ոմն Խվատովի երգած հանգարանություններից («Ամարնային
նամակներ», էջ 158—159): Բնագրերի բաժնում չեն ընդգրկված նաև՝ Շա-
հաշիվի ուսերեն կատակ պատասխանը գեներալուհի Բարանովսկայա-
յին, որը նրան ամռանը հրավիրում էր իր կալվածքը՝ Սոչի:

Вашн блуждающе очн
Просят меня в Сочи.—
Эй, эй, мадам, эй, эй,
У меня нет мочи.

և հալերեն մի կատակ-քառյակ, որ Շահազիդն ուղղել է իր բժշկին՝
Մկրտիչ Բանդյանին.

Դու ինձ՝ «Դուք», ես քեզ «Դու»,
Ասա՛, Մկրտիչ սիրելի,
Ո՞րն է ավելի ազդու,
Ընտանեկան, սիրալի:

(տե՛ս Եր. Շահազիդի կենսագրությունը, էջ 47 և 58): Վերջապես, զըր-
բերից մեկի վրա նա թողել է զրաբար մի քառյակ, որ ժամանակին ար-
տագրել էր Եր. Շահազիդը, միայն թե վերջինս դժվար ընթերցանի է և
կարիք ունի լրացուցիչ ուսումնասիրության:

Առաջատեան դաշտ
(էջ 295)

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Ճոռաքաղ», 1859, տետրակ Դ, էջ
125, ստորագրված՝ «Ջարադրիաջ Սմբատ Սիմէոնեան Շահազիդեանց
Աշտարակեցի, աշակերտ և դասատուն Լազարեան ճամարունի»: Բնա-
գրված չէ, Հավանաբար, զրվել է 1858-ին: Խորհրդային տարիներին ղե-
տեղվել է՝ Սմբատ Շահազիդ, Երկեր, 1947, էջ 27 և մի քանի այլ ժողո-
վածություններում:

Անտաբեր աղաւնի
(էջ 296)

Առաջին և միակ անգամ տպագրվել է՝ «Ճոռաքաղ», 1859, դեկտեմբեր,
տետրակ ԺԲ, էջ 413—414, Ստորագրված է՝ «Սմբատ Սիմէոնեան Շա-

հազիզեանց, աշակերտ լաղարեան ճեմարանի (ի վեցերորդ դաստան)»։
Թվագրված չէ։ Հավանորեն գրվել է 1859-ին։

Բանաստեղծության մեջ հիշված անձինք նոյ նահապետը, ճրա կիւնք
և որդիներն են։

Սոխակ ողբերգակ

(էջ 297)

Առաջին և միակ անգամ ապագրվել է՝ «Ճոռաբաղ», 1859, ամսա-
տետրակ ժր (նոյեմբեր), էջ 414—415։ Գրաքննության թույլտվությունը՝
2 նոյեմբերի 1859։ Ստորագրված է՝ Ս. Շահապիզեանց, աշակ. լաղ. ճե-
մարանի»։ Թվագրված չէ։ Գրված է, հավանաբար, 1859-ին։

19—20 Զի գԱբէլին վաղակալակ Երգէ գնեղումըն արեան։—Նկատի
առնի բիրիլիական ավանդությունը Աղսմի որդե՛ր՝ Արեքի սղանալիյան
մասին (եղբոր՝ Կալենի ձեռքով)։

Ձեռնյին Գեւազանցուրին, հայրախնամ բարեբաւ... («Պատկեր շէղ և
տեսարան աննառնի...»)

(էջ 298)

Ինքնազիրը սրահլում է՝ Մատենադարան, Լաւարյանների արխիվ,
թղթապանակ 108, գործ 96, վավ. 41։

Գրված է 1860 թ. Զատիկ տոնի առթիվ և մատուցված է Լաւար-
յան ճեմարանի հոգաբարձու Խաչատուր Լաւարյանին։

Հրատարակվում է առաջին անգամ։

«Ասում են...»

(էջ 300)

Առաջին անգամ մեջ է բերվել Ս. Շահապիզի «Ամանային նամակ-
ներում» (Մոսկւա, 1897, էջ 151—152), ապա՝ Եր. Շահապիզ, Մոսկւա
Շահապիզի կենսագրությունը, Երևան, 1944, էջ 22 և Ս. Նահապիզ, Երկեր,
Ե., 1947, էջ 22։

Այս ստանալորի մասին հեղինակը «Ամանային նամակներ» գրքի
№ XXVI նամակում գրել է. «...ամենից շատ ինձ զբաղեցնում էր մի
զվարճախոս, պէզու թուրք, որ տեղացիներից համարվում էր մարդարեւ,
որովհետեւ ծով մարդարեւություններ էր անում։ Սա, ինչպիսի և ամեն մահ-
մեղական, համարում էր յուրյան քաջ ծանօթ ակտարմահամայության
(աստղագիտության) արվեստին, ծանոթ ալքիմիային և, առհասարակ, բո-
լոր թաքուն գիտություններին և այդ պատճառով միշտ գոչակություններ
էր անում ըստիների և ծովի զրույցյան մասին։ Աչքը ցցած դեպի երկինք՝
մեկնում էր ժողովրդին, թե ի՞նչ նշանակություն ունի այս և այն աստղը,

հրկար, ճառում էր, մանավանդ, պոչավոր կամ գիսավոր աստղերի մասին և բոլորին աշխատում էր հավատացնել, որ նա հավաստի գիտե, թե զորքա՝ որքան տարի են դնում յուրյանց ճանապարհը և ե՛րբ են երևում: Մեր տասդարեւո Արիւրուան յուր անհամ զրույցներով իմ միտս էր բերում և այն իմ հրկառուն (պետք է լինի՝ Լըբը տուն—Տ. Կ.) ոտանավորը, որ ես դեռ ճիմարանի յոթերորդ կլասում գրել էի մի նորա պես ստախոս վերակացուի մասին, որ ասում էր մեզ ուսներեն. «Мы и кометам, и планетам напишем инструкцию, нужно только знать их положение», (տե՛ս էջ 151):

Ելելով այս ամենից՝ ոտանավորը պետք է գրված լինի 1860-ին, որովհետեւ նախորդ 1859-ի գեկտեմբերին Ս. Շահաղիզը տակավին 6-րդ դասարանի աշակերտ էր:

«Ո՛չ ինձ, ո՛չ ինձ...»

(էջ 301)

Բաղված է «Ամառնային նամակներ» հրատարակատեսակի սթիստապիրոսիւթյան «նամակ 11-ի» ծանոթությունից (Մոսկվա, 1897, էջ 11). շարժաբլին իր ասողական վիճակն է հղել. «Ստամբուխ գրութչունը այնպես է, որ հաղիվ թե կարելի է խոսքով բացատրել»: Այս կապակցությամբ ազդատակում հեղինակն ավելացրել է. «Դեռ վաթսուական թվականներին գրել եմ բժշկիս մի այսպիսի ոտանավոր», և գրել է «Ո՛չ ինձ...» տնխորագիր այս ոտանավորը, Հեղինակի և ո՛չ մի ժողովուրդում բնդգրկված չի հղել:

12 ...Իմ հրաշագործ Հիպոկրատը անաիկ հոշակավոր բժիշկ էր (460—377 մ. թ. ա.): նրա անունը համալոր էր ճարտար, հրաշագործ բժիշկ հասկացողություններին:

Հյուսելին կլեկչիի երգը

(էջ 302)

Առաջին անգամ մեջ է բերվել «Ամառնային նամակներում» (էջ 153—154), առա՛ւ նր. Շահագիզ, Սմբատ Շահագիզի կենսագրությունը, 1944, էջ 56 և Սմբատ Շահագիզ, Երկեր, 1947, էջ 22:

Ոտանավորի առթիվ Ս. Շահաղիզն իր «Ամառնային նամակների» տողատակում հչել է. «Այս ոտանավորը գրված է վաթսուական թվականներին, Սեդրակ Մանդինյանի խնդրով, որ, ինչպես շնորհալի դերասան, մեծ համակրություն էր վայելում Մոսկվայի հայ հասարակությանից: Սորա եղանակը, գուցե, մեր մանկության բարեկամի միտք լինի, և այն ժամանակ կարելի էր նորան խնդրել, եթե միայն հայ պեդագոգին, որպես և հայ մարդին, առհաւարակ վայել է այժմ երգել, որովհետեւ և մենք մեր կյանքից գոհ չենք» (տե՛ս էջ 154):

Ասվածին եր. Շահազիզն ավելացնում է. «Շահազիզյանցին ժամանակակից աշակերտներից մեկը ճանարանում՝ մեր հայտնի մանկավարժ Սեդրակ Մանդինյանը, աշակերտական իր հիշողությունների մեջ (անս. Սմբատ Շահազիզի հրեանամյա հորելյանը (1862—1892)» գիրքը, Մոսկվա, 1894, էջ 103), ի միջի այլոց, ասում է և այն, որ նրա ձեռքով են ղրվել հայկական բնական արվեստի սկզբնավորության հիմնաքարերից մի բանիսը, մի նոր փաստ ու հանգամանք, որ մինչև օրս անհայտ է մնացել մեր թատրոնի պատմության մեջ,—«Հիշե՛մ եր հայկական բնական արվեստի սկզբնավորությունը,—ասում է նա,—որի հիմնաքարերից ոմանք ձեր ձեռքով ղրվեցան»:

Հայտնի է, որ ռուսահայերի թատրոնի սկզբնավորությունը եղել է 1859 թվի հունվարի 27-ին, երբ Մոսկվայում, մի մասնավոր տան մեջ, ռուսանոցները 200 մարդու ներկայությամբ ներկայացնում են առաջին անգամ Ալադավյանի «Կալիստո» կոմիկիայի 50 ոտկին» կենցաղական վոդևիլը, որի նկարագրությունը թողել է մեզ Մ. Նալբանդյանը, Արդ, հենց այդ թվին էլ կաղարյան ճանարանի մասնագիտական դասարանների կամ լիկեոնի առաջին կուրսի աշակերտ ուսանող Ս. Շահազիզյանը գրած ու ներկայացրած է եղել ճանարանում աշակերտների ներկայությամբ, իր սկզբնավոր «Կիրակոսը». հետևապես, հիշտ է, որ Շահազիզյանն էլ ռուսահայ թատրոնի սկզբնավորության հիմնաքարերից մի հանդիսացել» (Սմբատ Շահազիզ, Երևան, 1947, էջ 23):

9 ...Հարաշնչի պարկերը....—Հարաշնչի «Հաղար ու մեկ գիշերներ»-ի հերթաթյան թաղավոր Հարուն ալ Ռաշիդն է:

Սևոռակ աշեր

(էջ 303)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսափայլի» 1861 թ. 4-րդ ամսատետրակում (էջ 340), Հետագայում միայն՝ «Հյուսիսափայլի» սյունիան», Երևան, 1956, էջ 83:

1947 թ. հրատարակված՝ Սմբատ Շահազիզի «Երկեր» ժողովածուի ծանոթագրություններում եր. Շահազիզը նշում է «Հյուսիսափայլում» տպագրված միայն երեք բանաստեղծություն (1862 թ. 4-րդ ամսատետրակում տպագրված «Աղատ մարդ», 1862 թ. 12-րդ ամսատետրակում՝ «Առ դեղեցկուհի 4...» և 1864 թ. 7-րդ ամսատետրակում տպագրված «Պոետ»), որոնք չեն մտել Ս. Շահազիզի ձեռքով կազմած «Լեռնի վիշտը...» ժողովածուի մեջ, բայց ի նկատել «Սեդրակ աշերը» (տե՛ս Սմբատ Շահազիզ, Երևան, 1947, էջ 20):

Բնութանք քաղված է Ռ. Պատկանյանի «Նկարիչ» բանաստեղծությունից, որը տպագրվել է 1856 թ., «Գամառ-Փաթիլա»-ի տետրակներում և նվիրված էր բանաստեղծի նկարիչ եղբորը (Հովհ. Պատկանյանին):

Առ գեղեցկուհի Կ...
(էջ 305)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսափայլի» 1862 թ. 12-րդ ամսատետրովում (էջ 260): Գրաքննության թույլտվությունը՝ 17 հոկտեմբերի 1862 թ.: Մեր օրերում՝ Ս. Շահադիզի «Նրկեր» (1947, էջ 43) և այլ ժողովածուներում:

Այս բանաստեղծությունը նույնպես դուրս է մնացել 1865 թ. լույս տեսած «Լեռնի վիշտը...» ժողովածուից, հավանորեն, նույն պատճառով, ինչ նախորդ բանաստեղծությունը:

Բնաբանը Մ. Լերմոնտովի «Я не хочу...» խոսքերով սկսվող բանաստեղծության առաջին քառատողի թարգմանությունն է: Այդ է հաստատում բնագրի և թարգմանության զուգադրումը:

Я не хочу, чтоб свет узнал
Мою таинственную повесть;
Как я любил, за что страдал,
Тому судья лишь бог да совесть!..

(М. Ю. Лермонтов, Собрание сочинений в четырех томах. Стихотворения, т. I, Л., 1979 ст. 383).

Սակայն անբացատրելի է, թե ինչու է Ս. Շահադիզին իր թարգմանությունը վերագրել ոմն Բասիլիոս Լուսինյանին: Այդ անունը հանդիպում է նաև «Հյուսիսափայլի» 1861 թ. 9-րդ ամսատետրակում տպված Լրկու բանաստեղծությունների տակ («Հուսահատություն» և «Ցանկություն»): Ուրիշ ոչ մի տպագիր աղբյուրում չկա այդ անունը: Այս փաստը, ինչպես նուև հիշյալ բանաստեղծությունների նմանությունները Շահադիզի մյուս բանաստեղծությունների հետ, հիմք են տալիս ենթադրելու, որ այդ կեղծանունը, թերևս, պատկանել է իրեն՝ Սմբատ Շահադիզին:

Բանաստեղծության վերջին տները հիշեցնում են Մ. Լերմոնտովի «Դեք» պոեմի՝ Դեկ երգումի վերջին տողերը, որ Ս. Շահադիզը, հավանորեն լսել է Մ. Սաղաթյանից, հենց թարգմանության ժամանակ:

Թեթև նաժիշտներ և սքանչելի,
Ով իմ գեղեցիկ, քեզ կըսարգէնմ:
Եվ արևելյան աստղից կըխլւմ
Քո համար շքեղ պսակը ոսկի,
Նվ բոլոր շուրջը նորա կրցանեմ
Փայլուն ցողովը թարմ ծաղիկների,
Արևամուտի կարմիր նշույլով
Ժապավենի սկս մեջքդ կըսպասեմ,
Քաղցրահոտության մաքուր բուրմունքով

Բուր շրջակա օդը կոռոզեմ,
 Եվ հիանալի նվազ հնչելով,
 Նուրբ լսելիքդ միշտ կըփառարշեմ,
 Եվ մեծ պալատներ փառավոր շենքով
 Աղամանդներից կըկառուցանեմ.
 Ես մերթ կիջնեմ ծովի հատակը,
 Եվ մերթ կըբռնեմ աստղերից վերե,
 Ողջը բեղ կըսամ, ողջ երկրայինը,
 Միայն սիրելի ինձ... այս է քո պարգև:

(Մ. Յու. Աբմոնտով, Բնտիր երկեր, հ. 1, Երևան, 1941, էջ 210):

Այս առթիվ եր. Շահազիզը վկայում է. «...Շահազիզյանը և Մ. Սա-
 դաթյանը ապրել են միևնույն բնակարանում, որի մի սենյակում Շահա-
 զիզյանը գրել է «Լեոնի վիշաթ», մյուսում Սադաթյանը Թարգմանի է
 Լերմոնտովի «Դեբ» և փոխադարձաբար կարդացել են միմյանց իրենց
 գրվածքները» (Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, 1947, էջ 223):

Ազատ մարդ

(էջ 307)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսսփայլի» 1862 թ. 4-րդ ամ-
 սատետրակում (էջ 192): Թվագրված չէ: Գրաքննության թույլտվությու-
 նը՝ 23 մայիսի 1862 թ.: Անհայտ պատճառներով դուրս է մնացել 1865 թ.
 լույս տեսած «Լեոնի վիշաթ...» ժողովածուից. եր. Շահազիզը հավա-
 ճական է համարում, որ դա բանաստեղծի անուշադրության հետևանք է
 (տե՛ս Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, 1947, էջ 216), բանի որ դուրս մնացած
 ինչպես այս, այնպես էլ մյուս բանաստեղծությունները ոչնչով չեն դիշու՞
 մյուսներին, և դրաքննչական առումով էլ անթույլատրելի չէին:

Մեր օրերում բանաստեղծությունը տպագրվել է՝ Սմբատ Շահազիզ,
 Երկեր, 1947, էջ 42, ապա մյուս ժողովածուներում:

Պոեմ

(էջ 309)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսսփայլի» 1864 թ. 7-րդ ամ-
 սատետրակում (էջ 439—440): «Լեոնի վիշաթ...» ժողովածուի մեջ չի
 մտել, խորհրդային տարիներին առաջին անգամ այն տեղ է գտել՝ Սմբ-
 ատ Շահազիզ, Բնտիր բանաստեղծություններ, Երևան, 1941, էջ 30:

Բանաստեղծության առաջին տողը գրեթե բառացի թարգմանությունն
 է Ա. Պուշկինի «Բանաստեղծին» սոնետի առաջին տողի՝ «Поэт! не до-
 рожи любовию народной» (А. С. Пушкин, Полное собрание сочине-
 ний в десяти томах. Стихотворения, т. 3, Л., 1977, с. 165).

«Իմ սրտիս սիրած պոետ դու անգին...»

(էջ 311)

Այս քառատողը բանաստեղծը գրել է «Մատենադրութիւն նախնայաց» մատենաշարի «Կորիւն, Մամբրէ, Դավիթ» հատորի (Վնենտիկ, 1833) գրքի մաքուր էջերից մեկի վրա, 1872 թ., որտեղից և արտագրել ու առաջին անգամ հրատարակել է Եր. Շահազիզը «Սմբատ Շահազիզի կենսագրութիւնը» գրքում (1944, էջ 76), հղելով հետևյալ ծանոթագրութեանը. «Շահազիզի մահից հետո, նրա գրքերի մեջ գտնվել է մի գիրք, որի առաջին լայ էջերից մեկի վրա նրա ձեռքով 1872 թվին գրված է Պուշկինին նվիրված հետևյալ քառյակը»։ Արտատպում ենը Եր. Շահազիզի արտագրութիւնից (տե՛ս ԳԱԹ, Եր. Շահազիզի Դիվան, Բաժին VII, № 16)։

Ս. Նազարյանցի հիշատակին

(էջ 312)

Ինքնագիրը «Ստեփանոս Նազարյանցի օրհնյալ հիշատակին» խորագրով և «Ս. Շ.» ստորագրութեամբ, գրված սե թանաքով, 2 մայիսի 1879 թվագրութեամբ, սրահայանվում է՝ Մատենադարան, Մոսկվայի արխիվ, թղ. 206, վավ. 1706։

Առաջին անգամ տպագրվել է Ս. Նազարյանի մահից հետո, բայց մինչև «Հրապարակախոս ձայն» գրքի լույս տեսնելը։ Թի որտե՞ղ, պարզված չէ։ Այդ մասին կա հեղինակի վկայութունը վերահիշյալ գրքում. «Այստեղ տեղավորում ենք առաջուց հրատարակված ոտանավորը, որ նվիրել ենք Նազարյանցի օրհնյալ հիշատակին» (էջ 301)։

Երկրորդ անգամ իբր չորս թարգմանություններով միասին, տպագրվել է՝ «Հրապարակախոս ձայն», Մոսկվա, 1881, էջ 302—304։ Ապա՝ Սմբատ Շահազիզյան, Հոբելյանի տարեկարձ, Մոսկվա, 1893, էջ 12, և խորհրդային տարիների մի քանի ժողովածուներում։

Հեղինակի արժեքի մասին համոզմունքներն աչա բանաստեղծության բնագրի ու թարգմանությունների հետագա արտագրությունը («Հրապարակախոս ձայն» գրքից), տե՛ս № 49—1, 50—1 և 51—1 (ուսերեն՝ թարգմ. Լադարյան համարների ուսուցիչ Յ. Ֆ. Վեպուեր, հունարեն՝ թարգմ. Լքստրաօրդինար պրոֆ. Ֆ. Ե. Կորչ, լատիներեն՝ թարգմ. Կորչ և գերմաներեն՝ թարգմ. Ա. Բոկ) թարգմանությունների ձեռագրերը, ընդ որում հունարեն և լատիներեն թարգմանություններն ևրկու օրինակով և առանձին թերթիկներով (Եր. Շահազիզի ծանոթագրություններով)։ Այս ձեռագրի առաջին էջում գրված է հետևյալ կնիք-գրքշմը. «Т. Г. Ж. У, ничего преступного и имеющего значение для дела не содержится, переводчик» և ստորագրությունը (անբնականի)։

Արտատպվում է «Հոբելյանի տարեկարձ» ժողովածուից։

1 Անձնագրեր՝ քու մանահաճախ քննարկելու...—Այս տողը փոքր-ինչ փոփոխված՝ Ա. Պուշկինի «Հուշարձան» բանաստեղծության առաջին տառն է։

8 ...Խալվարի մեջ մեզ լույս ծագող, Պրոմեթեոս։—Պրոմեթեոս—Հստ հունական դիցարանության՝ Ուլիսսի աստվածներից Կոլասիլ է կրակը և տվել մարդկանց։

Բանաստեղծի դամբանին (էջ 313)

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Սմբատ Շահագիրյան, Հորեկյանի տա-րեղարձ, Մոսկվա, 1893, էջ 29—30, ապա՝ խորհրդային տարիների մի քանի ժողովածուներում։ Մ. Սաղաթյանին նվիրված երկրորդ բանաստեղ-ծությունն է. առաջինը ղեկավարվել է «Ազատության ժամկրում»՝ «Պուլետ» խորագրով (տե՛ս սույն հատորում, էջ 26)։ Ս. Շահագիրյան և Մ. Սա-ղաթյանը սերտ սիրով կապված՝ մտերիմ բնակիչներ են եղել (տե՛ս «Առ ղեկավարի կ...» բանաստեղծության ծանոթագրությունը)։ Եր. Շա-հագիրյանը այդ առթիվ նկատել է. «Մտերմական բնակեցական սիրո հետեան-քով է եղել այն, որ երբ Սաղաթյանի թոքերի հիվանդությունը սուր, վտանգավոր բնույթ է ստացել, և բժիշկները անհրաժեշտ են համարել, որ նա թոքերը Մոսկվան և փոխադրվի մի տաբ, չոր կլիմայով տեղ, Շահագիրյանն իր երաշխավորությամբ 600 ռուբլի պարտք է անում մի հայ վաճառականից և Սաղաթյանին ուղարկում Երևան, ուր նա վախ-ճանվում է թոքախտից 1866 թվի փետրվարին։ Նույն սերտ սիրո հետևան-քով է եղել, վերջապես, որ նա «Հորեկյանի տարեղարձ» շքեղ զբոսայգի ճակատին դրել է իր վաղամեռիկ շնորհալի բնակչույց պատկերը և նրան ձոնել հետևյալ տողեր. «Վկա է աշտը կես գիշերային, Որ խոր գիշեր-ներով ևս ցողել ևմ Քո անդամ կորուստը, ով վաղաթառամ բնկեր» (Սմբատ Շահագիրյան, Երկեր, 1947, էջ 223—224)։

Զոհեր (էջ 314)

Ինքնագիրը (մանր ջնշումներ. վերջին հատվածներ) լույսովում է ԳԱԲ, Ս. Շահագիրյանի ֆոնդում, 47—I, 4 էջ, վատ պահպանված։ Թվա-գրված չէ. նույն տեղում պահվում է նաև բանաստեղծության արտագրու-թյունը Ալ. Մատուրյանի ձեռքով։ Դրա առաջին էջի վերին լուսանցքում կա մակագրություն. «Ստացված է պ. Եղիշև Մաղաթյանի նամակի հետ առ 8 մարտի 1892 թ., անտիպ աշխատության արտագրություն Մատուր-յանի»։ Թուղթը՝ ղեկնած, պատված վիճակում, վատ պահպանված։

Բանաստեղծության սկզբի 24 տողը առաջին անգամ տպագրվել է՝ Սմբատ Շահագիրյան, Հորեկյանի տարեղարձ, 1893, էջ 27, թվագրված՝

1890 թ. Ամբողջութեամբ, առաջին անգամ, նախ ընթերցվել է հնդկ-նակի թագման օրը, ահայեք հողին հանձնելիս, իսկ հետո տպագրվել է՝ «Մշակ», 1908, № 9: Մեր օրերում՝ Սմբատ Շահագիզ, Հնդկի բանաստեղծություններ, Երևան, 1941, էջ 87 և այլ ժողովածուներում:

«Զոհերը» ստեղծագործական երկարատև դադարից հետո գրված այն մի քանի բանաստեղծություններից է, որոնք մտել են 1893 թ. տպագրված «Հարևանի առերգարձ» գրքում: Այդ մասին բանաստեղծն իր կղերքորդուն՝ Եր. Շահագիզին, 1893 թ. հունիսի 12-ի նամակում գրել է. «Իմ նոր քնարի մաշին ավելորդ է խոսել, որովհետև դա մի ժամանակաշրջանում էր, որ հարատև չէ կարող լինել...» Եր. Շահագիզը վկայում է, որ բանաստեղծը «հատկապես սիրել ու գնահատել է» այդ ոտանավորը, գրելով. «Իմ մեծ ոտանավորը՝ «Զոհեր», այս վերջին օրերը արգելեց ցնեղության, և այդպես զրկեց իմ գրքույկը յուր զարդից»: Այնուհետև, Եր. Շահագիզը շարունակում է. «Բանաստեղծի այս խոսքերը կարող են լրացման, որովհետև մենք համեմատելով այդ ոտանավորը «Հարևանի տարեգարձի» մեջ տպագրված նույն խոսքերով, 24 տողից բաղկացած ոտանավորի հետ, տեսնում ենք, որ դա մի առանձին ոտանավոր չէ, այլ մեծ ոտանավորի առաջին մասը, այսինքն՝ նրա առաջին 24 տողը, ասել է թե մեծ ոտանավորն ամբողջովին չի արգելված եղել, այլ միայն իր մի խոշոր մասով» (տե՛ս Եր. Շահագիզ, Սմբատ Շահագիզի կենսագրությունը, 1944, էջ 93—94):

«Շահագիզյանը, ինչպես հայտնի է, կտակել էր իրեն թաղել լուռ ու մունջ, առանց շուքի, առանց դամբանականների և պսակների, և հանձնաբարել էր իր բարեկամ, բանաստեղծ Ալ. Մատուրյանին՝ հսկել, որ իր այդ վերջին ցանկությունը կատարված լինի: Բայց թագման հանձնաժողովը չկատարեց հանդուցյալի կամքը և նրան թաղեց վայելուչ շքով, պսակներով և դամբանականներով, պատճառաբանելով, որ չի կարելի արգելք հանդիսանալ ժողովրդին մատուցանելու արժանավոր մարդուն իր հարգանքը: Վերջին խոսքը եկեղեցում եղել է Մատուրյանը, որ մի համառոտ ներածությամբ հանդուցյալի կտակը բացատրելուց հետո հրաժարվել է խոսելուց և թույլտվություն է խնդրել միայն մի վերջին անգամ խոսեցնելու իրեն հանդուցյալին՝ նրա միջև այդ անհայտ ուռնակների ընթերցումով. հետո կարդացել է ոտանավորը, բայց այնպիսի տխրամած շեշտերով ու ձայնի ելեղներով, որ շատերի աչքերից արտասուք է ըսմել» (տե՛ս Սմբատ Շահագիզ, Երկեր, 1947, էջ 221):

Գրքերնշաղկան խոստովանություններ Եր. Շահագիզը մեկնաբանում է այսպես. «Հայ ժողովրդի փրկության ուղին գտնելու համար իր կատարած բազմաթիվ որոնումներից հետո, նա, վերջապես, Թուրքիայի հայոց մեջ, մեծ պետությունների ներկայացուցիչների աչքի առաջ կատարված նոգ-կալի դեպքերի ազդեցության տակ խելամուռ է եղել, որ հայն ու հայ երկիրը կարող են ազատվել ոչ «մեղապարտ» նվրոսայի ձեռքով, այլ

միայն և միայն իրենց հարազատ զաւակների նահատակության սուրբ արդարութիւնը, որն այնքան զորութիւն ունի իր մեջ, որ կարող է ճամուր բանտեր, քարն պարսպով... սաստկութեամբ թալանել զեփն և վանդակից հանել ահաւոր թշուառներ» (ՆՐ. Շահազիզ, Սմբատ Շահազիզի կենսագրութիւնը, էջ 86)։

Ս. Շահազիզը իր եղբորբոցուն դրած նամակներում, շատ տեղ զգլանքով է խոսում, ինչպես վկայում է վերջինս. «...Եվրոպայի գործադրած մեղմելի և անբարոյական քաղաքականութեան մասին հայերի վերաբերմամբ, որի հետեանքն են եղել Սուլթան Համիդի կատարած խնդրութիւնները Հայաստանում և տերութեան մյուս հայաբնակ վայրերում։ Իր անթմական նամակներից մեկում, օրինակ, նա գրում է. «Վերջ դնենք այս մեր թշուառ կոմեդիային, մի անտանելի թշուառութիւն ահա պաշարում է մեր սրտերը։ Հայութեան շունչը սպառում է յարաւանքի և զոյցազնական կրօնի մեջ, և եվրոպան խաղ է անում, մի անարգ և բարբարոսական կոմեդիա. տասնիններորդ դարի էջերը կմնան սեպտած պատմութեան մեջ և կտրձանադրեն խայտառակ զիւլումաթիայի հնաբանութիւնները։ Եվրոպայի մարդասիրութիւնը, եվրոպայի պրոգրեսը ոչ այլ ինչ է, քան թէ մի ամբողջ շարք վայրենի կրքերի և անառակութեան։ Բրեմ այդ իրիւրիկացիայի երեսին, որ ներկայացնում է մի կատարյալ մտաւերջանութիւն։ Տե՛ս, ի՞նչ գիրք է բռնել այն հոգեւոր Զրաճիւն, որ մեզ ուսուցանում էր եղբայրայնութեան և հաւասարութեան, այժմ ինքը փոխվել է ստրուկ և ծառա և պապանձել է լեզուով, որ մի ծախս անգամ չհանի այն աւմեղ զոհերի (ընդգծումը մերն է—Տ. Կ.) համար, որոնք պաշտպան են հանդիսանում նրա զաւանճած բեղբունքների համար։ Գրիչս հրաժարվում է շարունակել այն անտանելի պատմութիւնը։ Բայց, այնուամենայնիւ, ավելի պիտի հուսալ, քան թէ վհատել» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 94)։

ՆՐ. Շահազիզը վկայում է նաեւ, որ բանաստեղծութեան գրութեան համար շարժառիթ են ծառայել «...1890 թվի հունիսի 6-ին Կարինում և հուլիսի 15-ին Պոլսում կատարված հայտնի գիւղերի առթիւ և դրանց ազդեցութեան տակ, երբ հայերն առաջին անգամ տրշուն թափեցին իրենց ազատագրութեան համար» (տե՛ս Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, 1947, էջ 221)։

33. Ազա՛տ Բաւաբբա, գալ և ալազալ...—Բաւաբբա կամ Վաւաւվաւ—Վազ քրիստոնեական շրջանի հրեական լեզնեզներում՝ ճանաչված ավազակ, որի փոխարեն խաչել են Քրիստոսին։

34. Ազատ և Սամաւ,—վնեց Եվրոպա.—Համանորին, Ս. Շահազիզը նկատի ունի 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին հաջորդած դեպքերի ընթացքը. 1878 թ. մարտի 3-ին պարտված Թուրքիան ստիպւած Սան-Ստեֆանոյում հաշտութեան պայմանագիր է կնքում, որի 16-րդ հոդվածի համաձայն սուլթանական կառավարութիւնը պիտի է բեֆորմներ անցկացնէր Հայաստանում, հակառակ դեպքում Ռուսաստանն իր զորքերը թողնելու էր դրաված վայրերում։ Դեպքերի նման ընթացքը չէր համապատասխանում եվրոպական մեծ պետութիւնների և, առաջին հերթին,

Անգլիայի շահերին, որոնք և վերստին հզորացրեցին պարտված Թուրքիային:

48 ...Իիմեց համարձակ դեպի Գողգոթա:—Տե՛ս «Խորհրդածություն բանաստեղծի» բանաստեղծության 204—205-րդ տողերի ծանոթագրությունը:

Պանյախտ հոգի

(էջ 318)

Իներնադիրք, նախնական տարբերակի արտագրության հետ միասին (թվագրված՝ 1891, 1 մարտի) պահվում է ԳԱԹ, Ս. Շահադիդի ֆոնդ, 48—1 (վատ պահպանված, թուղթը մեջտեղից կտրված): Արտագրությունը թանգարանին է նվիրել Աշոտ Հովհաննիսյանը:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Սմբատ Շահազիզյան, Հոբելյանի տարեգարձ, էջ 16—18, ապա՝ «Մուրճ», 1901, № 5, էջ 586—587, Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, 1947, էջ 118 և այլուր:

Բնագիրը պատրաստված է ըստ «Հոբելյանի տարեգարձ» գրքի:

Հ. և Բ. Տեր-Հակոբյանների հարսանիքի փառնինգամեկին

(էջ 320)

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Սմբատ Շահազիզ, Հոբելյանի տարեգարձ, էջ 24—26, ապա՝ Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, 1947, էջ 120 և հետագա ժողովածուներում:

Հեղինակը բանաստեղծությունը նվիրել է իր ճեմարանական ընկերոջը՝ Հովհաննիս Տեր-Հակոբյանին և նրա տիկնոջը՝ Թագուհուն:

Անգլին զոհար

(էջ 322)

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Սմբատ Շահազիզյան, Հոբելյանի տարեգարձ, էջ 22, ապա՝ Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, 1947, էջ 119, և հետագա ժողովածուներում:

Արտատպվում է «Հոբելյանի տարեգարձ» գրքից:

Հանգած քնար

(էջ 324)

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Սմբատ Շահազիզյան, Հոբելյանի տարեգարձ, էջ 19—21, ապա՝ Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, 1947, էջ 121 և հետագա ժողովածուներում:

Արտատպվում է «Հոբելյանի տարեգարձ» գրքից:

13 Թե ինչն Ապոդոն ճարից փունջներով...—Տե՛ս «Եվ նա մեռավ» բա-
նաստեղծության 9-րդ տողի ծանոթագրությունը:

«Սիրում էի...»

(էջ 326)

Առաջին անգամ տպագրվել է Եր. Շահադիյի «Սմբատ Շահադիյի կեն-
սագրությունը» (1944, էջ 85) գրքույկում: Հետագա և ո՛չ մի ժողովա-
ծուում չի ամփոփվել: Գրքության թվականն անհայտ է: Այս աշխատասի-
րության մեջ Եր. Շահադիյը գրել է. «Նրա (Սմբատ Շահադիյի—Տ. Կ.)
թղթերի մեջ գտնվել է մի կատակ-ոտանավոր, որ բանաստեղծի կողմից
ուղղված է եղել իր այդ բարեկամին (Իսահակ Ժամհարյանին—Տ. Կ.)...Այս
կատակ-ոտանավորը նա գրել է իր մի նամակի վերջում (նկատի ունի
Գեորգ Բարխուդարյանի 1894 թ. ապրիլի 11-ին գրած նամակին Ս. Շա-
հադիյի տված պատասխանը) և ուղարկել իր այդ բարեկամին, որը զան-
գասվելիս է եղել նրան, իր առօրյա հոգսերի մասին. նա, մեջ բերելով
հայ աշուղներից մեկի այդ մասին առածը՝ «Ա՛յ աշխարհ, յարաբ բեզնից
շնոթհակալ մարդ կլինի»,—չեմ կարծում, որովհետև ամեն մարդում դարդ
կլինի» (տողը քաղված է աշուղ Սայադ Օղլիի «Ներդ» խորագրով գործից.
տե՛ս «Հայ աշուղներ», լույս զոծած աշխատասիրությանը Գեորգ Ախվերդ-
յանի, Թրիլիսի, 1903, էջ 439), պատասխանել է, թե դրանք մանր-մունր
հոգսեր են, որոնք հատուկ են ամեն մարդուն, իսկ ինքը, բացի այդ բո-
լորից, ունի և մի շատ ծանր հոգս, որ նա՛ չունի, հոգս, որ օրնիրում
մաշում, տանջում է իրեն—այդ ազդի հոգսն է, նրա վիշտը, նրա տառա-
պանքը, որ ինքը հարատև կրում է իր սրտում»:

Վերջին փափագ

(էջ 327)

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Սմբատ Շահադիյան, Հոբելյանի առ-
բեղարձ, էջ 14, որպես անթվակիր երկ, այսա՛ Սմբատ Շահադիյ, Երկեր,
1947, էջ 122, և հետագա ժողովածուներում:

Արտատպվում է «Հոբելյանի տարեդարձ» գրքից:

Բանաստեղծության զրույթյան թվականը, հավանաբար, 1892-ն է,
հրր վերջնականապես կազմվել է «Հոբելյանի տարեդարձ» ժողովածուն:

Ոգնեցե՛ք

(էջ 328)

Առաջին անգամ, մասնավոր պատվերով, տպագրվել է փոստային
հրկթերթ թղթի առաջին էջի վրա: Գրաքննական թույլտվությունը՝ 13 մա-
յիսի 1899, Ս. Պետերբուրգ:

Քննչորկվել է Եր. Շահազիզի կազմած բանաստեղծությունների ժողովածուում՝ Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, 1947, էջ 123:

Արտատպվում է առաջին հրատարակությունից:

1998—1899 թթ. Մոսկվայում կազմակերպվում է մի որոշման հանձնաժողով, Արդուլ Համիդի շարդերի հետևանքով որը մնացած մանուկներին խնամելու համար: Ս. Շահազիզն ընտրվում է այդ հանձնաժողովի նախագահ և անմիջապես ձեռնարկում հանգանակության գործին. հավաքում է մի սպառնալի գումար, որով շորս տարի շարունակ ապահովվում է Մոսկվայի հայ գաղութի անունով բացված երկու որբանոցը՝ Սերասայայում և Մալաթիայում: Եր. Շահազիզը վկայում է. «Հանգանակության հաջողությանը շատ նպաստում է, բացի գործի համակրելի նպատակից, և հանձնաժողովի նախագահի ցուցաբերած առանձին եռանդը, որ ինքն առաջինը ստորագրելով իր ունեցածի համեմատ մի խոշոր գումար, վարակում է և մյուսներին: Նա հանգանակությունը չի սահմանափակում միայն Մոսկվայի հայ գաղութի շրջանով, այլև դիմում է և ուրիշ քաղաքներ, կոչ անելով, ցնցելով ամենքին, շարժելով ամենքի գովը և հրավիրելով ձեռնահաս մարդկանց «վերահաս վտանգի» առաջն առնելու» (տե՛ս Սմբատ Շահազիզ, Երկեր, 1947, էջ 235): Այդ նպատակին է ծառայեցնում «Օգնեցե՛ք» բանաստեղծությունը:

Քև որբան դժվարին սլայմաններում է գործել Ս. Շահազիզը որբերի խնամքը կազմակերպելու համար, վկայում է նրա նամակն ուղղված Եղբորորդուն, որ մեջ է բերված Եր. Շահազիզի աշխատասիրության մեջ (տե՛ս Եր. Շահազիզ, Սմբատ Շահազիզի կենսագրությունը, 1944, էջ 44):

«Ես սրանց էլ...»

(էջ 329)

Գրել է 90-ական թվականների վերջերին: Առաջին անգամ մեջ է բերվել՝ Եր. Շահազիզ, Սմբատ Շահազիզի կենսագրությունը, Երևան, 1944, էջ 44: Գրության շարժառիթները արևմտահայ որբերին ցույց տրվող վերարժմունքին հարուցվող դժվարություններն էին հայ մեծահարուստների կողմից: Ս. Շահազիզը այդ ասիով գրել է հղորորդուն. «Գալով որբերի հարցին և նրանց օգնության, սկսեց է առնել, որ մենք դեռ շատ հեռու ենք դիտակից միջոցներից: Այնքան հարուստներից մեկն էլ չկալով, որ մի շոշափելի զոհաբերություն աներ ահադին աղետի առաջն առնելու համար... Ես երկար մտածեցի, թե ինչ տապանակիր սպառաստեմ այս կենդանի մեծածններին կամ մեծած կենդանիներին: Միտս ընկավ ավետարանի հանդիմանությունը, ես էլ այսպես կազմեցի տապանագիրս:

3—4 Բայց ափսո՛ւ, որ մարգարիտներ

«Շանց ու խազից» ընծայեցի:—Համեմատիր. «Մի՛ տայք զսըրբութիւն շանց, և մի՛ արկանէք զմարգարիտս ձեր առաջի խողաց, դի մի՛

առ թուն կոխիցեն զնսսա, և դարձեալ Երզիծուցանիցեն զձեզ» (Ավետարան ըստ Մատթեոսի, է, 6):

«ՍԽԻՐԱՍԱԸՆ ՈՐՂՅԱԿ...»

(էջ 330)

Իճընագիրը պահւում է՝ ԳԱԹ, Եր. Շահագիրդի զիւման, VII բաժին, № 15: Վերջինիս կից է նաև Ա. Կամենշիկյանին նվիրված քառյակը, որից անմիջապես հետո Եր. Շահագիրդը ծանոթագրել է. «Այս երկու բանաստեղծութիւնների պատճենները բանաստեղծն ինքն յուր ձեռքով գրել է 1901 թ. հունիսի 26-ին Կիսլովոդսկում և նվիրել մեզ ի հիշատակ». 1901 թ. հունիսի 26-ը բանաստեղծության գրութիւնն թվականն է և ո՛չ այն Եր. Շահագիրդին նվիրելու օրը, որ ավելի ուշ է:

Առաջին և միակ անգամ մեջ է բերված Ս. Շահագիրդի «Երկեր» ժողովածուի առաջաբանում (էջ 21—22), «Ս. Շահագիրդյանի թողած գրական ժառանգութիւնը» հասկանալու, Եր. Շահագիրդի հետևյալ բացատրականով. «Նա (Ս. Շահագիրդը—Տ. Կ.) պատվերով երբեք բան գրած չէր ու չէր գրում. մինչև իսկ իր հարազատ ու շատ սիրելի մոր համար տապանագիր գրած չէր, երբ այդ մասին Աշտարակից նրան գրել և խնդրել էին: Մի խնդիր պետք է շատ զբաղեցրած, ոգևորած լիներ նրան, որ նա գրիչ վեր առներ: Մի անգամ միայն իր կյանքում նա տապանագիր էր գրել իր մտերիմ ընկերներից մեկի կնոջ խնդրանքով, խնդրք, որ նա ոչ մի կերպով չէր կարողացել մերժել: Այդ մասին նա իր մի նամակում գրում է. «Այսօր նամակ ուղարկեցի Տեր-Հակոբյանից, որ խնդրում է իրանց վաղամեծիկ Մկրտչի վրա մի տապանագիր գրեմ ուղանալու: Ուղիղն ասեմ. զուրկս ոչինչ չի գալիս. ևս իմ կյանքում մի տապանագիր քան չեմ գրած. հենց որ խնդրում են գրեմ,—մեխի պես «բանդ» է լինում. չգիտեմ ինչ անեմ» (Սմբատ Շահագիրդ, Երկեր, 1947, էջ 21): Նշանակում է՝ սույն տապանագիրը նախատեսված է եղել իր բարեկամների՝ Հ. և Թ. Տեր-Հակոբյանների վաղամեծիկ որդու՝ Մկրտչի տապանին փառագրելու համար:

«Նա անշարժ էր...»

(էջ 331)

Ինքնագիրը պահւում է՝ ԳԱԹ, Եր. Շահագիրդի զիւման, VII բաժին, № 15, գրված է սև թանաքով: Թվագրված չէ: 1801 թ. հունիսի 26-ին սույն ինքնագիրը, որ կից է «ՍԽԻՐԱՍԱԸՆ ՈՐՂՅԱԿ...» սկսվածքով տապանագրին, հեղինակը նվիրել է իր Լեյբորդոգուն՝ Եր. Շահագիրդին: Վերջինս ուղանալու իր կցել է հետևյալ ծանոթութիւնը. «Երկուսը մի հանապառաջաբան ասած քառյակ է, որ բանաստեղծը առել է նոր-նախնիների Աստվածատուր Կամենշիկովի մահվան առթիւ: Այդ մարդը նախնիների լավ բարեկամներից է եղել. դրա անունը հիշված է նրա՝ բանտից գրած բանաստեղծության մեջ: Ե. Շ.» (տե՛ս նույն տեղում):

Շնորհալուր նոր տարի (էջ 332), ներկումն է տված, որ մարդ չկաղա
(էջ 333)

Ինքնագրերը պահվում են ԳԱԹ Սմբատ Շահադիդի ֆոնդում, № 13—III,
էջ 4: Անթվակիր են, սևագիր, անավարտ բանաստեղծություններ են զրված
սև թանաքով և մատիտով ուղղված:

Գրված են 1902 թ. մայիսին կազմած կտակի սևագիր նյութերից
մեկի աղատ էջին, ուրևն և՛ 1902 թվականին:

Հրատարակվում են առաջին անգամ:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

Ցանկություն

(էջ 334)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսսփայլի» 1861 թ. 9-րդ ամ-
սատետրակում (էջ 232—233), Բասիլոս Լուսինյան ասորագրությամբ: Մեր
օրերում տեղ է գտել «Հյուսիսսփայլի» պոեզիան» ժողովածուում, որի
կազմողը (Մերի Սաղյան) բանաստեղծության ծանոթագրությունում «Ցան-
կությունը» համարում է Ս. Շահադիդի գործերից, պատճառաբանելով, որ
«Ցանկություն» և «Հուսահատություն» բանաստեղծությունները «Բ» իրենց
ոգով, թե՛ բառապաշարով շարժական է իրեն՝ Սմբատ Շահա-
դիդին», որը և «Իրավունք է տալիս մեզ ենթադրելու, որ Բասիլոս Լու-
սինյան անվան տակ «Հյուսիսսփայլի» էջերում հանդես է եկել ինքը՝
Սմբատ Շահադիդը, և որ նրա այդ կեղծանունը մինչև օրս անհայտ է եղել
մեզ համար» («Հյուսիսսփայլի» պոեզիան», էջ 417):

«Հուսահատություն»

(էջ 336)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հյուսիսսփայլի» ամսագրի 1861 թ.
սեպտեմբերի տետրակում, էջ 231—232, «Ցանկություն» բանաստեղծու-
թյան հետ միասին, Բասիլոս Լուսինյան ասորագրությամբ (տե՛ս այդ
մասին նաև ամսագրի նյութերի ցանկը):

Մեր օրերում ընդգրկված է «Հյուսիսսփայլի» պոեզիան ժողովա-
ծուում և վերագրված է Ս. Շահադիդին: Վերջինիս կազմողը գտնում է, որ
այս բանաստեղծության մեջ արտահայտված տրամադրությունները նույն-
պես հարազատ են Շահադիդին:

«Սակայն հարց է ծագում,—գրում է Մ. Սաղյանը,—թե ինչու ինքը՝ Շահադիդը, հետադադում իր ձեռքով կազմած ժողովածուների մեջ չի մտցրել այս բանաստեղծությունները: Ինչպես նշեցինք, Շահադիդի «Անգեղեցկուհի Կ...», «Ազատ մարդ», «Սևորակ աշեր», «Պոետ» բանաստեղծությունները, որոնք տպագրվել էին «Հյուսիսսփայլի» էջերում, նույնպես չեն մտել հետադադում կազմված ժողովածուների մեջ: Երկանդ Շահադիդը այդ հանգամանքը համարում է հեղինակի անփութության հետևանք: Կարելի է ենթադրել, որ «Ճանկություն» և «Հուսահատություն» բանաստեղծություններն էլ նույն պատճառով դուրս են մնացել ժողովածուներից:» («Հյուսիսսփայլի» պոեզիան», էջ 420):

Այսուհանդերձ, իհարկե, վերջնականապես ասպարեցված չի կարելի համարել, որ վերոհիշյալ բանաստեղծությունները Շահադիդի գրչին են պատկանում, եթե նույնիսկ դրանք շատ են հիշեցնում նրա պոեզիան: Բայց և այնպես այդ բանաստեղծությունները, որոշ տարակուսանքով, բնագրվել են ժողովածուում նախ՝ քանի որ ոչ առանց հիմքի, դրանք արդեն Շահադիդին են վերագրվել և ասյա՝ դրանց հեղինակի բացահայտման խնդիրը բանասիրությանը առաջարկելու նպատակով:

Ազատ մարդ («Մարդ, դու պատկեր ես և նմանութիւն...»)	307
Ազգային վիճակ («Հառա՛ջ, հայութիւն, հառա՛ջ, աղղութիւն...»)	289
Ախտավոր ժամ («Ինչո՞ւ այդպիս արտասովալի...»)	241
Աղանձակ («Երգեալ, աղանձակ...»)	64
Ամարնային տեսարան («Ի լայնատարած դաշտի տեսանեմ...»)	73
Ամենախոնարհ ներողութիւն («Ես բոլոր երբեք չեմ մոռանալ...»)	18
А mon amour («Ո՛վ սիրունի իմ զեղեցկաւառ...»)	54
Այն երազ էր («Ե՛վ ծանր է վիշտը, և՛ ես բնութ եմ...»)	270
«Այն ո՞վ է, որ աստվածային...»	51
Այցելութիւն («Այսօր զընացի տուն իմ սիրեկանի...»)	59
Անահիտ («Ո՛վ դու Անահիտ, դուստր ոսկեծին...»)	239
Անբախտ («Նա աղջիկ էր այնպես կայտառ...»)	262
Անգին զոհար («Ախտա՛ս, աղաւթնակ, որ դու չես ծընած...»)	322
Անդորրութիւն («Երկինք անդորրիկ...»)	72
Անտառի մեջ («Ո՛վ դու վաստակած օտար անցաւոր...»)	226
Անուսումնասիրութիւն («Ո՛վ անհոգ Տղեռ և Բեթեմիտ...»)	219
Աշտարակ («Դեղեցկանիստ է Աշտարակ...»)	202
Աշուն («Փախալ հեռու ամառն սիրուն...»)	23
Առաջին սեր («Երեկ տեսա բոլոր պարտեղում...»)	276
Առաջին տեսութիւն («Թրհնա՛լ լինի այն սուրբ օրը...»)	277
Առ զեղեցկունի Կ. («Երբ նայում ես դու իմ վերա...»)	305
Առ եղիսարեք («Ինչ ժաճանակ ման ես գալի...»)	55
Առ բնկերն իմ Ն****յառ («Քանի անգամ ասացի բոլոր...»)	34
Առ իմ բնկերը («Սեր և մանկութիւն՝ կայտառ երկվորյակ...»)	208
Առ կոյսն Ա*** («Երեկվան օրը խնդառիկ...»)	40
Առ հրաժարվածը («Կյանքը՝ զեղեցիկ պարզ և աշխարհում...»)	248
Առ սիրունին իմ Ա*** («Ասա՛, խնդրեմ, չբնաղ Ա***...»)	44
«Ասում եմ, որ կոմեաներ...»	300
Արարատեան դաշտ («Մարտի մտականի հոսին ի վիմաց...»)	295
Արարատի շրջակայք և նոցա ազդեցութիւնը («Քաղցր բամբուկ ախտեղ Վիդաւանք...»)	256
Աւետաբեր աղանի («Լուսաթեւ հալի՛՛ երկնից նըլիրակ...»)	296
Բանաստեղծի դամբանին («Ահա արեմուտք և օրհասական...»)	313
Բունավոր Սոսրան («Ահա՛ արևի արշունոտ զնդակ...»)	184
Դարուն («Ահա՛ եկալ կանաչ դարուն...»)	31
Դերի հայի աղորք («Գո՛հ ենք Բեղից, ո՞վ Բարեբար...»)	268
Դիշեր («Սիրո՛ւն պատկերի Գարդ գիշեր էր...»)	273
Դավանան («Տխուր է, եղբարք, տխուր է մեր դար...»)	252
Եզրիւններ և Զեյթուն («Անարգ ծառաներ, որ Քրիստոսի...»)	214

«Ես այն օրից, երբ բռնակալներ...»	213
«Ես կարող եմ մտնիցս ձգել...»	61
«Ես սրանց էլ մարդ կարծեցի...»	329
«Ես տխուր եմ և չգիտեմ...»	271
Երազ («Ես լսեցի մի անուշ ձայն...»)	272
Երգ («Հանց ձեռք՝ խամրիչ ծաղկանց...»)	68
Երգ («Երբեք, վեր կացեք...»)	29
Երգ («Կար ժամանակ, որ և Հայերն...»)	13
Երգ ի դիմաց Հայաստանի («Մերձի խաւարն աղքատիքին...»)	70
Երգ մեռնող հայրենասիրի («Ազնի՛վ քնկեր, մեռանում եմ...»)	266
Երկիր և Երկինք («Երկիր, Երկիր, բերանդ բաց...»)	14
«Երկուսն է աված, որ մարդ չկալա...»	333
Ջանգալ («Որդես դրոշմ քանդի զոհերի...»)	235
Ջոհեր («Մեռած իմ մուգան, հանգու՛յ՛լ և կրակ...»)	314
Իզն սրտիս («Տուր ինձ ճերմակ, ճարճապաղ...»)	71
Իմ ընկեր Հովնաթանցի ալրոմում («Ոտանալոր շորս տողանի...»)	35
Իմ սիրած երգը («Հրեշտակ իմ...»)	46
«Իմ սրտիս սիրած պոետ դու անցին...»	11
Իմ վիճակը («Ես գրում եմ՝ կշտամբելով...»)	278
Իմ վիճակը («Չորս պատի մեջ փակված եմ ես...»)	20
Ինձ մի՛ սիրի («Ինձ մի՛ սիրի, ինձ մի՛ սիրի...»)	218
Ինքնագիտակցություն («Կան բոսքեր, երբ ամեն բան...»)	258
Խաղաղություն և խաղաղի («Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ Խաղաղիք...»)	176
Լեռնի վիշտը (պոեմ)	84
Խորհրդածություն բանաստեղծի «Ինչ անուշոթյամբ սահում են ժամեր...»)	279
Խորհրդավոր գիշեր («Սի, ես չեմ կարող չդուլել այդ գիշեր...»)	223
Խրատ («Ես ձեռք ցավում եմ, դուր մի՛ հետեւեք...»)	221
Մաղիկ («Ո՛վ իմ ծաղիկ, դարդ դաշտերի...»)	22
Կեցցե՛ սուրբ գործը («Եվ ես երբեմն երգում էի...»)	201
Կրոնասիրի աղոթքը («Անհատ Զորութուն, որ ծավալվում ես...»)	238
Հայ աղբիկ («Ինչ սիրո՞ւն ես դու հայկուհի...»)	57
Հայաստանը և նրա որդիքը («Եվ զեղեցիկ է Հայաստան աշխարհ...»)	236
Հայ մանուկ յօտաբուրեան («Ո՛հ, ե՞րբ եկից ես ի դրախտ Եդեմայ...»)	61
Հայ օրիորդ («Դեղեցիկդ իմ Հայկուհի քրոջ...»)	62
Հանգած բնար («Այսպես, իմ Բնար, այսքան ժամանակ...»)	324
Հանգիստ իմ («Դու իմ Հանգիստ, Հավատ և Հույս...»)	264
Հանգիստում անմխիթար («Երեկ տեսա ես մարմարյա...»)	48
Հասցեագրում («Ազատության ժամեր» ժողովածուի)	11
Հիշողություն («Որպես սպառած ողջ երկրագունդ...»)	32

Հյուսիսին կլեկչիի երգը (սէյա աշխարհում ամեն բան...)	302
Հովիվ (սմառի հովանին, տերևի շրշում...)	204
Հովիտ տրամուրջան (սշովիտ տրամուրջան, անհայր հայրենիք...)	193
Հրեշտակ-պանպանիչ (սոսք տեսնել եք զհղեցկավառ...)	52
Հասանաւորություն (սես հիւլանդ եմ, ես հիւլանդ եմ...)	336
Հ. և Թ. Տեր Հակոբյանների հարսանիքի փառանքամակին (սկես զիշեր էլ լուռ սենեկում...)	320
Չերոյն զերազանցութիւն, հայրախնամ բարեբար, վեհագն Տէր («Պատկեր շրեղ և տեսարան անճառելի...»)	298
Ճմարիտ կրոն (ստաժո՛ւմ եմ ես, և կարծիքս մոլար...)	190
Ճմարտախոս (սեւ ինձ այն օրից, երբ շրթունքս հայտնի...)	246
Մանուշակ հարված (սվա՛ղ, բախտիս, ի՞նչ են ասում...)	42
Մայիս (սերկիները պա՛րզ, օ՛րն մայիսյան...)	255
Մանկություն (սո՛ւրբ արբեցութեան անմեղ տարիներ...)	244
Ma chère et très aimable Ա... («Պայծառատես բախտն իմ ան- զին...»)	59
Մասիս (սմասի՛ս, թեղ միայն աղոտ երազով...)	187
Մեծատուն (սէյն ի՞նչ իշխան է և ի՞նչ մեծատուն...)	254
Մեծ քաւորոնի մեջ «նայեցե՛ք աչ կողմ՝ առաջին հարկում...»	230
Մի զվարթ մանկան (սուրախութուն թեղ անպակաս...)	260
Միճերդաս (սկհա՛ զհղեցիկ մի թերակղզի...)	182
Մի չինաղ կոյսի ալբոմում (սկանցանի սեր, կյանք մեր կրմաշովի...)	37
Միջին Տիգրան (սհիգրա՛ն, փառահեղ Հայոց թագավոր...)	189
«Նա անշարժ էր ծնած օրից...»	331
Նա**շա (սնոր և աղնիվ հանդերձ հագած...)	41
Նվեր հայոց աղբիկներին (սշայ աղբիկներ նորածաղիկ...)	36
«Շնորհավոր Նոր Տարի...»	332
Ոգի Հայաստանի (սո՛վ կույս մանկադեղ, կո՛ւյս արեւելքի...)	240
Ողբոյն հրաժարական Աշտարակի նետ (սվերջին անգամ ես ճե- մում եմ...)	15
«Ո՛չ ինձ, ո՛չ ինձ, այլ քեզ, պարոն...»	301
Որբեր (սոս, եղբայր իմ քաղցրիկ...)	28
«Որբան և պերն չգարդարվես...»	222
Պանդուխտ ողբի (սողի կապանքից Հողին աղատված...)	318
Պանիւր և զինի (սշը՛, եղբայր իմ, ընկեր անդին...)	17
Պոետ (սՊոետ, հեռու՛ կաց ծափից ամբոխի...)	309
Պոետ, նյութալուշտ և փառաքանի (սբայց դուք իմացե՛ք, որ այս օրինակ...)	232
Պավետ (սինչ ծամանակ Պոկետ՝ վառված...)	26
Թուման (սոս, աստղիկ թանկագին...)	33
Սեր (սկսեցե՛ք ինձ, այս աշխարհում...)	56

Սեբս սպառեցալ, փառք աստուծո («Ահ, ընկեր իմ, ինչ ուրախ իմ...»)	53
«Սիրասուն որդյակ, որ երազահույս...»	330
Սիրալեւ («Նա սեղմում էր ժպտալով...»)	250
Սիրելի («Ծա՛նըր օրեր, դնացեր շուտով...»)	229
Սիրո կյանք («Ո՛վ իմ սիրելի, ես սիրող սրտով...»)	208
Սիրո կորուստը («Այն բոպելից, երբ Սերբս մեռավ...»)	211
«Սիրում էի...»	325
Ս. Նազարյանցի ճիշատակին («Անձեռագործ դու մահարձան քեզ կանգնեցիր...»)	312
Սոխակ («Սոխակն երգեց և մոռացավ...»)	225
Սոփակ ողբերգակ («Սիրակարկաչ սիրուն սոխակ...»)	297
Սբտի կսկիծ («Քանի՜ ժամ է, օտարության...»)	205
Սեռակ աչեր («Աչե՛ր սեռակ, աչե՛ր սեռակ...»)	303
Վարդան Մամիկոնյան («Վարդան, մեր քաջ զորավար...»)	24
Վերջին հրաժեշտ («Ես ձի նստաւ Դեպ ի Մոսկովա...»)	237
Վերջին փափագ («Երբ ցուրտ դիակդ, կյանքից զըրկված...»)	327
XIX դարի կրոնասերը («Համբ է լեզուս, որպես զիշերով...»)	197
Յանկուրյուն («Նախկին օրեր, կանա՛չ օրեր...»)	334
Եվ դու այդպես («Ո՛վ իմ մտերիմ ընկեր մանկության...»)	227
Եվ նա մեռավ («Ո՛վ դու նաղելի, որ Երգիչն այնպես...»)	242
Սգնեցե՛ք («Արե բացվեց սարի ծերին...»)	328
Սրիորդի արտասուք («Հանդի՛ստ, իմ անուշ...»)	274
Սրիորդ («Արե՞ք սիրուն...»)	65
Սրենյալ Հանգիստ («Թրհնյա՛լ Հանդիստ, ողջույն, ողջույն...»)	199

Ր Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Երկու խոսք	5
----------------------	---

ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄՆՐ

Հառաջաբան	11
---------------------	----

ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐ ԶԱՆԱԶԱՆ ՈՏԱՆԱՎՈՐՆԵՐ

Երգ	13
Երկիր և Երկինք	14
Ողջույն հրաժարական Աշտարակի հետ	15
Պանիր և դինի	17
Ամենախոնարհ ներողություն	18
Իմ վիճակը	20
Ծաղիկ	22
Աշուն	23
Վարդան Մամիկոնյան	24
Պովետ	26
Որրիք	28
Երգ	29
Գարուն	31
Հիշողություն	32
Առ ընկեր իմ Ն****յոս	34
Իմ ընկեր Հովնանյանցի ալրոմում	35

ՌՈՄԱՆՍՆԵՐ

Նվիր հայոց աղջիկներին	36
Մի շքնաղ կույսի ալրոմում	37
Ռոմանս	38
Առ կույսն Ա***	40
Նա** շա	41
Մահուշտի հարված	42

Առ սիրուհին իմ Ա***	44
Իմ սիրած երգը	46
Հանդիպումն անմխիթար	48
Այցելություն	50
«Այն ո՞վ է, որ աստվածային...	51
Հրեշտակ-սպհոյանիչ	52
Սերս սպառնցավ, փա՛ռք աստուծո	53
A mon amour	54
Առ եղիպարեթ	55
Սեր	56
Հայ աղջիկ	57
Ma chère et très aimable Ա***	59
«Ես կարո՞ղ եմ մաքրիցս ղցել...»	61

ԳՐԱՐԱՐ ՇԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հայ օրիորդ	62
Իկոնենակ	64
Օրիորդը	65
Հայ մանուկ յօտարութիւն	67
Երգ	68
Երգ ի դիմաց Հայաստանի	70
Իդէ սրբիւս	71
Անդորրութիւն	72
Ամարնային տեսարան	73

ԼԵՎՈՆԻ ՎԻՇՏՐԸ, ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՎԵՊԺ ԶՈՐՍ ԳԼՈՒԽ ԲԱԺԱՆՎԱՄ ԵՎ ԶԱՆՉՁԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նվիրում կաղարյան ճեմարանի հիսնամյա հորեկյանին	81
Առ ընթերցողը	83
Լեւոնի վիշտը	
Նախերգանք	84
Բովանդակություն I գլխի	91
Գլուխ I	92
Բովանդակություն II գլխի	116
Գլուխ II	117
Բովանդակություն III գլխի	134
Գլուխ III	135
Բովանդակություն IV գլխի	154
Գլուխ IV	155

Ճշմարտախոս	246
Առ հրաժարվածք	249
Ուրախաց	250
Դավաճան	252
Մեծատուն	254
Խաչիս	255
Արարատի շրջակայքը և նոցա ազդեցությունը	256
Ինքնագիտակցություն	258
Մի զվարթ մանկան	267
Անբախտ	267
Հանդիստ իմ	264
Ծրույ մեռնող հայրենասիրի	266
Գերի հայի ազոթքը	268
Այն երազ էր	270
«Ես ախար եմ...»	271
Երազ	272
Գիշեր	273
Օրիորդի տառապանքը	274
Առաջին սիր	276
Առաջին ախտություն	277
Իմ վիճակը	278
Խորհրդածություն րանաստեղծի	279
Ազգային վիճակ	289

ԱՅԼ ՌԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արարատեան դաշտ	295
Աւետարեր ազանի	296
Սոխակ ողբերգակ	297
Ջերմին գերազանցություն, հայրսխեամ րարերար, վեհադն տէր	298
«Ասում են...»	300
«Ո՛չ ինձ, ո՛չ ինձ...»	301
Հյուանին կլեկլիկ նրդը	302
Մեռակ աչիւր	303
Առ զեղեցկուհի Կ...	305
Ազատ մարդ	307
Պսնտ	309
«Իմ սրտիս սիրած պոետ դու տնկին»	311
Ս. Նաղարյանցի հիշատակին	312
Բանաստեղծի դամբանին	313
Զոհեր	314
Պանդուխտ հոգի	318

Հ. և Թ. Տեր-Հակոբյանների հարսանիքի քսանհինգամեկին . . .	326
Անդին դոհար	322
Հանդած քնար	324
«Սիրում էի...»	326
Վերջին փափաղ	327
Ոգնեցե՛ք	329
«Ես սրանց էի...»	329
«Սիրասուն որդյակ...»	330
«Ես անշարժ էի...»	331

ՍԵՎԱԳԻՐ ԷԶԵՐ

Շնորհավոր նոր Տարի	332
Երկուսն էլ տված, որ մարդ չկաղա	333

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

Ցանկություն	334
Հուսահատություն	336
Բնագրային տարբերություններ	338
Մանրագրություններ	342
Այբբենական ցանկ	403

ՍՄԲԱՏ ՇԱՀԱԶԻԶ

Չափածո երկեր

Լիակատար ժողովածու

Հրատ. խմբագիր Լ. Ս. Սարաֆյան

Տեխ. խմբագիր Ա. Պ. Շահինյան

Սրբագրիչ Գ. Է. Գեհնակյան

ԻԲ № 1563

Հանձնված է շարվածքի 23. 02. 90 թ.: Ստորագրված է տպագրության
18. 09. 93 թ.: Չափը $84 \times 108 \frac{1}{32}$, լույզի № 1: Տառատեսակ «գրքի սո-
վորական» բարձր տպագրություն: Պայմ. 21,63 մամ., տպագր. 25,75
մամուլ: Ներկ. մամուլ 21,63: Հրատ.-հաշվարկ. 14,22 մամուլ: Տպաքա-
նակ 2000: Հրատ. № 7929: Պատվեր № 82: Գինը պայմանագրային:

ՀՀԳԱԱ Հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան
պող. 24 դ.

Издательство НАН Армении, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՀՀԳԱԱ Հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան,
Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

Типография Издательства НАН Армении, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24.

40 p.



A II
83116